

Олена Бачинська
Тарас Чухліб

ЗАБУТІ КОЗАКИ

Історія козацтва
після зруйнування
Запорозької Січі

(1775–1905 рр.)

Київ
ДРІЙ
2015

ББК

Бачинська, Олена, Чухліб, Тарас.

Забуті козаки. Історія козацтва після зруйнування Запорозької Січі: 1775–1905 рр. — К.: Арій, 2015. — 4?? с. : іл.

ISBN 978-966-498-.

У книзі розкривається маловідома і призабута в сучасному суспільстві історія українського козацтва після знищення Російською імперією у 1775 році Запорозької Січі. Розкривається доля козацьких ватажків та їхніх родин, висвітлюється політика іноземних держав щодо козаків колишньої Гетьманщини та Січі, подаються біографії видатних представників козацьких родів України. Хронологічно книга охоплює події останньої чверті 18 — початку 20 століття.

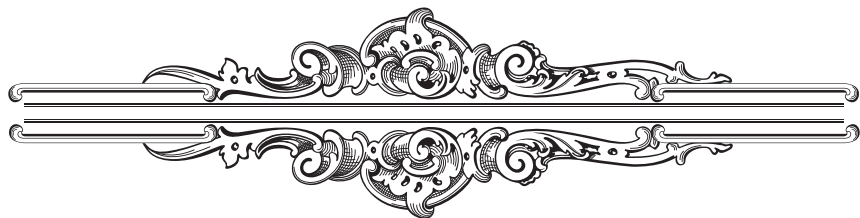
Для широкого загалу.

ББК

ISBN 978-966-498-

© Олена Бачинська, Тарас Чухліб,
2015

© Видавництво «Арій»®, 2015

ВСТУП

Нризабutoю історією для сучасного любителя свого минулого є той цікавий факт, що після ліквідації автономії Гетьманщини і Запорозької Січі — протягом кінця XVIII — початку XX століть — на землях України проживала значна кількість населення, яка пов'язувала своє існування з козацьким минулим, традиціями і звичаями в господарюванні, світогляді та побуті. З 1780-х років носії козацьких традицій намагалися всіляко прилаштуватися до нових політичних і соціально-економічних реалій в складі різних наддержав — Австрійської, Османської та Російської імперій. Хоча, звичайно у козацькому середовищі виникав великий спротив проти нових порядків.

Щоб не викликати масових повстань і протестів російський уряд до 1820-х років намагався трансформувати українське козацтво за допомогою компромісних рішень, які проявлялись у різних формах: зміни адміністративної системи, організації тимчасових не завжди визначених за статусом «козацьких військ», пікінерських і драгунських «козацьких» частин в армії тощо. Це давало змогу певним чином зберігати традиції колишніх гетьманських та запорозьких козаків лише ззовні, що не спричиняло великого

спротиву. Також відбувалося перетворення частини козаків на військових поселенців, військове ополчення, масові переселення представників козацтва, головним з яких стало освоєння українцями Кубані.

Однак, такі заходи імперського центру не давали можливості остаточно розв'язати «козацьку проблему» відразу, а лише утримували її під контролем через довготривалі та болісні для українського козацтва перетворення. Поступово відбувається трансформація козацької служби: від активних військових завдань до внутрішніх охоронно-патрульних і поліцейських функцій у межах Російської імперії. Зі свого боку козацьке населення України протягом усього XIX століття намагалось поновити організаційні засади свого життя, зберегти давні традиції та звичаї.

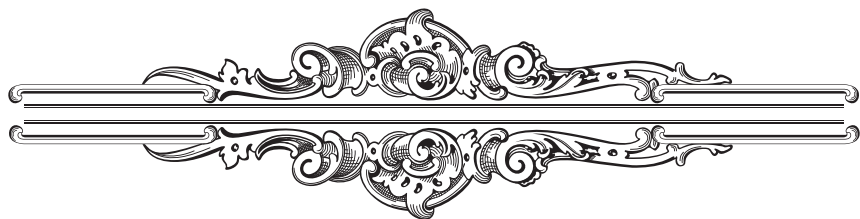
На теренах Османської імперії протягом кінця 1770-х — 1820-х років українські козаки пройшло шлях від існування окремих розпорошених невизначених за статусом груп, до інституалізації та оформлення об'єднуючого центру — Дунайської Січі. Українці отримали досвід перебування у складі не тільки воєнізованих частин Високої Порти, але й Австрійської імперії, що окреслило основні місця проживання колишніх запорожців. Санкт-Петербург намагаючись припинити перебування запорожців на території Османської імперії, використовувала різноманітні заходи — «приватні запрошення», оголошення амністій, надання пільг і привілеїв, тим хто погоджувався повернутися, створення штучних козацьких формувань, які лише зовнішньо нагадували Військо Запорозьке. Однак це не мало значного ефекту, а головними причинами переходу запорозьких козаків в межі Російської імперії у 1828 року стали причини соціально-економічного характеру.

З 1830-х років, внаслідок реформувань воєнних структур Російської імперії, існування українського козацтва

характеризувалося уніфікацією козацьких військ на півдні України через «Положення» на зразок Війська Донського, ліквідацію особливостей регіонального управління та збереження деяких привілеїв козацтва Лівобережної України. У 1860-х роках відбувається ліквідація останніх козацьких іррегулярних формувань на Південній Україні, що спричинило поступове злиття козацтва з іншими верствами суспільства. Хоча на території Полтавської і Чернігівської губерній, включно до початку XX століття, продовжували проживати близько одного мільйона українського люду, які неодмінно записувалися до різних переписів та реєстрів як козаки. По суті, козацька верства, що передбачала окремий світогляд та характер поведінки, збереглася не тільки на території Чернігово-Сіверщини, Полтавщини та Наддніпрянської України, але й за межами традиційних українських територій.

Пророчими слова видатного історика та громадсько-політичного діяча XIX ст. Миколи Костомарова, який у зверненні до московського слов'янофіла Аксакова заявив, що «росіяни помиляються, коли думають, що знають український народ: вони не підозрюють, що на дні душі кожного думаючого й недурного українця спить Виговський, Дорошенко й Мазепа — й прокинеться, коли настане слушний час». Існування козацького середовища та спільного для різних соціальних прошарків населення козацького минулого, його яскравості та своєрідності сприяло відродженню у багатьох українських родинах зацікавленості своїм минулим, вивченню історії козацтва, збиранню сімейних документів, архівів тощо.

Попри всі соціально-економічні трансформації у межах іноземних імперій українське козацтво зуміло зберегти в пам'яті власні традиції, які стали проявилися уже під час бурхливих революційних подій початку XX століття.

«ДІТИ БЕЗ ГНІЗДА» (доля українських козаків після зруйнування Січі)

Ліквідація Гетьманщини, Запорозької Січі, введення загальноросійського управління та устрою, проведення централізаторської політики російського уряду в Україні обумовили наявність значної козацької маси, яка втратила традиції попередніх засобів життя. Запровадження нового територіального устрою та нових адміністративних установ у 70–80-х рр. XVIII ст. дозволяло створити Російській імперії централізований механізм контролю за козаками, які втрачали особисту свободу, право на володіння землею та інші права, ставали наймитами, державними або поміщицькими селянами, почали відбувати військову повинність у регулярній російській армії.

Це не влаштовувало українських козаків, які до останнього тримались за традиційні способи життя. Через це російська адміністрація відчувала соціальну напругу, пов'язану колишніми запорожцями і щоб зменшити цей ризик намагалася проводити зважену політику щодо них. Тим більш, що в разі примусової і швидкої руйнації їхніх

традиційних способів життя і господарювання вони могли вдатися до активних форм протесту або емігрувати до сусідніх держав — Молдавського князівства, Польщі, Османської імперії та ін. Одночасно необхідність заселення приєднаних до Російської імперії південних територій, розподіл цих значних земельних масивів серед російського дворянства, місцевої старшини, створення міцної економічної бази для реалізації планів щодо подальшого розширення територій Російської імперії на південь і на захід (так звані «Грецький» та «Польський» проекти), також вимагало від влади виваженої політики по відношенню до місцевого населення. Однією з таких груп населення було козацтво, яке асоціювалось у Михайла Грушевського зі становищем «вибитих зі свого гнізда степових орлів».

Вихід до Чорного моря, який дістала Росія в результаті Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р., виявився могутнім поштовхом для заселення й освоєння степового Дніпро-Бузького межиріччя. Уряд Катерини II, зацікавлений в закріпленні досягнутих успіхів, усіляко сприяв масовому переселенському рухові. «Всякого звання людям», за винятком кріпаків, надавалося право отримання земельних ділянок на пільгових умовах. Селянам-утікачам, запорожцям, нижчим військовим чинам, українським посполитим оголошувалися амністії, пільги і різні привілеї за умови повернення їх з-за кордону і поселення на нових землях. Створюючи сприятливі умови для колонізації південних районів, російська адміністрація разом з тим розуміла, що заселення краю ще не гарантувало справжнього закріплення стратегічних позицій Росії на Чорному морі. Утримувати значну кількість військ у складному, регіоні було досить складно і вимагало значних витрат.

Отже, російською адміністрацією мали бути вироблені такі компромісні форми взаємовідносин із козацьким на-

селенням українських територій, які б задовольнили обидві сторони. Одним із виходів з даної ситуації, що склалась в українських землях, могло стати залучення козаків до військової служби і, зокрема, створення іррегулярних формувань. Виникнення штучних іррегулярних «козацьких військ» з українського населення, а саме таку назву отримали ці формування в історичних джерелах та літературі, стало наслідком збігу інтересів різних соціально-політичних сил. З одного боку, колишні запорожці та задунайці, які перебували на землях півдня, намагались відтворити, якщо не Січ, то подібну установу, що могла б забезпечити їм сприятливі умови для господарювання, звільнити від феодального гноблення, надати пільги, реалізувати їхнє бажання «козакувати». За це вони згодні були відбувати військову службу, брати участь у бойових діях. З іншого боку, російський уряд зацікавлений у скорішому освоєнні регіону, охороні кордонів, поповненні військових контингентів напередодні російсько-турецьких війн схвально сприймав бажання самих козаків. Крім того, уряд сам виявляв ініціативу у створенні козацьких формувань враховуючи те, що перебування в регіоні значної кількості неорганізованого населення зі споконвічним прагненням до козацької волі могло стати небезпечним для держави і цю «козацьку» енергію населення потрібно було спрямувати в контрольоване русло. Одночасно на території колишньої Гетьманщини, де населення (старшина, козацтво, посполиті та ін.) було більш організованим, достатньо чисельним, виявляло компактне проживання, корпоративність та чітку ідентифікацію, потребувало обережної, продуманої, навіть, компромісної політики уряду для унеможливлення активного соціального незадоволення. Враховуючи всі обставини, на цій території були задіяні дещо інші механізми «переробки» козацького населення. Особливу ува-

гу на реорганізацію і збільшення місцевих військових контингентів звернув князь Григорій Потьомкін — генерал-губернатор Новоросійського краю і Президент Військової колегії, а з січня 1790 р. ще й «Великий гетьман».

За його ініціативи активно розгорнулось формування іррегулярних козацьких частин. Вже 18 липня 1775 р., тобто через півтора місяці після зруйнування Запорозької Січі, князь Григорій Потьомкін вже дав вказівки підлеглим йому губернаторам про вишукування засобів для утримання дев'яти гусарських і шести пікінерських поселених полків, а 24 грудня 1776 р. з'явився указ про їх влаштування. Проте укомплектувати їх як слід так і не вдалося. Поширення на військових поселян податкової системи (поземельний та подушний податки) зробило ці полки вкрай непопулярними і Григорій Потьомкін був змушений у 1783 р. замінити їх регулярними частинами. Зазнавши невдачі він не відмовився від своїх намірів. Невдовзі на Півдні сформували Бузьке, Катеринославське, Чорноморське козацькі війська, основу яких складали колишні козаки, організовано ще декілька формувань з греків, албанців, татар, росіян — Грецьке Албанське і Кримсько-Татарське (Таврійські національні дивізіони) війська, що також існували на правах і становищі

*Григорій Потьомкін
(1739–1791)
(невідомий художник)*

ірегулярних козацьких військ, і паралельно розпочато організацію ірегулярних козацьких частин на Слобідській та Лівобережній Україні.

Виникнення Бузького, Катеринославського та Чорноморського козацьких військ, як правило було пов'язано з підготовкою російсько-турецької війни 1787–1791 рр., але кожне з них пройшло попередній період становлення й оформлення (про Бузьке та Чорноморські війська детальніше див. у відповідних нарисах). Так, виникнення Бузького війська безпосередньо пов'язане з Нововербованим козацьким полком, сформованим у 1769 р. генералом Олександром Прозоровським з населення України та волонтерських частин з населення Дунайських князівств. Чорноморське козацьке військо серед усіх створених в останній чверті XVIII ст. займало особливе місце, адже формувалось з колишніх запорозьких козаків, а, отже, мало традиції бойового досвіду та організації.

Створення іншого Катеринославського козацького війська, також пов'язано з загостренням відносин Російської імперії з Туреччиною. В цей час усі поселення між Бугом та Інгульцем, частково по Дніпру призначались для поповнення вже існуючого Бузького війська та для створення нових частин. Наказом від 3 липня 1787 р. однодворці, які поселені у Катеринославській губернії по колишній Українській лінії, переводились у козацьке звання і склали особливий козацький корпус за зразком Війська Донського. 12 листопада корпус отримав назву Катеринославського козацького війська або війська «Новодонських козаків». Очолив його полковник Війська Донського Матвій Платов разом із донською старшиною (своя старшина з'являється лише в 1788 р.). Матвій Платов — граф, генерал від кавалерії. Народився 6 серпня 1751 р. у Старочеркаську в родині військового старшини. Служив у

1766 р. урядником у Донській військовій канцелярії. З 1772 р. командир козацького свого імені полку. Перше бойове хрещення отримав у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Відзначився при взятті Перекопської лінії та в битві при Кінбурзі. З 1778 по 1784 рр. брав участь у походах і боях на Кавказі, де познайомився з Олександром Суворовим й отримав чини майора, підполковника і полковника. З початком російсько-турецької війни

*Матвій Платов
(1751–1818)
(художник Т. Філіпс)*

1787–1791 рр. Матвій Платов у Катеринославській армії Григорія Потьомкіна очолив козацький полк, з яким діяв при облозі та взятті Очакова, Бендер та Каушан, Аккермана, Ізмаїла, за що нагороджений орденами Св. Георгія IV і III ст. З 1790 р. отаман Катеринославського та Чугуївського козацьких військ. Відзначився хоробрістю і мужністю. Під час російсько-прусько-французької війни 1806–1807 рр. Матвій Платов командував козацьким корпусом. У Тільзії, де був укладений мир, Матвій Платов познайомився з Наполеоном, який як визнання бойових успіхів отамана подарував коштовну табакерку, був нагороджений орденом Почесного легіону, від якого відмовився. На початку 1808 р. Платов був направлений до Молдавії на російсько-турецьку війну 1806–1812 рр. Як в Росії, так і в європейських країнах був одним із самих популярних російських генералів. Брав участь у відомій «битві народів»

Катеринославський козак в 1788 та 1789 рр.

під Лейпцигом. Після закінчення війни супроводжував Олександра I до Лондона, де отримав від міської думи Лондона спеціальну почесну шаблю і диплом почесного доктора Оксфордського університету. Потім повернувся на Дон, де обіймав посаду отамана.

Катеринославське військо деякий час йменувалось також «Корпусом передової варти Катеринославських регулярних козаків» і в ньому нараховувалось 3684 козаків. Спочатку основу війська складали козаки, потім наказом

від 3 липня 1787 р. однодворці, які поселені у Катеринославській губернії по колишній Українській лінії, переводились у козацьке звання. Згодом, нове військо стало поповнюватися за рахунок розкольників, міщан, купців, козаків колишньої Гетьманщини та особисто вільних селян Катеринославського та Харківського намісництв. Так, в 1787 р. передбачалось відпустити до війська 762 однодворців та казенних селян Курської губернії, які через нестачу землі «не справно» сплачували податки. Надалі були зараховані здібні до козацької служби селяни польських маєтків князя Потьомкіна, старообрядці Катеринославської губернії, заштатні церковники і всі верстви міщан Катеринославської, Вознесенської, Харківської губерній (за виключенням найбільш заможних осіб, що бажали перейти до купецького звання, а також греки, вірмени, які були звільнені від військової служби), мешканці міста Чугуєва, суміжних з ним поселень та Катеринославський кінний козацький полк. Останній являв собою Чугуївський кінний козацький полк. Він був створений з так званої команди «зведенців» 25 червня 1749 р. Команда «зведенців» являла собою особливу п'ятисотенну команду з 3-х рот козацьких і 2-х калмицьких, створену в 1700 р., що проживали в м. Чугуєві українських козаків; донських, яйцьких козаків, що служили в Орлі, Курські, Обояні; з хрещених калмиків і татар.

Формування війська з цих категорій населення проходило дуже повільно і Григорій Потьомкін вирішив комплектувати частини з кріпаків. Враховувалось те, що ліквідація особистої залежності та перспектива 15-річної (замість 25-річної рекрутської) служби забезпечить зацікавленість осіб, які вступають до війська козацького, і це підвищить його боєздатність. Такі дії зустріли серед місцевого дворянства і чиновників опозицію, деякі з них вважали,

Чугуївський козацький офіцер. 1774 р.

що вони посилюють «прокозацькі» настрої серед селян та їх боротьбу з поміщиками. Ці настрої адміністрації, в подальшому, негативно вплинули на існування війська і, врешті-решт, відіграли не останню роль у питаннях його розформування.

Території військ не створювали окремих адміністративних одиниць і відповідно не мали чітко визначених кордо-

нів. Це створювало низку незручностей у землекористуванні козаків і веденні господарства, призводило до соціальної напруги, викликаній знущенням місцевих поміщиків і чиновників. Приписані до Катеринославського війська міста, містечка та селища ставали станицями, чотири господарства повинні були утримувати на військовій службі одного козака та комплектувати полки. У випадках, коли будь-який полк не мав приписаних за ним поселень він не міг утримуватися належним чином. Серед населених пунктів, в яких комплектувалися полки були: м. Чугуїв, села Печенігівка, Мартове, Хотомле, Куцовка, Молодове, П'ятницьке, Базалервка, Мохначиха, Шелудонівка, Терново-Краснополяна, Запорожне, Веденське, Злинки, Рівне, Покровське, Привольське, Красноярське, Калинівське, Нікольське та ін. На 1794 р. їх кількість складала 115 міст, містечок, селищ і 7 фортець з загальною кількістю населення у 1795 р. близько 50 562 особи обох статей. Так, наприклад Чугуївський полк комплектувався в м. Чугуєві, його окрузі і російських губерніях з козаків, колишніх одноворців, міщан і казенних поселян, які у 1792 р. складали 22 174 особи, а на травень 1792 р. в 11 полках та двох командах було 14 445 чоловік. Конвойний полк (князя Г. О. Потьомкіна) комплектувався у селищах і слободах козаків Слободжанщини — Печенігівка, Мартове, Хотомле, Куцовка, Молодове та ін., де проживало 11 247 осіб.

Катеринославське військо довго не мало чіткого внутрішнього управління. Уряд тривалий час зволікав з вирішенням цього питання, що призводило до зловживань старшини.

Протягом існування всі перелічені вище козацькі війська зазнали низку реорганізацій своєї структури. На січень 1792 р. до Катеринославського війська входили різні

регулярні й іррегулярні частини, крім Бузьких полків — Чугуївський і Конвойний козацькі полки князя Григорія Потьомкіна (переформовані з Корпусу передової варти), Малоросійський регулярний полк, полк полковника Мартинова, полк підполковника Бузіна, полки прем'єр-майорів Родіонова, Іловайського, Платова, Денисова, піхотна козацька команда прем'єр-майора кн. Трубецького. За списками на цей рік в полках нараховувалось 11 196 осіб. 135 козаків Катеринославської та 256 Чугуївської команд входили до особистого конвою князя Григорія Потьомкіна. У 1793 р. до Чугуївського та Конвойного полків приєднаний Малоросійський кінний козацький полк армії князя Григорія Потьомкіна й перейменовані в Чугуївські кінні козацькі полки за відповідними номерами.

У 1790 р. з чорноморців, крім кінних і піших козаків на човнах, створювався кінний полк «Булави Великого Гетьмана» у складі 500 козаків. За функціями полк нагадував особисту гвардію українських гетьманів — сердюків або компанійців. Відновлювались та обирались також бунчукові товариші (скасовані, як відомо, після ліквідації автономії Гетьманщини у 1764 р.), їх утримували при Григорії Потьомкіні для виконання доручень, що було характерним за гетьманів першої половині XVIII ст.

Бузькі та катеринославські козаки мали однострої різного кольору за зразком донців, крім козаків Чугуївського і Конвойного полків, які носили червоні мундири з блакитними кантами, білі жилети та сині штани. Одяг чорноморців не був уніфікований. Основна маса зберігала в цьому плані запорозькі традиції, але за часів війни, щоб відрізнити їх від турецьких запорожців, чорноморцям пов'язували на праву руку білу хустку.

Так чи інакше, але вже навесні 1790 р. наказом князя Григорія Потьомкіна міщан Катеринославської та Харків-

ської губернії перетворили в піших козаків. Повернення до козацького стану породжувало в них надії на повернення старої автономії та пільг, що викликало звернення до влади з вимогою повернути старі права. Вони мали увійти під управління отамана Матвія Платова, як поповнення до Катеринославського козацького війська. Загальна кількість таких піших козаків мала становити 1900 чоловік, 1000 з лівого берегу Дніпра, 500 з правого, 400 з поселень Харківської губернії. Останні зараховані до Конвойного полку. Цей підрозділ доповнювали два полки «Булави Великого гетьмана», що склалися з колишніх січовиків і козаків Лівобережжя.

Не лише міщани, але й дворяни Лівобережжя мали сформувати іррегулярні козацькі частини. З території Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв мав бути виставлений козацький кінний полк з 500 дворян, поділений на сотні. Допомогати в збиранні нових козацьких полків призначався І. Максимович — нащадок знатного старшинського роду. При цьому зазначалось, що слід «уникати вигляду регулярності». Їм (так само, як і українським міщанам) було дозволено самим обирати собі полковників та офіцерів. У липні нараховувалось 1500 вояків від дворянства, керівником їх був призначений генерал-майор Неплюєв.

На території Лівобережної України сформували новий корпус «піших легких стрільків, обмундирування їм буде за козацьким зразком». Цей корпус мав складатися з 5600 чоловік рядових і нижніх чинів і поділявся на сотні. У травні 1790 р. князь Григорій Потьомкін наказав створити ще іррегулярні загопи самооборони з міщан Києва та Переяслава — Київський єгерський полк. Останній об'єднав десять ескадронів, що залишились від карабінерних малоросійських полків. 20 липня Григорій Потьомкін

повідомляв державного діяча Росії князя Олександра Безбородька, що іррегулярні військові частини розташовані на землях Гетьманщини для захисту її від Польщі вже нараховували 11 тисяч бійців. Таким чином, у 1790 р. козацькі війська підпорядковані «Великому гетьману» розташовувались вже не лише на Півдні, але й на Лівобережній Україні, у Києві та Слободжанщині.

З вересня по листопад 1790 р. на стан іррегулярних були переведені також деякі регулярні частини, зокрема Малоросійський козацький полк, (сформований з рекрутів); Херсонський та Олександрівський легкі кінні полки переформовані в Херсонський козацький полк; Полтавський полк легкої кінноти — в козацький полк «Булави Великого гетьмана».

Звернемо увагу, що в планах Григорія Потьомкіна було відновити козацький устрій і на Правобережній Україні і згодом йменуватися «Гетьманом обох сторін Дніпра». Однак, через смерть Григорія Потьомкіна ці задуми не здійснились. Ініціатива Григорія Потьомкіна створювати козацькі війська поширювалась не лише на південноукраїнські землі. Він відзначився формуванням козацьких підрозділів на Лівобережній Україні та планував використати «козацький» потенціал Правобережної України (на той час перебувала ще у складі Речі Посполитої). «Показавши» майже всі українські землі, створивши «Полк булави Великого Гетьмана», поновивши посаду бунчукових товаришів, отримавши ознаки влади колишні гетьманські та запорозькі клейноди, Григорій Потьомкін не зупинився на титулі «Великого Гетьмана козацьких Катеринославських і Чорноморських військ», і як підозрювали сучасники мав намір отримати титул «Гетьмана обох берегів Дніпра», стати «незалежним господарем» і таким чином «підігрівав стару історію Мазепи». У даному кон-

тексті, вже після смерті Григорія Потьомкіна і поділів Речі Посполитої, досить характерними стають слова-відповідь зазначеного вище князя Олександра Безбородька на пропозицію губернатора Миколи Рєпніна, який також пропонував у 1794 р. «сформувати запорожців з колишніх Уманських, Білоцерківських та Побережних козаків, зробивши загальний виклик, а потім напустити їх на Польщу»: «...він пропонує підбурювати власний народ, який ще пам'ятає часи Хмельницького та схильний до козацтва. Тут би (на зазначених вище територіях — *О.Б.*) створилась військова нація і це тим більш небезпечно, що і Малоросія заразилася б відразу тим самим духом, а за нею і «Правобережжя.... Від чого б трапилась революція нового роду, через яку, ми принаймні будемо змушені відновляти гетьманство, дозволяти численні безглузді свободи і загалом, втрачати те, чим ми тихо і спокійно володіли протягом століть».

*Микола Рєпнін-Волконський
(1778–1845)*

Полки усіх козацьких формувань брали активну участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. Чорноморські козаки разом з бузькими, катеринославськими складали авангард армії під час підходу до турецької фортеці Очаків, здобутті Кінбурнської фортеці, брали участь у штурмі фортець Хаджибей та Ізмаїл, битві при Мачіне тощо. Козаки складали особисту охорону князя Григорія

Потьомкіна та його канцелярії, супроводжували транспорт, забезпечували кур'єрський зв'язок, перевозили пошту, охороняли кордони держави. Чорноморські і Бузькі полки також брали участь в облозі і штурмі Аккермана, Кілії, разом з частинами Донського війська полковника Ісаєва та чорноморцями отамана З. Чепіги воювали під Бендерами, Тульчею, Ісакчею та інших бойових операціях. По закінченні війни козаки різних підрозділів почали виконувати службу прикордонної варті.

З підписанням мирної Ясської угоди 1791 р. з Туреччиною, російський уряд втратив потребу в значній кількості кінноти і війська, як бойової сили. Крім усього іншого численне військове населення користувалось пільгами і не сплачувало багато з установлених в регіоні податків, а «покозачені» селяни були носієм небезпечних для стабільності настроїв. 50-тисячне військо, сформоване під час війни, складалось з дуже різнорідних елементів і виявилось не життєздатним. Все це викликало наказ про скасування Катеринославського війська у червні 1796 р. Оцінюючи його стан, Платон Зубов писав, що через свавілля донської старшини, яка в розпорядженнях не дотримується черги на службу та навмання установлює збір на утримання населення перетворилось з заможного у найбідніше в краї: «Таке ставлення до цих людей взагалі призвело їх до відчутного оскудіння та крайнього виснаження ... поля їх зробилися майже зарослими від того, що нема кому обробляти через те, що дорослі та міцні знаходяться на службі, а старі та малолітні з жінками, що залишились в домівках, маючи опіку про утримання себе та тих, хто на службі, не менш обтяжені внутрішньою роботою ...». Значна кількість «покозачених» селян також була носієм небезпечних чинників для стабільності в регіоні. П. Зубов розвиваючи думку про звільнення з Катеринославського вій-

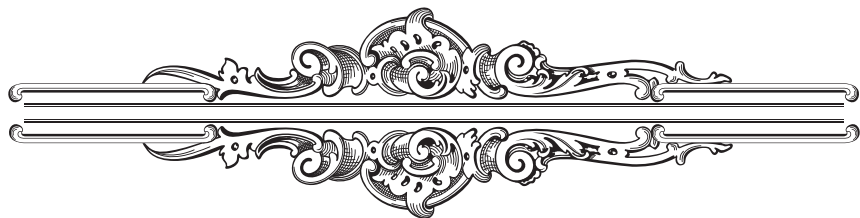
ська усіх бажаючих вважав, що кількість козацьких військ не повинна зменшитися. Він пропонував сформувати у Вознесенському намісництві (ближче до кордону) нове козацьке військо з 10 полків з кількістю рядових козаків по 600 в полку з 15-річною службою. Цьому війську мали надати землі у межиріччі Бугу та Дністра, що залишились від розподілу та понад 500 тис. десятин землі мали купити з маєтку князя Любомирського, які знаходились поблизу з територіями бузьких козаків. Кожен обер-офіцер мав отримати від 3 до 500 десятин, а штаб-офіцер від 1 до 1500 десятин. Кожному полку мали виділити уділ на 600 родин, за кількістю 600 козаків на створення одного полку. Козаки мали нести службу власним коштом маючи мундир, зброю, коня тощо, перебуваючи на дійсній службі вони отримували платню за прикладом Донського війська. З колишнього Катеринославського війська мали виключити усіх бажаючих, залишити бузьких козаків, селян князя Любомирського, а також козаків, що проживали на Лівобережній, Правобережній Україні і в Катеринославській губернії з переселенням їх на військові землі. З тих хто залишався мали утворити нове Вознесенське козацьке військо, яке так і не було сформоване. Всі ці задуми не здійснились через зміну влади, відсторонення Павла Зубова від управління, створення на землях півдня України Новоросійської губернії.

Всі колишні військові козацькі міста, містечка, селища разом з їх жителями переводились до їхніх попередніх соціальних станів. Вже у грудні 1796 р. в південноукраїнських землях оформлювалось прикріплення селян до землі, а отже закріпачувались таким чином не лише селяни на поміщицьких землях, а іноді і навіть жителі казенних поселень. Бузькі козаки були підпорядковані Чорноморському адміралтейському правлінню, а в 1797 р. за на-

казом Павла І розформовані. Чорноморці поступово переселялись на Кубань. Майже одночасно у 1797 р. був проведений перший рекрутський набір лівобережних козаків (по три рекрути від 500 чоловіків), вийшов наказ про відновлення в Лівобережній Україні устрою та судочинства згідно з попередніми звичаями і правом, що дещо затримав уведення нових загальноросійських адміністративно-судових структур. Останнє відбулось під впливом нащадка стародавнього козацького роду, сенатора згаданого вище князя Олександра Безбородька.

Таким чином, спробами організації козацьких військ Російська імперія намагалась виробити нові форми організації козацького населення, на що вказують численні реорганізації козацьких частин. Прагнення отримати, в першу чергу, дієздатні бойові частини, залишало поза увагою влади інші аспекти існування козацького населення, в тому числі визначення окремої території поселення, організацію громадського управління, системи господарювання тощо. Відсутність чіткого юридичного статусу призводило до зловживань офіцерів своєю владою, крадіжкам і призводило до втеч з полків.

КОЗАЦЬКИЙ МОНТЕ-КРИСТО (25-річне ув'язнення отамана П. Калнишевського)

У 1803 році, на початку європейського Віку Романтизму, коли всесвітньовідомий французький письменник, автор роману про графа Монте Крісто Олександр Дюма щойно народився, на Соловецьких островах у Білому морі на півночі Російської імперії помер довголітній в'язень козацький отаман Петро Калнишевський. Саме тоді в багатьох українських містах і селах наші кобзарі співали своїх дум і пісень, серед яких була й така, що «брала за душу» не одну людину:

*Пішла Москва куреннями — запаси забрала,
а московські генерали церкви обдирали.*

Та взяли срібло, взяли золото,

ще й воскові свічі.

Остається пан кошовий з писарем у Січі.

Васюринський козарлюга не п'є не гуляє,

а він пана кошового вірненько благає:

«Дозволь, батьку, пан кошовий,

нам на башті стати —

*найстаршому генералу з пліч
голову зняти»
«Не дозволю, милі братці, вам на башті
стати,
бо єдина кров християнська —
гріх нам проливати».
«Не дозволиш з палашами —
дозволь з кулаками,
а щоб слава не пропала
поміж козаками!»*

Так за допомогою старовинного пісенного тексту описувалися сумновідомі події завоювання російськими військами Запорозької Січі. Це відбулося на початку спекотливого червня 1775 року, коли загартований у багатьох боях відважний кошовий отаман Калниш чомусь заборонив козакам оборонятися перед майже стотисячною армією, що прийшла на Запоріжжя за наказом імператриці Катерини II.

В одному з народних переказів (що і як вищенаведено у пісню було записано у XIX ст.) знищення Січі описувалися так: «Сподобалася цариці Катерині запорозька земля. От вона й задумала звести з неї запорожців. Задумала та й прибігла сюди аж із самісінького Петербурга, та й стала отут саме, де стоїть у Капулівці млин, — на горі. Стала й давай закликати до себе запорожців, начебто в гості. ...Приходять запорожці прямо до цариці, віддають їй чолом, чи як там треба, а вона зараз і питає їх:

— А чи всі ви, дітки, прийшли?

— Усі, мамо!

— І нікого на Січі не лишили?

— І нікого, мамо, на Січі не лишили, окрім хіба тих, що криві, або сліпі, або вбогі.

— Ну помоліться ж тепер Богу та попросіть вас із своєю Січчю, бо більше вам її не побачити. Не з тим я прийшла до вас, щоб панькатись, а щоб руйнувати.

Як тільки вимовила цариця оці слова, зараз же кинулися до запорожців москалі, позаковували їх в кайдани, повідбирали в них худобу та й порозсиляли кудись світ за очі».

Можливо, мудрому отаману й справді не хотілося проливати християнської крові, адже на Новій (Підпільненській) Січі на той час перебувало не більше ніж півтисячі запорожців — останні розійшлися на відпочинок по зимівникам. А може він згадав розгром царськими військами Чортомлицької Січі у 1709 році, коли, незважаючи на багатоденний збройний спротив запорожців, росіяни все ж таки знищили осердя козацької вольниці, яке невдовзі відродилося з попелу.

Тим не менш трагічною помилкою стало рішення кошового отамана зберегти життя собі та своїм побратимам. Імператриця Катерина II не взяла до уваги попередні великі заслуги українського козацтва у російсько-турецьких війнах й завоюванні Криму і не прислухалася до прохань старшини щодо їхньої подальшої вірної служби. Протягом 1775 року було ув'язнено і заслано до Сибіру майже всіх запорозьких ватажків — отже народний переказ про «заковування в кайдани» січовиків був правдивий!

Про самого січового отамана Калниша в Україні ніхто нічого не знав аж до другої половини XIX століття. Лише влітку 1862 року, перебуваючи на засланні в Архангельській губернії український вчений-народник Петро Єфименко (чоловік відомої вченої-історика Олександри Єфименко) «правдами і неправдами» потрапив до архіву Архангельського губернського правління, де ознайомився з справою під назвою «Дело по сообщению государствен-

ной военной коллегии конторы об отсылке, для содержания в Соловецкий монастырь кошевого Петра Калнышевского. Июля 11-го дня 1776 г.». Лише тоді стало відомо, що останній отаман Запорозької Січі був ув'язнений на далеких Соловецьких островах, де довгий час протягом багатьох століть (аж до 80-х років XX століття) діяла найстрашніша каральна установа Російської імперії, а потім Радянського Союзу. Але перед тим як розповісти про нелегку долю Петра Івановича Калнишевського на Соловках, звернімося до його насиченого різними подіями життєвого шляху.

Народився Петро наприкінці XVII — початку XVIII століття в селі Пустовійтівка поблизу містечка Ромни на Слобожанщині (суч. Сумщина). Козацька родина Калнишевських очевидно переселилася сюди з Правобережної України десь перед роками буремної Хмельниччини. Петро мав молодшого брата Семена, який був священиком в містечку Смілому, що неподалік від Пустовійтівки. Поки що не вдалося відшукати документів, які б розкрили життєдіяльність Петра Калнишевського до 1750 року, коли той записався козаком Куцівського куреня Новопокровської січі. Знаємо, що з 1754 до 1762 року він перебував на посаді військового осавула, а в 1759 та 1761 роках — похідного полковника Війська Запорозького Низового. У 1762 році запорожці обирають його кошовим отаманом. Зважаючи на військову і політичну вмілість, а також визначні особисті якості Петро Калнишевський близько десяти разів переобирався на найвищій посаді Запорозької Січі й був беззмінним отаманом з 1762 до 1775 року.

Згідно з підрахунками істориків під час свого отаманування Калнишевський перетворив запорозькі землі на житницю не лише всієї України, але й Росії. Тоді на тери-

торії сучасних Запорізької, Донецької та Дніпропетровської областей до вже існуючих додалося ще близько 4-х тисяч хуторів-зимівників, а населення «вольностей» Війська Запорозького Низового збільшилося більше ніж на 50 тисяч козаків-хліборобів. Люди нижчих станів втікали сюди з центральних районів України, де вже запроваджувалося кріпацтво. Січковий уряд взяв народну колонізацію під свій контроль, не дозволяючи представникам російської влади втручатися у цей процес. Саме у 60-х — першій половині 70-х років XVIII століття тут з'явилося багато нових містечок і сіл. Серед них — відоме до цього часу село Петриківка (суч. Дніпропетровщина), яка була названа на честь запорозького отамана Петра Калнишевського. З архівних документів відомо, що 20 лютого 1772 року отаман піклувався перед Київським митрополитом про відкриття та освячення у новому селі церкви.

В умовах наступу Російської імперії на автономні державні права Запорозької Січі П. Калнишевський тричі на чолі козацьких делегацій вів переговори з урядом імператриці Катерини II в Санкт-Петербурзі. В північній столиці він добивався скасування мита на товари запорозьких купців; вимагав повернення під січкову юрисдикцію земель, що були захоплені Військом Донським; вирішував питання фінансування українських козаків та їхньої участі у військових операціях російської армії тощо. Окрім того кошовий отаман також неодноразово зустрічався з урядовцями і дипломатами Османської імперії і Кримського ханства, відстоюючи перед ними міжнародний статус Війська Запорозького Низового.

Окремо треба відзначити велику меценатську діяльність кошового отамана у справі підтримки православної церкви в Україні. На його кошти були збудовані: Церква Святої Трійці у рідному селі Пустовійтівка (1773), Церкв-

а Святої Покрови в місті Ромнах (1770), Церква Святих апостолів Петра і Павла в Києво-Межигірському монастирі (1768), Церкви у Лохвиці (1763) та Петриківці (1769). Також він фінансував будівництво багатьох церков на Запорозжі. Особливо він піклувався над Києво-Межигірським монастирем. Відомо, що П.Калнишевський під час свого отаманування відправив багаті дари для храму Гроба Господнього в Єрусалимі.

На чолі з кошовим отаманом Петром Калнишевським близько 11 тисяч українських козаків взяли активну участь в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., де, зокрема, відзначилися під час взяття Очакова і Кінбурна. Окрім того Калнишевський вміло організував розвідувальну систему на території Кримського ханства, що дозволило урядові та військовому командуванню Російської імперії вчасно отримувати необхідну інформацію про настрої в татарському війську та пересування турецької армії. За військову доблесть козацька старшина була нагороджена Катериною II золотими медалями на Андріївській стрічці, а Калнишевському присвоєно звання генерал-лейтенанта російської армії. Але все це, як бачимо, не допомогло кошовому отаману та його побратимам зберегти не лише державну автономію Запорозької Січі, але й власну свободу.

«Всемиловейшая государыня! Вашему императорскому величеству известны все дерзновенные поступки бывшего Сечи Запорожской кошевого Петра Кальнышевского и его сообщников судьи Павла Головатого и писаря Ивана Глобы, коих вероломное буйство столь велико..., которую по всем гражданским и политическим законам заслужили по всей справедливости смертную казнь. Но как всегдашняя блистательной души вашей спутница добродетель побеждает суровость злобы кротким и матерним ис-

правлінням, то и осмеливаюсь я всеподанейше представить: ...отправитъ на вечное содержание в монастыри, из коих кошевого — в Соловецкий, а прочих в состоящие в Сибири монастыри...» — таке подання направив 14 травня 1676 року до російської імператриці її довголітній фаворит Г. Потьомкін. Відповідь Катерини II була короткою: *«Быть по сему»*. Отже саме так царський уряд «віддячив» запорожцям за довгі роки сумлінного служіння — участь у російсько-турецьких війнах, завоювання Кримського ханства, охорону південно-західних кордонів імперії тощо.

Умови ув'язнення Петра Калнишевського в Соловецькому монастирі були дуже жорстокими. Документи і свідчення сучасників говорять про те, що отаман перебував у камері-«мішку» начебто заживо замурований. Взимку його каземат охороняли три, а влітку — чотири солдати. В той же час усіх останніх арештантів «оберігали» лише по одному вартовому. Згідно з переказами місцевих жителів його виводили на подвір'я лише три рази на рік, у зв'язку з великими церковними святами — на Пасху, Преображення Христове та Різдво Христове

Історики так описували місце ув'язнення колишнього грізного ватажка запорізьких козаків: «Це печероподібне приміщення довільної форми від двох до чотирьох аршин завдовжки і від 1,5 до 3 аршин завширшки. Камінна лавка (місце для сидіння і сну) — вся її обстава. В'язень не міг лягти, витягнувшись на весь зріст, він повинен був спати у напівзігнутому стані. У приміщенні стояла вічна напівтемрява, було вогко і холодно...». Хоча невдовзі старого Калнишевського перевели до більш кращого «приміщення» — одного з казематів Головленківської тюрми в Архангельській башті. Добував свій незаслужений термін

він уже в келії № 15 Прядильної башти, а потім в Білій башті в невеличкій добудові під назвою «Сушило».

Могила П. Калнишевського, який чверть століття страждав з-за своєї трагічної помилки знаходиться на головному подвір'ї Соловецького кремля перед Свято-Преображенським собором. Лише у 1856 році за наказом настоятеля монастиря тут була встановлена надмогильна плита з таким написом: «Здесь погребено тело в бозе почившего кошевого бывшего некогда Запорожской грозной Сечи казачков атамана Петра Калнышевского, сосланного в сию обитель по высочайшему повелению в 1776 году на смирение. Он в 1801 году, по высочайшему же повелению, снова был освобожден, но уже сам не пожелал оставить обитель, в коей обрел душевное спокойствие смиренного христианина, искренно познавшего свои вины. Скончался 1803 года, октября 31 дня, в субботу, 112 лет от роду, смертью благочестивою, доброю». Від початку буремного ХХ століття ця вже історична пам'ятка декілька раз переміщувалася і лише в 1971 році була взята на облік разом з іншими надмогильними плитами, що знаходилися на загальному цвинтарі поблизу Онуфріївської церкви. На початку серпня 2000 року плиту П. Калнишевського переміщено в Германівський дворик біля однойменної каплиці, де розмістили надмогильні плити усіх відомих в'язнів Соловецького монастиря.

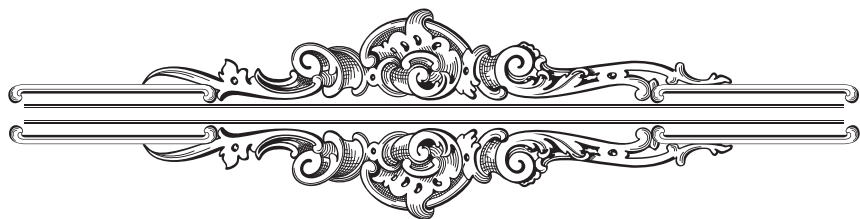
...Пам'ятник Калнишевському встановлений його земляками височіє у селі Пустовійтівка Роменського району на Сумщині. У 2003 році, в зв'язку з 200-річчям від дня смерті отамана, сучасні українські козаки спорудили бюст П. Калнишевського на о. Хортиця в Запоріжжі та ініціювали перед державними чинниками України й Росії встановлення такого ж бюсту на Соловках. За громадської ініціативи до Архангельської області Російської Федерації

було відправлено ряд наукових експедицій, які провели пошуко-дослідницьку роботу в архівах, а також на території Соловецького монастиря. От тільки чиновники двох держав до цього часу «співають про дружбу».

Якщо колись доля занесе вас до тепер вже унікальної туристичної місцини Росії під назвою «Соловецький державний історико-архітектурний музей-заповідник», то обов'язково підійдіть з південного боку до Успенської церкви Спасо-Преображенського монастиря, де поруч з могилами видатного російського публіциста початку XVII століття Авраамія Паліцина і соловецького архімандрита Феодорита знаходиться поховання (на жаль, в силу різних причин його місце точно не встановлене) Петра Калнишевського — цього українського Монте Крісто.

Чи визнав запорізький отаман Калниш своє рішення у червні 1775 року трагічною помилкою? Чи жалкував він про те, що чверть віку відбував ув'язнення? Про що він роздумував протягом довгих десятиліть на чужині? Подумайте над цим і ви, віддаючи шану трагічному герою української історії Петру Калнишевському, який, на відміну від вигаданого літературного персонажа письменника Олександра Дюма графа Монте Крісто, насправді пізнав усі «принади» двадцятип'ятирічного усамітнення на морському острові.

ПОКІРНІ ТА НЕПОКІРНІ БУЗЬКІ КОЗАКИ

Косійсько-турецька війна 1768–1774 рр. та підписаний після неї Кючук-Кайнарджійський мир 1774 р., мав важливі наслідки для Південної України: змінилися територіальні кордони воюючих держав, статус Кримського ханства, ліквідовувалась Запорозька Січ, але й виникли нові козацькі утворення.

Разом із запорозькими командами під керівництвом П. Калнишевського та іншими козацькими полками, в бойвих діях брав участь Новоберований козацький полк. Він був сформований на початку війни, у 1769 р. генерал-майором Олександром Прозоровським з населення Правобережної України, що втікало від ту рецько-татарських нападів і політики Речі Посполитої до російської армії. З са мого початку свого існування полк зберігав військову самостійність і козацький устрій. Одночасно, під час руху російських військ по території Дунайських князівств, з місцевого населення — молдаван, валахів, а також болгар і сербів, створювали загони добровольців, так звані волонтерські або арнаутські команди. У складі російської армії ці арнаутські команди та Новоберований коза-

цькій полк брали участь у військових діях: у 1770 р. в боях при Ларзі, Арсизі, Крайові, у 1771 р. — Тульчі. Таким чином вони отримали бойовий досвід.

По закінченню війни та підписаного після неї Кючук-Кайнарджійського миру 1774 р., Російська імперія дістала на півдні сучасної України території між Дніпром та Південним Бугом і таким чином отримала вихід до Чорного моря. Дана територія являла собою кут, де кочувала Єдисанська орда, оточена козацькими землями — Бугогардівською, Інгульською та Прогноївською паланками. На кордонах з цим «Бузьким покуттям» знаходились такі запорозькі центри як Гард, Прогноїнськ, Кам'янка, Перевізка (тепер Херсонська обл.), татарські — Очаків, Газікермен (Кизикермен, тепер м. Беріслав Херсонської обл.). В селах та зимівниках цих паланок козаки займались, здебільшого, рибальством і соленим промислом, переходячи й на землі орди. Серед них — Соколи, Вербове, Вовкове, Громоклія (в межах Бугогардівської паланки на Бузі), Квакове, Білі Криниці, Давидів Бід, Блакитне, Шестерня, Кривий Ріг, Мелове, Золота Балка, Осокорівка, Тернівка, Ракове, Бузьке (в межах Інгульської паланки) та інші. Приєднанні території увійшли до Новоросійської губернії, керівником якої у 1774 р. став Г. О. Потьомкін. Згодом до губернії приєднали і землі зруйнованої Січі.

Після переселення Єдисанської орди, російський уряд поширив на ці землі, розроблений у 1764 р. «План про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель до заселення» за яким, усім, за винятком кріпаків, надав право одержання земельних ділянок на пільгових умовах. Григорій Потьомкін розпорядився збільшити розмір виділених поселенцям ділянок і розширити пільги. Нові умови мали стимулювати процес заселення. Селянам-утікачам, запорожцям, нижчим військовим чинам, українським посполитим

оголошувалися амністії, пільги і різні привілеї за умови повернення їх з-за кордону і поселення на нових землях.

Для закріплення у стратегічно важливому районі потрібна була збройна сила, яка спроможна б була протистояти Османській імперії, провокувати конфлікти у прикордонних районах. Проте такої сили після ліквідації Запорозької Січі у 1775 р. не існувало. Утримання на цій території значної кількості регулярних військ з огляду на те, що комунікації та інфраструктура на запорозьких землях не були для них пристосовані, мало значні труднощі. В цих умовах особливу увагу на реорганізацію і збільшення місцевих військових формувань звернув Григорій Потьомкін.

Вже влітку 1775 р. він наказав підлеглим йому губернаторам знайти засоби для утримання дев'яти гусарських і шести пікінерських поселених полків. Проте укомплектувати їх як слід, незважаючи на особисту участь у цьому, Григорію Потьомкіну так і не вдалося. Поширення на військових поселеннях податкової системи (поземельний та подушний податки) зробило ці полки вкрай непопулярними, тому він був змушений у 1783 р. замінити їх регулярними частинами. Зазнавши невдачі у справі організації поселених гусарських і пікінерських полків, Григорій Потьомкін не відмовився від військової колонізації.

У цей час в Україні значного поширення набули антикріпосницькі настрої селянства у вигляді так званого «пошуку козацтва». Потьомкін використав ці настрої для здійснення своїх задумів, звернувшись до іншої форми військових поселень. Він досить швидко створив у Новоросійській губернії низку військових формувань козацького типу. Саме тоді увагу звернули на створенні під час війни Нововербований козацький полк та арнаутські команди.

В 1775 р. для їх поселення надавались ділянки у Херсонській (Миколаївській) губернії в межиріччі Інгулу, Єланця і Мертвоводу. Поселенцям було виділено 109 407 десятин¹ землі для ведення хліборобства, виноградарства, садівництва та скотарства. За російською картою земель, що дістались за останнім трактатом 1774 р. від Османської імперії, на лівому березі Південного Бугу зазначені: арнаутські селища (*зверху вниз — с. Соколи* (з 1789 р. — м. Вознесенськ), *Раковиця, фортеця Новогригорівка, Арнаутівка* (тепер с. Дорошівка), *Скаржинка* (з 1803 р. — Білоусівка, тепер с. Трикати), *Михайлівка, Троїцьке*); Вербованного козацького полку селища (*зверху вниз — с. Федорівське* (тепер Нова Одеса), *Касперівка, містечко Новопетрівське, Себіно, Гур'єво, Костянтинове, Баловнево, Матвійівка*). Тепер села у Вознесенському і Новоодеському районах Миколаївської області. Частина з них, як зазначалось вище, були запорозькими зимівниками. Центром поселень стали Соколи.

12 лютого 1785 р. через загострення російсько-турецьких відносин за наказом Катерини II з колишніх козаків Нововербованого полку й арнаутів було сформовано 1500-й козацький полк. Дещо пізніше, 6 червня 1786 р., він був поділений на 1-й та 2-й Бузькі козацькі полки. Командиром 1-го було призначено підполковника Івана Касперова, командиром 2-го — майора Петра Скаржинського. Полки зайняли прикордонну лінію по Бугу від Мертвоводу до Інгулу.

Напередодні нової російсько-турецької війни уряд вжив низку заходів для збільшення військових контингентів на півдні. В 1787 р. бузькі козацькі полки були приєднані до складу щойно утвореного Катеринославського ко-

¹ Десятина — міра площі орних земель, дорівнює 1,09 га.

зацького війська. Бузькі полки зберігали свою військову самостійність. Їх штаб-квартира знаходилась в ст. Новопетровській.

Для більш ефективного керівництва обидва бузькі козацькі полки були об'єднані в один під командуванням полковника Петра Скаржинського, з осені 1789 р. — підполковника Донського війська Василя Орлова. Під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. полк було поділено на сотні, до їх складу входив сотник, поручик та 120 козаків. За штатним розкладом чисельність полку складала 1500 козаків. Обмундировані бузькі козаки в білі куртки і зелені штани, на озброєнні кінні козаки мали шаблю, рушницю та спис.

Слід зауважити, що зазначені два отамани являли собою повну протилежність, як у ставленні до козаків, так і організаційно-господарському плані. Перший з них син сотника Лубенського козацького полку Михайла Скаржинського, який походив або з роду польських емігрантів, або з дворян литовського походження. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. організував козацький полк з молдаван, волохів, болгар, українців, який був об'єднаний з Нововербованим полком і дав початок Бузькому козацькому війську. Йому належали землі від села Мигії до Маложенівки (тепер у Первомайському й Єланецькому р-нах Миколаївської обл.), де побудував село Скаржинку, згадане вище, з найбільшим поміщицьким будинком у регіоні. Раціональний господар скористався вигідним розташуванням земель, заснувавши на них перший водяний млин; приймав на поселення й роботу бузьких козаків. Згодом Петро Скаржинський став астраханським губернатором.

Підполковник Василь Орлов привів з собою значну кількість донських старшин. Орлов неодноразово був по-

мічений у розкраданні старшинських і козацьких грошей, за що було відкрито не одну судову справу за скаргами самих козаків. Спроби подання скарг на отамана суворо карались, про що свідчать матеріали Єлисаветградського нижнього земського суду. Суд виправдав козаків на чолі з Глобою, які хотіли подати скаргу на отамана генерал-губернатору і були схоплені донськими старшинами та ув'язнені. Згодом отаман знищив частину полкових документів, щоб не можна було довести його махінації.

Під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. бузькі козаки брали участь в облозі і штурмі Очакова, Кінбурна, Аккермана, Кілії, разом з частинами Донського війська полковника Ісаєва та чорноморцями отамана Захарія Чепіги воювали під Бендерами, відзначились у штурмі фортець Гаджибей, Ізмаїл, у битві при Мачині.

Для збільшення чисельності Бузького війська до території, де оселили Нововербований полк і арнаутів, у 1790 р. зарахували 3179 українських селян із красносільських маєтків Єлисаветградського повіту, куплених Григорієм Потьомкіним у поміщиків для збільшення кількості військ. Це безперечно посилило військо українським елементом з давніми козацькими традиціями. Наказом Григорія Потьомкіна населення цих територій розподіляли наступним чином: «Українців — у козаки, приєднавши їх до бузьких, а великоросіян приписати до адміралтейства, у теслярі». Новим місцем поселення бузьких козаків адміністрація вибрала Красносілля, куди їх, незважаючи на опір, почали переселяти восени 1787 р.: села Красносілля, Михайлівка-2, Григор'ївка, Кучерові Байраки, Лагеря, Водяна, Ухівка, Руда, Гутницька, Лозоватка, Сердешна, Перина. Переселення призвело до масових хвилювань і втечі за дністровський кордон. Наштовхнувшись на рішучий опір козацтва, урядова адміністрація змушена була скасу-

вати своє рішення і дозволити козакам повернутися в бузькі поселення.

Зауважимо, що прийом до бузького козацтва був дуже обмежений, а зарахування селян категорично заборонялось. Приймати до війська дозволялось лише осіб іноземного походження. Тому значна частина селян-утікачів змушена була найматися до старшин і заможних козаків, інша частина утікачів подавалась за кордон і, повертаючись, приписувалась до війська під виглядом чужинців. Під час оселення рядові козаки одержали лише 37405 десятин землі, в той час як старшини і офіцери — 72 тисяч десятин. Нерідко старшина не лише використовувала працю найманих селян-утікачів, але й удавалась до прямого тиску, примушуючи рядових козаків працювати в її господарствах.

По закінченні війни бузький полк стояв у Молдавії на р. Серет, а у вересні 1792 р. був відправлений у Польщу. В цей час полк нараховував 1 534 козаків, в строю знаходилось 1 275. Через рік Бузький полк зайняв прикордонну лінію по Дністру і Чорноморському узбережжю від Ягорлика до Очакова.

У червні 1796 р. через ліквідацію Катеринославського козацького війська бузькі козаки були підпорядковані Чорноморському адміралтейському правлінню, а в 1797 р. за наказом Павла I розформовані. Козаків, незважаючи на їхні протести, було перетворено на державних селян з наступною передачею під юрисдикцію місцевої земської адміністрації. Слід зауважити, що дві сотні, які охороняли кордон по Дністру, були розпущені лише у 1800 р.

На початку XIX ст. через нове ускладнення російсько-турецьких відносин російський уряд звертає увагу на укріплення південних кордонів. Зокрема, відновлювались Бузьке козацьке військо. «Знаючи схильність півден-

норуського народу до козацтва» — відзначав один із сучасників — «уряд в годину зовнішньої війни неодноразово удавався до виклику козаків з населення південних губерній.... Одним з таких є, мабуть, і так звані бузькі козаки, що колись існували у сучасній Херсонській губернії». Такі плани збіглися з вимогами самих козаків-бузьців про відновлення війська. Саме це відстоювала делегація козацької старшини в Петербурзі у 1801 р. Указом 8 травня 1803 р. Бузьке військо відновлювалось на засадах Війська Донського на повному власному утриманні. На момент відновлення бузькі козаки проживали у 27 селищах, 2 322 дворах (бузькі, красносільські та новоприєднані болгарські села Щербані і Димовське), в яких проживало понад 12 тисяч осіб. Найбільшими були станиці Красносілля — 1 293 особи, Михайлівка — 2 304, Соколи — 517. Територія поділялась на три округи: два бузьких і один красносільський, на чолі з окружними начальниками. Адміністративним центром бузьких козаків стало м. Вознесенськ. Населені пункти в усіх козацьких військах стали називатися станицями і хуторами, де були виборні отамани. За своїм складом Бузьке козацьке військо було поліетнічним. Переважна більшість — це українці, які визначали національний вигляд, традиції та побут. Серед них були задунайські козаки. Так, в жовтні 1807 року Бузька військова канцелярія повідомляла, що до війська були зараховані 20 козаків та три жінки з-за Дунаю, уточнюючи що з Усть-Дунайського війська. До війська входили також росіяни, молдавани, болгары, чорногорці, серби і навіть цигани.

В адміністративному та військовому управлінні Бузьке військо повторювало устрій Донського та Чорноморського козацьких військ, незначна різниця була лише пов'язана з меншими масштабами і привілеями. По військо-

Офіцер Бузького козацького війська. 1803–1812 рр.

вій частині військо підлягало військовому губернатору, по цивільній — цивільному губернському правлінню. Для внутрішнього цивільного та господарського управління вводилась Військова Канцелярія під головуванням наказного отамана. У складі Канцелярії працювали дві необхідні особи зі штаб-офіцерів, асесори, прокурор та секретар. Згодом штат збільшувався за рахунок лікаря, поліцмейстера, скарбника та інших.

Козаки отримували форму за зразком Війська Донського. Вони мали темно-сині куртки з білими лямівками та поясами (кушаками); темно-сині шаровари з білою тасьмою. Військо мало виставляти три п'ятисотенних полки. Термін служби не визначався.

З відновленням війська бузькі козаки несли прикордонну службу на Дністрі, а з початком російсько-турецької війни 1806–1812 рр. у складі трьох полків брали участь в осаді Ізмаїла, у військових діях на території Бессарабії, Молдавії і Волощини. Особливо відзначилися козаки у боротьбі з чумою в Одесі у 1812 р. У період війни з Наполеоном загони бузьких козаків, що добровільно влилися до складу діючої армії, виявили зразки самовідданості і відваги. Проявили себе в бойових операціях не лише на території України та Російської імперії, але й закордонному поході російської армії 1813–1814 рр. За це 1-й полк бузьців 14 січня 1816 р. він був нагороджений найвищою нагородою для кавалерійських частин георгіївським штандартом (прапором) «За хоробрість».

Після закінчення військових дій бузькі козаки продовжували кордонну службу. Принагідно, зауважимо, що син згаданого вище Петра Скаржинського Віктор під час війни з Наполеоном у 1812 р. сформував зі своїх селян ескадрон козаків (188 чоловік), зброю якому надав генерал-губернатор Емманюель де Рішельє. Ескадрон взяв участь у

*Віктор Скаржинський
(1788-1861)*

переслідуванні французьких військ, здійснив декілька успішних рейдів ворожими тилами, відзначився в боях у Білорусі, в закордонному поході російських військ у Пруссії. За мужність Віктор Скаржинський та козаки ескадрону отримали численні ордени та медалі, його героїзм був особливо відзначений Михайлом Кутузовим і Михайлом Барклаєм де-Толлі. В Одесі цьому талановитому військовому та найкращому

господарю в південноукраїнських землях у 1872 р. встановили пам'ятник. Він продовжував справу свого батька в маєтках на Південному Бузі, де його господарство вважалося зразковим у Херсонській губернії.

Господарство нововербованих козаків та арнаутів спочатку складалося під впливом національних особливостей, традиційних виробничих навичок і потреб. Так, у поселеннях Нововербованого полку переважало характерне для України хліборобство з плугом і волами, в арнаутській частині провідне місце займало городництво, садівництво і виноградарство. Однак з часом, в міру зростання економічних зв'язків, зближення укладу життя й побуту нововербованих козаків та арнаутів господарська діяльність бузького козацтва стає різноманітнішою і продуктивнішою. Основою господарського життя було землеробство і скотарство. В землеробстві переважали посіви пшениці-арнаутки, жита, проса, вівса; у скотарстві — розведен-

ня великої рогатої худоби, коней, вівців. Саме бузькими козаками була поширена в цьому районі відома порода української (черкаської) рогатої худоби. Займались козаки також рибальством, ремеслами, торгівлею.

Старшина і заможне козацтво широко використовувало в своїх господарствах працю козацької голоти. Типовим господарством, в якому використовувалася наймана праця, може бути маєток бузького козака Єндорала в с. Тернівка, в якому нараховувалося 40 плугів, 600 коней, 6000 овець. Але не всі козак мали подібні господарства — були такі, що ледь зводили «кінці з кінцями». Військова адміністрація війська змушена була створювати спеціальні «військові хутори», де велось хліборобство лише для користі війська і продажу неімущим козакам». Нерідко старшина вдавалася до прямої сваволі, примушуючи рядових козаків працювати в її господарствах.

Освоєння пустинних земель Побужжя проходило у важких умовах, з великими труднощами, надзвичайно повільно. Стихійні лиха, недостатня кількість знарядь праці і робочої худоби поряд з постійною військовою небезпечкою на прикордонні тяжко відбивалося на господарському житті і побуті поселенців. Додаткові побори з боку військової канцелярії на її утримання й обмундирування призводило до розорення козацьких господарств. Внаслідок цього військова адміністрація Бузького війська змушена була створювати спеціальні «військові хутори», де велось хліборобство лише для користі війська і продажу неімущим козакам». Частина з них, особливо з арнаутів, не витримавши важких умов, повернулася за кордон.

Тяжкий гніт, який відчувало рядове козацтво, призводив до виникнення у війську гострих соціальних конфліктів. Один з перших масових виступів бузьких козаків відбувся восени 1803 р. у зв'язку із тим, що новий отаман

Обер-офіцер та козак задньої шеренги Ескадрона Херсонського поміщика Скаржинського. 1812–1814 рр.

війська Іван Краснов таємно привласнив 63 тисячі крб., що належали бузьким полкам. Отаман звернувся за допомогою і до повсталих станиць для «заспокоєння» було уведено роту Сибірського гренадерського полку. Іван Краснов був нащадком відомого донського козацького роду, розпочав служити козаком і брав участь у російсько-турецьких війнах кінця XVIII ст., а з 1803 р. призначений отаманом бузьких козаків. Дру-

*Іван Краснов
(1752–1812)*

гий, походив з родини волоських вельмож, з 1790 р. перебував на російській службі і брав участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр., як підполковник Катеринославського козацького війська, згодом командував малоросійським кірасирським полком і у 1797 р. вийшов у відставку. Протягом 1806–1817 рр. обіймав посаду отамана Бузького війська. Генерал-майор Іван Краснов відзначився різноманітними зловживаннями і тим, що практично не дбали про своїх підлеглих. Про це є численні спогади сучасників, документи слідчих справ, відкритих на отаманів, свідченням цього стали також заворушення серед козацького населення станиць Бузького війська. Зокрема, козаки в скарзі на отамана Івана Краснова писали про те, що вони не отримали «за 1802 р. рекрутських... грошей, що привласнені його превосходительством генерал-майором Красновим, через це опинились в значному виснаженні та виправляючи за примушенням з останніх своїх над-

лишків на службу козаків, зовсім себе розорили». Через такі зловживання Іван Краснов був звільнений губернатором Емманюелем де Рішельє з цієї посади. Однак, новопризначений отаман полковник Микола Кантакузен був не кращим. Достатньо влучну характеристику дав йому Олександр Ланжерон: «В 1788 р. Кантакузен робив вигляд, що служив на війні, в цій війні він, навіть, і цього не робив. Він дуже дурно екіпірував своїх волонтерів, зате збільшив свій кінський завод та стада своїх маєтків». Казнокрадство, хабарництво, свавілля і фальсифікації у наданні звань і посад, утиски і пограбування військового населення, у цьому козаки та керівництво армії звинувачували отамана і вимагали негайної передачі його військово-му трибуналу, що й було рекомендовано військовому міністру Барклаю де Толлі. У 1814 р. справу було припинено, а Микола Кантакузен зберіг свою посаду отамана.

Один із гострих конфліктів, що перетворився у тривале збройне повстання, вибухнув у війську в 1817 р. Поштовхом до повстання були чутки про ліквідацію Бузького війська і перетворення козаків на військових поселенців. Це загрожувало козакам найтяжчими формами військово-кріпосницького гніту. Передбачаючи негативну реакцію козаків, у січні 1817 р. військова адміністрація намагалась зберегти Бузьке військо і разом з тим пристосуватися до планів голови Департаменту військових справ Державної Ради графа Олексія Аракчеєва. Наказний отаман Микола Кантакузен подав записку «Погляд на перетворення Бузького козацького війська в кавалерійські полки», де пропонувалось збільшити кількість козаків за рахунок сусідніх сіл і створити не один, а два регулярних кавалерійських полки, що мало б скласти 12 діючих і 6 резервних ескадронів, інакше перетворення на уланів при-

зведе до повного розорення козаків, але його пропозиції не були враховані.

В травні 1817 р. генерал-майор Іван Вітт, маючи доручення влаштувати військові поселення, зауважував, що реалізація цього за існуючими правилами, вельми проблемна і їх потрібно змінити. Такий висновок він зробив не лише через можливе розорення козаків, але й через різні традиції, наявність обшитованих офіцерів з власним майном, строкатий етнічний склад війська. Він писав: «єство [молдаван, болгар] таке, що майже ніколи два брати разом не уживаються. Тому значно складно змішати їх з українцями». Складність ситуації вдалась взнаки майже одразу. Іван Вітт, доповідав, що відсутня дисципліна, взаємини («обхождение») між колишніми хорунжими, сотниками, а тепер офіцерами і козаками «самі прості», офіцери не грамотні, а також інше призводить до напруженої атмосфери. Однак, самою головною причиною цього напруження він назвав «бажання залишитися козаками». Внаслідок «неполная охота» перетворилась на «дерзкое безрассудство» і «самовольство», що реально проявилось у пасивних та активних формах протесту. В липня 1817 р. жителі бузьких станиць «які звикли здавен до вольності та життя без устрою, і бачачи, що нова їх організація мала тепер інші правила та нові порядки, відкрили зухвалість і непослух». Майже три місяці палало полум'я боротьби в станицях Бузького війська, на придушення його направили чотири полки уланів, в озброєнні яких були гармати. В деяких станицях жінки з немовлятами кидалися на уланів, які мали атакувати їх чоловіків. Новоявлених військових поселенців приводили до присяги під жерлами артилерійських гармат: «Нещасні (козаки — О. Б.) бачачи запалені гноти й увесь вбивчий снаряд, готовий гримнути в них — присягнули». До військового суду було притягнуто

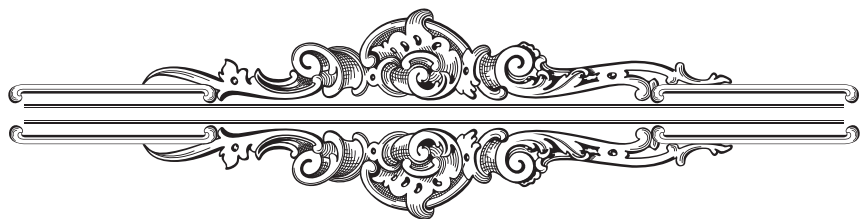

93 особи, керівників заслано рядовими до Сибірського окремого корпусу.

Наказом 8 жовтня 1817 р. Бузьке військо ліквідувалось, а козаки переводились на військових поселенців. Бузькі станиці увійшли до складу 1-го та 2-го полків Бузької уланської дивізії. В красносільських станицях розташовувався 4-й полк Української уланської дивізії. До кінця придушити опір козаків уряду не вдалося. В травні 1818 р. під час проїзду Олександра І через поселення Бузької уланської дивізії, знов спалахнуло нове хвилювання, яке було жорстко придушене.

ХТО ЗАСНОВУВАВ УКРАЇНСЬКІ МІСТА? (початки міста Нікополя)

Нротягом багатьох століть національна пам'ять українців знищувалася потужними тоталітарними державними чинниками, які завжди мали імперську — загарбницьку, тоталітарну, людиноненависницьку природу. Проти нашого народу й надалі продовжують проводити спланований, потужний й щедро профінансований інформаційно-ідеологічний ворожий наступ, який, з одного боку, має за мету втягнути українців до глобалізованого світу, а з іншого — повернути до колишнього закамуюфльованого імперського московського стійла. Елементом цієї кампанії є переконування у тому, що всі міста на Сході і Півдні України, а також Криму заснувала якщо не Катерина II, то інші російські правителі. І ні слова про те, що на місці Дніпропетровська, Херсона, Кіровограда, Миколаєва та Нікополя задовго до їхнього «заснування» петербурзьким урядом існували українські козацькі поселення — містечка, селища, хутори, «слободи» чи зимівники.

Звернімося до проблеми початків міста Нікополя. Чомусь вважається, що його заснувала у 1782 році своїм ука-

зом імператриця Катерина II. Однак ще протягом 1630–1650-х років на теренах, де зараз знаходиться це місто, існував густонаселений центр Микитинської Січі. Хоча про господарське освоєння козаками Микитого Рогу писав ще у 1594 році австрійський дипломат Ерїх Лясота. Від середини XVII століття тут існувало поселення козаків, які опікувалися перевозом та переправою через Дніпро, а тому називалося Микитин Перевіз.

Поселення Микитин Перевіз залишилося козацьким і після повернення запорожців під зверхність російських царів у 1734 році. Документи свідчать, що тут знаходилася запорозька застава та була митниця з посадовими особами від кошової старшини Війська Запорозького Низового. Службові обов'язки в ній виконували шафар, писар, а також підшафарій і підписарій. Вони збирали прибутки від митного контролю, залишаючи у себе відрахування, необхідні для утримання залоги і будівель, наглядали за порядком на переправі. У другій половині XVIII століття на Микитиному Перевозі знаходились церква Покрови Святої Богородиці, кілька десятків хат сімейних запорожців, десять шинків. До селища було приписано кілька сот зимівників, розташованих навколо поселення. У цей час російський уряд утримував тут свій військовий пост на чолі з комісаром і перекладачем від Колегії закордонних справ. Тогочасні офіційні документи називали селище Микитиним або ж Микитинською Заставою. Цікаво, що у 1755 році Колегія закордонних справ Російської імперії надіслала запит до Коша Запорозької Січі з проханням подати опис Кодацького та Микитиноного перевозів. На це кошовий отаман повідомив до Петербурга: «...Означені перевози знаходяться в російській, а не турецькій границі, в вольностях військових запорозьких, і засновані вони —

Микитинський з давніх літ, а коли саме невідомо, та і в Коші про те не знають за відсутністю записів».

Протягом 1758–1764 років канцелярія Запорозької Січі неодноразово зверталася до Генеральної військової канцелярії України-Гетьманщини та вищих органів влади Російської імперії з проханням перенести Січ з р. Підпільної на місце старої Микитинської Січі. Так, 27 квітня 1758 року кошовий отаман Григорій Федоров писав у листі до Єлизавети Петрівни, що Запорозькій Січі бути на тому місці, на якому вона в той час стояла, незручно, й аргументував це тим, що у Підпільній дуже поменшало води, а криничної також не вистачає. Крім того, на Січі стало тісно, позаяк весь час прибувають люди. А тому старшина вибрала «пристойне місце в російській границі, трошки вище над Дніпром, при Микитиному, де і застава від нинішньої Січі невелика». Відповіді з Петербурга не надійшло, і наступного року старшина знову звертається до імператриці, додавши до свого листа план Микитинового, де мала б розмічатися Січ. У 1760 році Кіш отримав дозвіл на передислокацію від Генеральної військової канцелярії, однак Петербург мовчав. Відповідь на це прохання надійшла лише у 1764 році від нової імператриці — Катерини II. Зважаючи на російсько-турецьке протистояння, запорожцям наказувалося перебувати на старому місці.

Під час російсько-турецької війни 1768–1774 років кошова старшина знову порушувала питання про перенесення Січі до Микитинового, але в червні 1775 року отримала на це дуже своєрідну відповідь — указом Катерини II Запорозька Січ взагалі була ліквідована. У вересні того ж року імператриця розпорядилася побудувати на місці південноукраїнського містечка Микитине військову фортецю Славенськ. Але цей план не був реалізований. Лише ускладнення відносин з Кримським ханством змусило

царських урядовців у 1780 році ухвалити рішення про будівництво на базі Микитинової фортеці під назвою Нікополь. А вже 1782 року Нікополь оголосили повітовим містом Російської імперії.

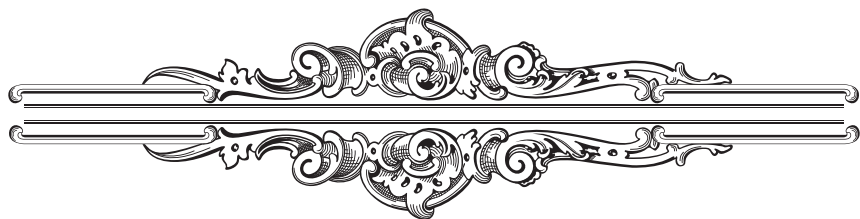
Дмитро Яворницький, який у середині XIX століття обстежував місця розташування всіх запорозьких столиць, навів такі дані про Микитинську Січ. Він засвідчив, що те місце, де вона була («на 350 сажених нижче теперішньої пароплавної пристані Нікополя»), розмите Дніпром під час великої повені навесні 1845 року. Річкові води знесли невеличку капличку, яка стояла на місці запорозької церкви. Розмили вони й стародавній козацький цвинтар. «Сам берег Дніпра щороку обвалюється у воду, оголюючи цілі купи козацьких кісток, котрі бездоглядно валяються по піску; тут частенько стирчать напівзогнілі дубові труни, що ховають лише мізерні кістяки колись доблесних безстрашних лицарів, низових козаків», — переказував бачене на власні очі відомий історик.

Вважаємо також за доцільне перелічити цікаві старовинні речі, які на середину XIX століття збереглися від запорожців Микитинської Січі, а потім — Микитинової. Це, насамперед, козацька мідна гармата, залізний хрест із запорозької церкви, чотири хоругви з різними зображеннями, кипарисовий хрест у срібній оправі, Євангеліє московського друку у срібній оправі, плащаниця з викуваним із срібла тілом Спасителя, дві ризи з парчі, на яких зображено Покрову Богоматері, десяток ікон (серед них найбільш цінні — ікони Христа, Миколая, Варвари, Спасителя й Богоматері, Покрови Святої Богоматері), залізний молоток. Крім того, зберігся єдиний у своєму роді аналой. Він був зроблений з арабського чорного («абонос») дерева, оздоблений черепаховою і слоновою кісткою, перламутром, угорі стягнутий буйволиною шкірою й заверше-

ний двома змійними голівками. Можливо, що він був отриманий запорожцями від Константинопольського патріарха у той час, коли вони перебували на Кам'янській Січі. Також збереглися два срібні позолочені кухлі, один місткістю до чотирьох склянок. За переказом, саме цей кухоль належав славетному кошовому отаману Івану Сірку. Уцілили два портрети, писаних із живих запорозьких козаків — братів Якова та Івана Шиянів. Звертала на себе увагу і золота медаль, одержана запорозьким полковником Коленком у 1788 році за участь битві під Очаковом. Деякі з цих речей зберігаються нині у Нікопольському краєзнавчому музеї, окремі — втрачені.

На жаль, ще у середині XIX століття південна частина Микитиноного Рогу була розмита водами Дніпра, а в 50-х роках XX століття затоплена т. зв. Каховським водосховищем. Хоча його кам'яниста основа збереглася й тепер називається Мис Нікопольський, що існує в районі набережної сучасного Нікополя. На території міста встановлено пам'ятний знак, що свідчив про існування в цьому місці Микитинської Січі. На меморіальній дошці з білого мармуру, вмонтованій у пілон, який складено з великих квадратів граніту, читаємо напис: «На цій місцевості знаходилась Запорозька (Микитинська) Січ. У 1648 році в цій Січі запорозькі козаки обрали Богдана Хмельницького гетьманом України». Так оживає героїчне минуле наших далеких предків — запорожців, які не тільки боронили рідну землю у далекі буремні часи, але і засновували свої поселення на Сході та Півдні України.

СЛУЖБА КОЗАЦЬКОГО КАНЦЕЛЯРИСТА (Опанас Демянович Яновський)

«**В** канцеляристы войсковые не легко было пода-
стся, ибо надлежало иметь достаточные дока-
зательства о честном поведении и благона-
равии и о приобретенных науках в Киевской академии, по
крайней мере в довольном знании грамматики, синтаксиса
и риторики и хотя первых оснований философии, особ-
ливо же логики...», — так оцінював козацьких канцеляри-
стів на початку ХІХ століття Василь Ломиковський у
своєму «Словарі малоруської старовини».

За «Маніфестом про вільності дворянства» 1762 року
та «Жалуваною грамотою дворянству» 1785 року більша
частина українських козацько-старшинських родин хоча
й набувала статусу російського дворянства, але таким чи-
ном лише підтверджувала ті права якими давно вже кори-
стувалася. До таких «прав і вольностей» належали: дост-
уп до державних посад, станове самоврядування, вибор-
ність, судовий імунітет, право на землеволодіння та воло-
діння селянами, а також інші станові привілеї. І хоча, по-
чинаючи від Мазепинського повстання, козацька верхівка
опиралася насадженню імперського державного та соці-
ально-правового устрою (посольство гетьмана Павла По-

луботка до Петербурга 1721 р., «накази» козацьких старшин під час дії Уложенної комісії середини XVIII століття, виступи українських представників на Законодавчій комісії 1768 року в Петербурзі, повстання «пікінерів» 1770-х років, місія Капніста до Берліна 1791 року та ін.), численні політичні акції тогочасної української еліти завершилися із кінцем процесу надання багатьом козацьким старшинам прав дворянства в межах Російської імперії.

З огляду на це українці почали вливатися до єдиної в політичному відношенні російської «дворянської нації», що значно впливало і на розвиток спочатку начебто надетнічної культури, науки та освіти в межах однієї держави. За ініціативи та активної участі українців у Петербурзі та Москві утворюються перші в Росії наукові товариства та освітні установи, виикають впливові літературні об'єднання та гуртки, популярні періодичні видання й цілі напрямки розвитку медицини, філософії, природничих наук та літератури.

Політика царського уряду розколола тогочасну українську еліту на т. зв. автономістів, які мріяли про відновлення старих порядків і виступали під гаслами історичного легітимізму, та інтеграціоністів, котрі не бачили для України іншої перспективи, ніж повне злиття з імперією. Навіть найбільші тогочасні українські патріоти не прагнули протиставити Україну Росії, а навпаки намагалися довести приналежність своєї батьківщини до неї. «Знаю, что ты Россия, да и я так зовусь» — писав у своїй поемі про українсько-російські взаємини середини XVIII століття поет Семен Дівович. Так само з гордістю називали українську землю «Росією» Григорій Полетика, Петро Симоновський та інші українські чільні інтелектуали другої половини XVIII століття.

У такий непростий для України час розпочинав своє життя дід Миколи Гоголя Опанас Дем'янович. Початкову освіту він здобув в одній із початкових шкіл Лубенщини, а потім навчався у знаменитій Києво-Могилянській академії, яку закінчив 1756 року. Під час навчання він виявив неабиякі здібності до іноземних мов, а тому вже в 1757 році став перекладачем у Генеральній військовій канцелярії Українського гетьманату.

Посада канцеляриста ще з часів гетьмана Богдана Хмельницького була досить високою у тогочасній посадовій ієрархії козацької держави. Звичайно, що як і скрізь, канцелярські чиновники займалися суто бюрократичною роботою — складали універсали та листи, провадили діловодство, слідували за архівом, вели записи та обрахунки та переймалися іншими справами. На той час вітчизняні «бюрократи» ще мали велике «навантаження» — обов'язок перебувати у складі дипломатичних посольств та виконання певних функцій під час різноманітних офіційних заходів. А для цього потрібно було бути не тільки освіченим й вміти читати і писати, але й вільно володіти декількома мовами, знати дипломатичний етикет і звичаї багатьох країн світу. Як свідчив документ Опанас Гоголь-Яновський «грамоті читати і писати по російськи, по латині, німецьки і грецькому уміє».

Генеральна військова канцелярія під керівництвом гетьмана та управлінням генерального писаря здійснювала управління козацькою державою розсилаючи універсали та листи через полкові канцелярії. Саме у військовій канцелярії формувалися посольства до інших країн та складалися листи до іноземних правителів. Центральне місце у Канцелярії відводилося генеральному писарю, якого за кордоном досить часто називали Канцлером або ж Секретарем. На нього покладалися обов'язки не лише го-

лови канцелярії та довіреної особи гетьман, але й «міністра закордонних справ». З часом управлінські функції канцелярії, а, отже, і канцеляристів змінюються та обмежуються.

З 1721 року Генеральна військова канцелярія України-Гетьманщини набуває значення особливого адміністративного колегіального органу з правом розгляду і вирішення важливих питань поточного державного управління, видання указів і розпоряджень нарівні з гетьманом, надання старшині чинів тощо. Такі питання розглядалися на засіданнях Генеральної військової канцелярії, в яких брали участь і спеціально призначені особи із генеральної старшини — члени Генеральної військової канцелярії. З 1734 року керівництво військовою канцелярією поряд з українцями починають здійснювати російські урядовці.

Діяльність канцелярії супроводжувалася суворою регламентацією її діловодства. Штат канцелярії складався зі старших канцеляристів, канцеляристів та служителів (підописків, протоколістів, регістраторів, копіїстів, товмачів, повітчиків та ін.). Полкові та сотенні канцелярії звертали-ся до Генеральної військової канцелярії через «доношення», «чолобитні» та «прошення».

Посада і звання військового канцеляриста була однією з перших сходинок службової кар'єри вихідців із козацької старшини, зокрема і Опанаса Гоголя-Яновського. Як правило на такі посади брали освічених юнаків після закінчення Київської академії, які знали кілька мов, логіку, математику тощо. У канцелярії вони удосконалювали свій фаховий рівень, набували практичні знання в юриспунденції, «камеральних наук», військової теорії, оскільки їм доводилося не лише вести діловодство, а й брати участь у вирішенні господарських, адміністративних, дипломатичних справ.

Протягом XVIII століття спостерігалася тенденція до зростання кількості військових канцеляристів. Якщо у 1728 році їх було лише 25 чоловік, то у 1742 році нараховувалося вже 179 осіб. У середині ХУІІІ століття у полковій канцелярії працювали: полкові писар та осавул, два хорунжих, чотири канцеляриста, писар полкового суду, судовий канцелярист, два канцеляриста рахункової комісії, довбиш полкової музики, три трубачі, сурмач, цирюльник, городничий, два польових сторожі, десять сотенних писарів, два артилерійських служителя, десять пушкарів і гармашів, канцелярський сторож, колодничий сторож та кат. Кількісний склад позначився й на штатній структурі канцелярії, яка з часом поділялася на канцеляристів першого, другого і третього розрядів, нотаріуси, секретарі, архіваріус, бухгалтер.

Так, у 1769 році Полтавська полкова канцелярія зверталася до Малоросійської колегії з клопотанням про абсолютне підпорядкування магістрату полковій канцелярії. Найбільш яскраво ці намагання проявилися у діяльності міських судів, на розгляд яких виносили здебільшого цивільні, головним чином майнові, справи. У більшості полкових міст у судових засіданнях магістратів та ратуш брали участь полковники або їх довірені особи, а в сотенних містах сотники та городові отамани. Загалом адміністративне управління містом підпорядковувалося козацькій старшині та царським урядовцям. Діловодством міського управління відав міський писар, якому підлягав штат канцеляристів. справи, що вирішувалися міським управлінням, вписувалися до актових книг. При міських ратушах існували довідники для керівництва канцелярською роботою. Лише з 1785 року органами міського управління Гетьманщини стали міські думи утворені згідно з «Жалуваною грамотою містам».

У 1768 році розпочинається чергова війна між Російською та Османською імперією, в якій бере участь і військовий перекладач Опанас Гоголь-Яновський. Дід Миколи Гоголя особливо відзначився під час Кримського походу 1770 року, коли до рук брав не лише писарське перо, але й шаблю та рушницю. 31 жовтня 1768 року президент Малоросійської колегії (її організували замість скасованого у 1764 р. гетьманського уряду) П. Рум'янцев наказав кошовому отаману Запорозької Січі Петру Калнишевському «...все військо свое устроить... в военный порядок тот час, чтобы готовы вы были к внезапному ополчению». Згідно з сучасними дослідженнями, у ході цієї війни українці складали 25 % від складу 2-ї російської армії, яка діяла у Північному Причорномор'ї, Приазов'ї і Криму та 10 % від складу діючої на турецькому фронті 1-ї армії.

З 7 серпня 1781 року Опанас Гоголь-Яновський отримав звання бунчукового товариша Війська Запорозького, що за своїм статусом прирівнювався до генеральної старшини та полковника України-Гетьманщини. Як зазначав у 1809 році у своєму «Словнику малоросійської старовини» добрий знайомий Василя Гоголя-Яновського (сина Опанаса Дем'яновича) Василь Ломиковський бунчукові товариші утворювали вибрану гвардію гетьмана. Спочатку бунчукові товариші під час військових походів знаходилися під керівництвом генерального бунчужного, а їхнім обов'язком було збереження і захист гетьманського бунчука. Пізніше, з часів гетьманування Івана Самойловича та Івана Мазепи, саме з бунчукового товариства вибиралися і назначалися полковники та генеральна старшина Українського гетьманату.

Бунчукові товариші набиралися головним чином із представників заслужених козацько-старшинських родин й проживали на території своїх полків, тобто по всій Ук-

раїні. У мирний час вони виступали дорадниками гетьмана з різних питань державного життя й залучалися до проведення різних комісій. Після скасування гетьманства у 1764 року уряд бунчукового товариша перестав існувати у формі посади й перетворився лише на почесний титул, який надавався за певні заслуги.

З 7 червня 1782 року дід Миколи Гоголя Опанас Дем'янович зайняв посаду полкового писаря й очолив канцелярію Миргородського полку. Про те наскільки вагомою у ті часи посада полковоря писаря свідчила, наприклад, стрімка кар'єра майбутнього родича Гоголів-Яновських Дмитра Трощинського. У 1773 році він був полковим писарем сусіднього Гадяцького полку, а через декілька років займав посаду статс-секретаря імператриці Катерини II.

У 1780-х роках полкова канцелярія в Україні-Гетьманщині, як стверджував той же Василь Ломиковський, «по утверждении в Малороссии судов земских поветовых, не имела уже она дела до формальных процессов, но остались во власти ее военные, частью казенные, все полицейские и городские, и по сим последним за упразднением уже гетманства, подлежала она по апелляции суда генеральному, прежде Малороссийской коллегии... Она была то, что мы ныне именуем губернское управление, но гораздо с большею властью и обширнейшем ведомстве».

Восени 1792 року колишній полковий писар і бунчуковий товариш Опанас Гоголь-Яновський отримав грамоту на дворянство наступного змісту: «Киевской губернии от губернского предводителя дворянства и уездных дворянских депутатов, собранных для составления дворянской родословной книги, данная секунд-майору, Афанасию Демьяновичу Гоголю-Яновскому. Рассмотрев на основании всемилостивейше пожалованной от ее императорского величества в 1785 году апреля 21 дня дворянству гра-

моты, предъявленные от него гоголя-Яновского о дворянском его достоинстве доказательства, признали оные согласными с предписанными на то правилами, в следствии которых по силе семдесят седьмой статьи объявленной грамоты, он и род внесен в дворянскую родословную Киевской губернии книгу, в первую ее часть. Во свидетельстве чего мы, губернский предводитель дворянства и депутаты, во исполнение Ее Императорского Величества снисхождения, дали ему сию грамоту за подписанием нашим, утвердив оную печатью дворянского собрания Киевской губернии. Октября 15 числа, 1792 года». З 1792 по 1798 рік український дворянини Опанас Гоголь-Яновський виступає вже як секунд-майор у військовій ієрархії російської армії. Одночасно з державною військовою службою він працював домашнім учителем у родині козацьких старшин та дворянства.

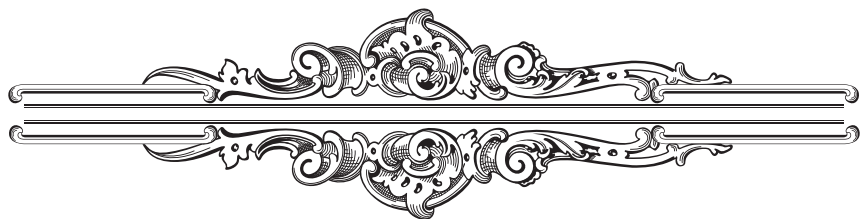
Ще у 1776 році Опанас Дем'янович обвінчався з Тетяною Лизогуб, донькою бунчукового товариша Семена Лизогуба, яка була онукою переяславського полковника Василя Танського. Спочатку дід і баба Миколи Гоголя не були заможним й мали всього п'ять селян, які проживали в Кононівці на Лубенщині. Однак за заповітами 1776 та 1781 років Тетяна Гоголь-Яновська (Лизогуб) отримала частину маєтків, пожалуваних ще 1757 року Василю Танському. Вони знаходилися в сотенних містечках Бубнове та Ліпляве, а також селах Келеберда і Решітки Ліпльавської сотні Переяславського полку. У 1784 році батько Тетяни Семен Лизогуб подарував їй та онуку Василю хутір Купчин (Купчинський) на землях Шишацької сотні Миргородського полку та інші населені пункти з чималими земельними угіддями. Пізніше невеличкий хутір Купчин став називатися Яновщиною, за прізвищем Опанаса Дем'яновича, а через деякий час Васильківкою — за ім'ям його сина і батька

Миколи Гоголя Василя Опанасовича. Тут і пройшли дитячі роки майбутнього письменника.

Під час роботи у Генеральній військовій канцелярії Опанас Дем'янович віднайшов важливий документ про, який засвідчував родинні зв'язки Яновських із соратником Богдана Хмельницького, подільським полковником Євстафієм Гоголем. Відтоді військовий канцелярист Опанас Яновський став писатися Гоголем-Яновським. Це прізвище став носити і його син Василь Опанасович, а їхній знаменитий нащадок став писатися вже тільки Гоголем.

Дослідники творчості Миколи Гоголя переконливо стверджують, що ім'я оповідача у «Вечорах на хуторі поблизу Диканьки» нагадує про діда Опанаса Дем'яновича Гоголя-Яновського. Так само і герой іншої повісті «Старосвітські поміщики» звався Афанасієм, тобто Опанасом. Дітям літературного героя Тараса Бульби Микола Васильович дав імена взяті ним із збереженої дідом-канцеляристом королівської грамоти Яна III Собеського за 1674 рік — Остап і Андрій. Посилання на діда, який стояв на сторожі козацьких вольностей наприкінці існування України-Гетьманщини, а також розказані ним бувальщини з козацького минулого зустрічаємо у гоголівських «Вечорі проти Івана Купала», «Пропалій грамоті», а також «Зачарованому місці», що були написані у першій половині XIX століття.

ІМПЕРАТРИЦЯ «ТЮРМИ НАРОДІВ» (Катерина II та Україна)

Більшість істориків сьогодні називає Російську імперію за часів правління Катерини II не інакше як «тюрмою народів». Чому виникло таке порівняння? Та тому, що Катерина II-а, вона ж — німкеня-прусачка з Штеттіну (сучасне м. Щецин у Польщі) з дрібного князівського роду Софія-Фридерика-Августа Ангальт-Цербст, під час свого 34-х річного царювання у 1762–1796 роках всіляко нищила не лише все українське (найвідоміші акції — скасування Гетьманщини, Запорозької Січі, Слобожанської України та запровадження кріпацтва), але і державність та культуру татар, поляків, євреїв, греків, фінів, литовців, латвійців, естонців, калмиків, башкирів, чувашів, карелів, мордви та представників інших народів, що на той час населяли багатонаціональну Російську імперію. Саме Катерина II репресивними методами намагалася загнати усіх її жителів до єдиного «общезитія» під назвою «єдиний великоросійський народ».

Катерина II не лише знищила Кримське ханство, але й силою зброї виселяла з Кримського півострова татар, греків, вірменів та караїмів. Саме ця цариця вперше встановила у Росії дискримінаційну «межу осілості» й не до-

пускала до жодної влади євреїв. Катерина II розділила, а потім й стерла з карти світу Річ Посполиту, а також в 1794 році дозволила Суворову вирізати тисячі варшав'ян, серед яких більшу частину складали старі, жінки і діти. Російськими військами Катерини II було придушене польське національно-визвольного повстання на чолі з славно-звісним Тадеушем Костюшком. Калмики і башкири пригадають Катерині II, як вона не пускала їхніх пращурів втекти до Китаю та винищувала їх за допомогою регулярної армії. Фіни, литовці, латвійці та естонці й до цього часу пам'ятають як Катерина II підступно й насильно відбирала у них державність, культуру та мову.

Катерина II фізично знищувала своїх політичних супротивників та рідних (яскравий приклад: у 1762 році вона у результаті змови вбила свого чоловіка Петра III-го й таким чином отримала престол), проводила імперські загарбницькі війни й винищувала інші держави, придушувала національно-визвольні рухи й репресувала цілі нації, знищувала духовність і культуру багатьох народів, як на території Російської імперії так і поза її межами. Однак придворні історики цариці за гроші з царської скарбниці створили такий собі лакований образ «освіченої», «демократичної», «розумної» правительки й назвали її навіть «Великою». Традиція міфотворчості успішно продовжувалася і в наступні роки. Один з найвідоміших російських істориків-державників Сергій Соловйов, особливо відзначав зусилля цариці у напрямку «славного приєднання» до Петербурга і Москви Криму, Північного Причорномор'я, а також «Західної Росії» (у розумінні історика — Польщі й Білорусії) та «Південної Росії», як тоді називали Україну.

Хоча за радянських часів були й винятки, коли, зважаючи на т. зв. класовий підхід, науковці вже не з таким пієтетом висвітлювали історичну роль російської цариці.

Так у книзі Ю. Клокмана «Фельдмаршал Румянцев в період русско-турецкої війни 1768–1774 гг.» (Москва, 1951) знаходимо висновок про те, що одним з наслідків політики Катерини II стало «закріпачення українського селянства; ліквідація останніх залишків самостійності та особливостей політичного устрою України». Пізніше про знищення імператрицею української державності радянською наукою вже не згадувалося, хоча про закріпачення населення України так само, як і інших «національних окраїн» Російської імперії, писалося майже в кожному радянському шкільному підручнику.

Отже, якщо для російської «буржуазної» історіографії, яка завжди була інституціональною, тобто такою, що обґрунтовувала доцільність існування імперських державних інститутів, вихваляння цариці було нормою, то у часи СРСР її діяльність у соціальній політиці оцінювали як негативну — на той час Москва та Ленінград все більше вихваляли Петра I, адже він більше подобався Сталіну й за інерцією іншим комуністичним бонзам. Чи є історіографічні оцінки російсько-радянських вчених нормою для польських, турецьких, фінських, ізраїльських, литовських та інших науковців світу? Повірте, що зарубіжні історики визначилися зі своїм ставленням до Катерини II та її сподвижників, а їхні оцінки занадто агресивної зовнішньої та внутрішньої політики Російської імперії у другій половині XVIII століття є хоча й неоднозначними, але аж ніяк такими, які спонукають громаду та владу будь-якої країни витратити народні чи приватні кошти на будівництво та встановлення величних і нікому не потрібних монументів.

А що сучасні історики незалежної України зробили для того, щоб донести до громадськості правду про події більш ніж двохсотлітньої давнини? Звернімося до оціноч-

них висловлювань провідних фахівців нашої держави щодо царювання Катерини II-ї та її ставлення до тогочасної України, яку в офіційних документах Російської імперії називали «Малоросією». Академік НАН України, доктор історичних наук Валерій Смолій разом зі своїм співавтором професором В. Степанковим у книзі «Українська державна ідея в XVII–XVIII ст.» (Київ, 1997) відзначав, що у 1764 році «петербурзький двір виношував задум добитися остаточної ліквідації політичної автономії України й запровадження повного «обрусіння» краю». Для підтвердження своїх висновків відомий вчений цитував віднайдену в архівах таємну інструкцію Катерини II князю В'яземському: «Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія суть провінції, які правляться дарованими їм привілеями, порушувати ці привілеї зразу було б непристойно, але й не можна вважати ці провінції чужими й поводитися з ними як з чужими землями, це була б дурниця. Ці провінції так само, як і Смоленщину, треба зручними способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитися, як вовки в ліс... Коли ж у Малоросії не буде Гетьмана, то треба намагатися, щоб доба і назва гетьманів зникли...» (виділ. — *Авт.*).

Про надзвичайно негативну роль, яку відіграла в історії України Катерина II пишуть у своїх ґрунтовних наукових дослідженнях й інші доктори історичних наук, професори з провідних університетів Києва, Запоріжжя, Дніпропетровська, Донецька, Вінниці, Кам'янця-Подільського та все ж тієї Одеси, але, на жаль, їхні книги друкуються невеликими накладками, їх не можна придбати у книгарнях та на книжкових «базарах» і «розкладках» не тільки Одеси, а й багатьох інших українських міст.

Можливо висновки вітчизняних істориків декому будуть видаватися суб'єктивними, тоді можна звернутися

до доробку закордонних вчених. Наприклад, доробку американського доктора історії Марка Раєва, який засвідчував, що метою політики Катерини II відносно України, Польщі, Фінляндії, Прибалтики й інших «національних окраїн» була інституціональна русифікація, тобто інтеграція, яка мала привести до адміністративно-економічної, соціальної та культурної однорідності (Raef M. Diversity and the Imperial Administration // Osteuropa in Geschichte und Gegenwart. — Köln, 1977). Досить цікавий висновок про важливість змін соціальної структури українського суспільства за доби Катерини II-ї зробив у своєму виданій в Україні 1996 року книзі «Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830» канадський історик Зенон Когут. Зокрема, вихованець Гарварду, професор Пенсильванського і Альбертського університетів відзначав, що Катериною II та її наступниками вдалося успішно інтегрувати Гетьманщину в склад Російської імперії, при цьому українське місто «стало русифікованим, тоді як село, де проживали козаки, селяни і шляхтичі, залишалося здебільшого українським». Саме з того часу, на думку вченого слово, «українець» стало фактичним синонімом слова «селянин».

Та народна пам'ять більш правдива за історичну науку, яка в кожній країні світу не обходиться без того, щоб обслуговувати пануючий політичний режим. Протягом XIX століття етнографами та істориками П. Афансьєвим-Чужбинським, Я. Новицьким, Д. Яворницьким, І. Манжурою, О. Стороженком, Г. Надхіним було записано безліч свідчень (переказів, пісень, прислів'їв та ін.) від селян і колишніх козаків з Південної України про їхнє трагічне нещодавнє минуле. Ось лише короткі витяги з цих переказів, які записані від очевидців та їхніх найближчих нащадків: «Сподобалася цариці Катерині запорозька

земля. От вона й задумала звести з неї запорожців...»; «...Так воно й вийшло по закляттю вражої відьми: цариця Катерина розорила запорозьке гніздо — Січ»; «Було в них сорок куренів і сорок тисяч війська. Та Катерина зігнала і віддала землю німцям...» тощо.

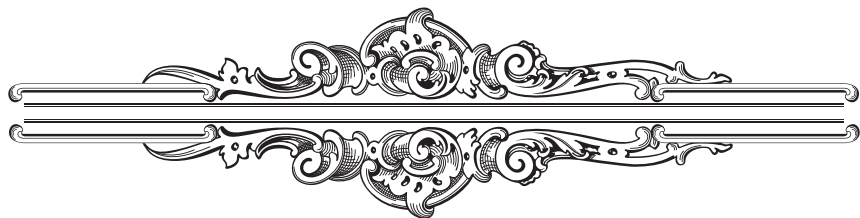
Зверніться до пісенних збірок, які у ХІХ столітті видали М. Максимович, З. Доленга-Ходаковський, О. Бодянський, П. Куліш, П. Лукашевич, М. Вовчок, О. Маркович, М. Драгоманов й ви побачите скільки тужливого суму, розпачливого відчаю, відвертої образи криється в словах переважної більшості народних пісень та дум, складених в останній чверті ХVІІІ століття: «Катерино, вражо бабо, що ти наробила — край веселий, степ широкий ти занапастила...», «Нещасливий народився, нещасливий згину, мене мати породила в лихую годину...» тощо.

А тепер трошки промовистих оригінальних документальних свідчень про вчинки Катерини ІІ та її урядовців. «Всемиловейшая государыня! Вашему императорскому величеству известны все дерзновенные поступки бывшего Сечи Запорожской кошевого Петра Кальнышевского и его сообщников судьи Павла Головатого и писаря Ивана Глобы, коих вероломное буйство столь велико..., которую по всем гражданским и политическим законам заслужили по всей справедливости смертную казнь. ...Отправит на вечное содержание в монастыри, из коих кошевого — в Соловецкий, а прочих в состоящие в Сибири монастыри...» — таке подання направив 14 травня 1776 року до російської імператриці її довголітній фаворит Потьомкін (його фігура також присутня у згадуваній скульптурній композиції в Одесі). Відповідь Катерини ІІ-ї була короткою: «Быть по сему».

Думаєте, що П. Калнишевський та його старшина, що відсиділи по чверть віку в прогнилих соловецьких, тоболь-

ських і туруханських казематах, й справді вчиняли якісь злочини проти режиму Катерини II? Та ні ж бо, вони не тільки суттєво допомогли царському уряду у переможній російсько-турецькій війні 1768–1774 років, але й відмовили козаків виступити із зброєю в руках під час імперської «зачистки» Запорозької Січі у 1775 році...

«НА ЧИЙ ЗЕМЛІ СТОЇМО — ТОМУ Й СЛУЖИМО» (перехід запорожців до Туреччини)

Вихід запорожців за межі Російської імперії вимагав закріплення на певній території, визначення свого місця в нових умовах життя, врешті відтворення власної організації. Відбувалось це не одномоментно, а являло собою тривалий в часі процес. Спробуємо виділити в цьому процесі окремі періоди, які б на нашу думку, могли врахувати як ставлення до задунайців владних структур тих держав, на території яких вони перебували, так і реакцію самих запорожців на нові реалії свого життя.

Зруйнування Запорозької Січі 3–5 червня 1775 р. призвело до переходу значної частини запорозького козацтва у кордони Очаківської округи, Дністра та пониззя Дунаю — тобто, території, що належала на той час Османській імперії. Залишити Січ було непросто. Зокрема, козаки доводили необхідність цього заробітками, зазначаючи генералу Петру Текелію, який очолював процес зруйнування Січі: «Бач, Пане отамане, ма сорочки, ма штанів — одна гола сірома». Він відпускав їх, і вони переходили до

Очаківської округи, до турецького султана, на той час тут проходив кордон між Османською та Російською імперіями.

Вже 18 червня 1775 р. Григорій Потьомкін повідомляв генерал-поручику Петру Текелію, що «запорожці почали селитися і на землі, що належали за трактатом татарам». Кількість запорожців, які пішли в турецькі території, дослідники визначають по-різному. Так, Анатолій Бачинський вважав, що їхня кількість становила від семи до десяти тисяч. Інші автори подають менші цифри — п'ять тисяч, зазначаючи, що компактно організованого виходу запорожців не сталося, і лише протягом 1777–1778 рр. кількість запорожців в Османській імперії збільшується і сягає вже шости-восьми тисяч. В усякому разі Очаківський паша, якому в цей час підпорядковувались козаки, стверджував, що наприкінці 1778 р. їхня кількість складала дванадцять тисяч. Відзначимо, що якась частина козаків могла залишатися з попередніх часів або перейти на територію вгору по Дністру, що належала й молдавським господарям. Отже, саме тепер, степи межиріччя Дністра і Дунаю давали запорожцям можливість продовжити жорстко не регламентовані державою способи життя.

Вихід запорожців у 1775 р. до Османської імперії викликав стурбованість російського уряду, який розпорядився вжити всіх заходів для повернення їх до Росії та категорично заборонити вихід із Запорожжя на рибні лови за російські кордони. Для виявлення місць зосередження утікачів в Очаківській області і на Дністрі почали засилатися групи розвідників. У листопаді 1776 р. підпоручик Ачкасов, який побував в Очакові, повідомляв кінбурнському коменданту про те, що «колишніх запорожців від Бендер до Дунаю (знаходиться) до 10000». Першими, хто оселився тут були запорозькі рибалки, а потім вже до них приєд-

нались козаки, які прагнули зберегти свій традиційний спосіб життя, що ототожнювався зі степом та волею.

У перші роки після зруйнування Січі запорожці, ймовірно, не мали власної організації, були розкидані по рибних промислах Очаківщини, Подністров'я, нижнього Дунаю. Свідчення самих козаків також дають підстави твердити про наміри влітку 1776 р. у гирлі Дунаю «збираються для того, щоб випросити там від турок землі, оселившись, бути під владою турок.... В тих місцях, де вони знаходяться ніякого земляного або дерев'яного укріплення немає, а також і гармат не має, в минулу зиму козаки зимували по-різних, що в гирлі ріки Дунаю косах та жили в зроблених ними землянках».

Вже через деякий час вони намагаються відтворити власну організацію. Підтвердженням цього можуть бути факти, що пов'язані з приїздом запорожців у 1776 і 1777 рр. до французького представника та консула у Гданську шукати протекції задля відновлення Січі на території Османської імперії. Крім того, у 1777–1778 рр. до турецького султана і константинопольського патріарха відряджались делегації з проханням прийняти у підданство і надати землі під заснування Січі. За легендою, складаючи присягу султанові, козаки, набравши рідної української землі в чоботи, промовили: «На чийй землі стоїмо, тому й служимо». Козаки отримали назву Буткальських або Поткальських козаків (Potkalý/Butkalý Kazaklarý), яка стає поширеною до запорожців з XVIII ст. Існують різні версії щодо її походження, серед них — «ті, що споживають кашу».

Російська адміністрація намагалась вжити усіх заходів, щоб заборонити подальший вихід козаків за кордон і повернути запорожців. Особливе занепокоєння викликала реакція Османської імперії на перебування козаків на її

території. За відомостями прикордонної адміністрації турецький султан схильний був розглядати запорожців як своїх підданих. Таким чином, Порта могла чинила тиск на Росію. По-перше, міжнародною спільнотою, як мусульманська держава, що дала притулок православним (за Кючук-Кайнарджийським миром Росія отримувала право захисту православного населення Османської імперії, що давало їй можливість втручатися у внутрішні справи Порти); по-друге, османський уряд отримував підтримку у боротьбі з місцевими феодалами, які виступали проти державної влади та її реформ, розпочатих в імперії у 1774 р.; по-третє, запорожці добре знали місцевість і могли, в разі війни з Росією, скласти ефективне поповнення турецької армії; по-четверте, існування задунайського козацтва в Османській імперії фактично декларувало невизнання територіальних надбань Росії і вважалося російською адміністрацією ворожим актом. Це відповідно визначило і ставлення російської влади до запорожців, що відбилось і в їхній назві — в російських документах такі козаки називались «невірними» турецькими або запорожцями з-за Дунаю, в історичній літературі вони отримали ще назву — задунайські запорожці або задунайці.

Російська імперія в цей час вживала до турецьких запорожців, здебільшого, тактику «приватних запрошень», не ставлячи питання повернення козаків офіційно перед султаном. Російський уряд обіцяв запорожцям, які погодяться повернутися, не розглядати їх як злочинців, а ставитися як до таких, що вийшли на промисли. Проте реальних наслідків щодо цих пропозицій не було. Навпаки, колишні запорожці переходили кордон з Російською імперією й агітували селян, колишніх козаків, солдатів переходити до них. Як правило, такими агітаторами були козаки, які пішли в Молдавське князівство в монастирі та потім по-

вертались до Росії, начебто для збирання милостині, а в дійсності для «підмови» до втеч за Дунай. За термінологією задунайця Ананія Коломійця ці емісари називались «вожаями». Такими «вожаями» у 1777 р. були колишні запорожці — Яків Чорногор (Яків Савельєв) близько 40 років, Іван Великий — 25 років, Петро Чорнозуб — 27 років. Влітку 1777 р. вони пішли з берегів Дунаю закликати три тисячі «бездомових» козаков приєднатися до п'яти тисяч турецьких запорожців на чолі з кошовим отаманом Кузьмою Сукуром (Сокуром) на прізвисько Щвець. Знаходячись на добрячому підпитку в с. Новоселиці Яків Чорногор виголошував про мету свого приїзду і був схоплений російською владою. Після цього він був засуджений за свої наміри до покарання батогами та п'яти років робіт у Петровській фортеці. Однак не усі «вожаї» виявлялись такими безуспішними. В цілому їх агітація подібних «вожаїв» знаходила сприятливе підґрунтя у селянському середовищі, враховуючи цілком природне прагнення селянства до позбавлення від кріпацької неволі та призводили до значної еміграції селянства у Придунайські землі.

У той самий час, у серпні 1778 р. питання про їхнє політичне положення козаків було вирішене: султанський уряд, не зважаючи на протести Росії, офіційно прийняв козаків під свою юрисдикцію. У вересні 1778 р. полковник Павло Репнинський повідомляв про те, що турецька влада має намір створити на Дністрі Січ, для чого «місце визначене між Бендерами й Аккерманом», а саме у Кучурганах, козакам надавались озброєння та коні. Кошовим було призначено полковника Гната (Гнат Чорний або Гнат Натура), який отримав звання бунчужного паші, але до реального заснування Січі, як автономної організації, справа не дійшла. Враховуючи ці події, уряд Катерини II передав послу імперії в Константинополі Олександру Ста-

хієву інструкції, в яких вимагав домагатися у султана видачі запорожців, як російських утікачів. У разі відмови, Олександр Стухієву дозволялось запропонувати султанському уряду в обмін на визнання за Портою Очаківської області, переселити запорожців за Дунай. Російська пропозиція була прийнята Османською імперією. За п'ятим артикулом Айнали-Кавакської конвенції від 10(21) березня 1779 р. султанський уряд зобов'язувався «видати Російському імператорському двору запорожців, які втекли до її областей, якщо вони забажають скористатися амністією», що оголошувалась їм, «а в противному випадку Оттоманський уряд зобов'язувався запорозьких козаків по цей бік Дунаю перевести й оселити всередині турецьких областей так далеко, як тільки можна буде від Чорного моря». Зауважимо, що вже те, що конвенція була підписана в достатньо складній міжнародній обстановці, мала вирішити, здебільшого, суперечки двох країн навколо Кримського ханства, і те, що до неї було внесено окремим параграфом переселення запорожців, свідчило про серйозне занепокоєння російського уряду. Як зауважила Олена Дружиніна «значення цієї статті визначалось вже не стратегічними, а соціальними міркуваннями. Російський уряд розумів, що оселення запорожців на прикордонній з Росією території Туреччини створило б привабливий центр для селян-утікачів та для усіх незадоволених елементів».

За рішенням турецької адміністрації запорожці повинні були оселятися в Румелії «у віддалених від чорноморського берега селах, від трьох до п'яти чоловік на село». Румелія — еялет, що включав до себе на цей час майже весь Балканський півострів. Виконання цього рішення почалось з середини 1779 р., коли козаків почали переселяти до Ісакчинської округи. Кошовий зі старшиною мав оселитися в Адріанополі (грецька назва міста Едірне (Edir-

не) — у Східній Фракії, до 1453 р. столиця Османської імперії), їм виділялись кошти на утримання. Козаки звільнялись від сплати подушного податку — харачу, але відбували військову службу.

Між тим, ці заходи до кінця виконані не були. Хоча значна частина запорожців була переселена за Дунай, численні групи козаків продовжували і на початку 80-х років XVIII ст. перебувати ще в інших територіях. Зокрема, одна група на Очаківщині, інша — навколо Тилігульських лиманів, пониззя Дністра, де керівниками козаків дослідники називають спочатку полковника Якіма Горба та осавула Максима Тягуна (1778 р.), згодом отамана Гната Басанського та осавула Гаврила Близнюка (1782 р.); на території Молдавського князівства (навколо м. Сороки, Ясси та ін.) керівником став полковник Іван Сухина (1776–1788? рр.) та у Буджаці і гирлових селищах Дунаю, одним із можливих отаманів міг бути Кузьма Сукур (Швець, 1776–1777? рр.). Про цих людей, як й взагалі про зазначений період, через брак джерел відомо дуже мало. Так, запорозький старшина Іван Сухина був отаманом Васюринського куреня у 1764–1765 рр. в Наддніпрянській Січі й очолював Буго-Гардівську паланку у 1773–1774 рр. Після ліквідації Запорозької Січі він перейшов кордон, прихопивши й майно, адже «перебрався в Очаківський степ, на Тилігул, з усіма своїми стадами та людьми, що при ньому знаходились, попередньо спаливши зимівник на Бузі, що у нього був». Через оголошення набору в Чорноморське військо повернувся у січні 1788 р. з іншими турецькими запорожцями. Про Кузьму Сукура або Сокура, на прізвисько Швець відомо, що він народився близько 1726 р. від батька Лаврентія, був «росту середнього», мав волосся русяве, обличчям «кругловат, білявий, лівим оком кривий».

Групу козаків, які перейшли Дунай і розпочали переселення на узбережжя Середземного моря, очолив полковник Герасим Коленка (Колінка), колишній січовик, який керував п'ятисотенною командою запорожців на Дунайській флотилії під Сілістрою під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. й отримав за мужність іменну золоту медаль. Внаслідок ймовірно цього переселення маємо дані про перебування козаків у Галліполі на березі Дарданелл (м. Геліболу в Греції), поблизу Варни та Пазарджик (Болгарія) влітку 1779 — на початку 1781 р.

Російська прикордонна адміністрація протягом 1781–1782 рр. мала відомості про те, що близько восьми тисяч запорожців «проживають у пороблених землянках», «починаючи від турецького міста Белгорода, що знаходиться за Дністром, до Дністра і вверх нього за Бендери на Балту і звідти по польському кордону Кодимою і по Бугу до Очакова». Питання про переселення запорожців за Дунай ставилось російським урядом неодноразово і в подальшому, аж до початку війни 1787–1791 рр. У 1786–1787 рр. Григорій Потьомкін через російського посла в Константинополі Якова Булгакова вимагав від султана виселення запорожців із Очаківської області за Дунай, оскільки перебування їх поблизу російських кордонів створює сприятливі умови для втеч із Росії (вони «викрадають людей»), а також займались «гайдамаччиною». Слід зазначити, що турецький уряд, як правило, йшов назустріч цим вимогам Росії.

У відомих на сьогодні документах, як правило фігурує, інформація або про групи запорозьких рибалок, або військових частин козаків на чолі зі старшинами. Серед старшин, крім зазначених вище, курені отамани, «гетьмани», писарі, судді, полковники, осавули, «бінбаші» (тисяцькі), хорунжі — Лях, Бахмат, Максим Підручний, Ники-

фор, Федір Височин, Гнат Чорний, Макар Товстий, Семен Горб, Григорій Таран, Сусій Штригель, Степан Писарець, Макар Перебийніс, Іван Іванко, Яків Гончар, Люлька та ін. В період 1775–1791 рр. старшини носили звання попередніх часів і, можливо, незначна частина отримала їх вже під час імміграції. Колишніх запорожців називали «старими» або січовиками.

Переважну більшість козаків, які перебували на узбережжях Чорного моря, лиманів між річками Дніпро, Південний Буг, Дністер та Дунай складала запорозька сірома. Жили вони в землянках й напівземлянках, у складчину утримували так звані рибальські заводи (морський завод — «карман» був набагато дорожчий і більший ніж річковий завод — «матули») — неводи та човни, а виловлену рибу обробляли і продавали купцям, які спеціально за нею приїжджали з Молдавського князівства та інших прилеглих земель. Деякі аргатували на неводах турків, інші наймались на інші тимчасові, сезонні роботи в різних навколишніх селищах і хуторах. Зокрема, Азовська губерньська канцелярія мала відомості у 1776–1777 рр. про те, що козаки, які знаходились у гирлі Дунаю «отримують хліб з найближчих до того місця волоських селищ купівлею, в роботах вони вправляються лише по тамтешніх косах рибним ловом, своїми неводами, що купують у Волощині, а з тих козаків кінних немає, усі вони піші».

Переселення запорожців у віддалені райони відволікало їх від традиційних господарських занять (зокрема, рибальства) і віддавало їх під повний контроль турецької адміністрації. Це викликало різке невдоволення серед значної частини козаків. Вже в липні 1782 р. Яків Булгаков повідомляв у Колегію іноземних справ про те, що запорожці просили у султана, щоб їм дозволено було жити в дунайських гирлах, в чому їм було категорично відмовлен-

о. Тяжкі умови, в яких опинились задунайські запорожці, а також низка заходів російського уряду, спрямованих на виклик козаків у Росію (зокрема, амністія 1779 р., агітація російських агентів), призвели до того, що окремі групи задунайців почали повертатися в російські межі. Вплинуло на вихід козаків у Росію й оголошення про створення із колишніх запорожців «Війська вірних козаків». Протягом 1783–1787 рр. переходи відбувались достатньо часто, для прикладу протягом 1783–1784 рр. повернулись понад 200 чоловік, а у серпні 1787 р. лише 120.

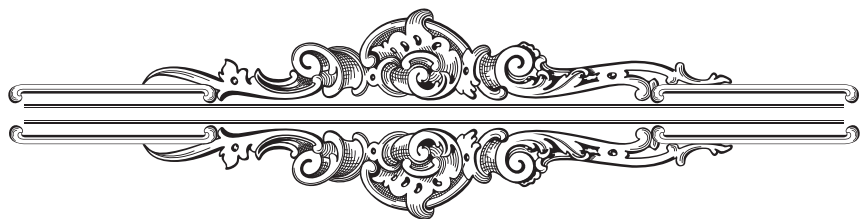
Через таку складну ситуацію в турецьких землях спостерігаємо вихід запорожців не лише до Росії, але й до інших територій і країн, зокрема, Молдавського князівства, Австрійської імперії, польських земель. У Молдавському князівстві вже перебувала частина запорожців. Не виключено, що протягом 80-х років XVIII ст. вона продовжувала поповнюватись не лише за рахунок справжніх запорожців, але й інших категорій населення, про що свідчать численні мігранти, які переходили в пониззя Дунаю саме через території Молдавського князівства. Свідченням того є розповідь у 1791 р. задунайця Байди про те, що в кінці 80-х рр. XVIII ст. «знаходився він для чумацького промислу в Молдавії», а потім «з іншими польськими українцями влаштувався в запорожці, з якими знаходився і понині». В Австрійській імперії запорожці, як з'ясували нещодавні дослідження Володимира Мільчева, опинились саме через молдавські і волоські землі. Складні міжнародні відносини 70–80-х років XVIII ст., в яких безпосередньо брали участь Австрійська, Османська, Російська імперії та Молдавське князівство (напруження через приєднання Криму до Росії, російсько-турецьку та австро-турецьку війни, поділи Речі Посполитої тощо) лише сприяли таким міграціям. Оселялись запорожці в Австрійській імпе-

рії на Військовому кордоні, території, де ще з кінця XV ст. мілітаризоване населення — граничари мали захищати кордони королівства з Османською імперією. 25 квітня 1785 р. австрійський імператор Йосиф II прийняв на службу запорожців і наказав оселити їх по обох берегах р. Тиси, в районі Темишварського Банату та у Бачківській жупанії. Запорожці розміщувались у трьох містечках — Сенті, Сомборі та Суботиці, а згодом ближче до турецького кордону у міста Нові Сад, Тітел, Ковиль, Панчево. Загальна кількість козаків, які вступили на австрійську службу становила близько тисячі осіб. Козаки перебували на службі не окремою бойовою частиною, а у складі іншим команд, разом з сербами, німцями, угорцями, молдаванами та ін. Вони забезпечувались формою, подібною до іррегулярних частин імперії, провіантом та фуражем. На території розміщення команд козаки могли проживати разом у будинках-казармах («куреньх»). Запорожці служили в кінноті, піхоті та флотилії на Дунаї під керівництвом офіцерів австрійської армії (Чайкашський батальйон, Німецько-Банатський полк).

Політика Османської імперії створила реальну можливість виходу козаків із турецьких володінь. Останнє було вкрай небажане через плани нової війни з Росією. В зв'язку з цим запорожцям дозволялось створити власну військово-адміністративну організацію — Січ у с. Катирлез у гирлі Дунаю вже з середини 80-х років XVIII ст. (Тепер с. Сфінту Георге (Sfintu Gheorghe) у повіті Тульча (Румунія) (детальніше див. нижче).

Таким чином, боротьба задунайських козаків за створення власної автономної організації завершилась успішно і в межах Османської імперії була створена Січ.

УКРАЇНСЬКІ КОЗАКИ ТА РОСІЙСЬКИЙ ГЕНЕРАЛІСІМУС

5 червня 1775 року Запорозьку Січ знищили російськими військами. Частина запорозьких козаків (близько 5 тис. чоловік) вирушила на землі, підвладні турецькому султану, і в дельті Дунаю заснувала Задунайську Січ. Але 12 тисяч запорожців змушені були підкоритися і залишилися в підданстві Російської імперії. Вони утворили так зване Військо вірних козаків, яке 1790 р. перейменовується на Чорноморське козацьке військо і після участі в російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. переселяється на Кубань. Генерал-аншеф Олександр Суворов, який за наказом імператриці Катерини II організовував армійські підрозділи на півдні України, займався і реформуванням козацької організації колишньої Січі. 27 лютого 1788 р. в урочистій обстановці він власноруч вручив старшині Війська вірних козаків С. Белому, О. Головатому, З. Чепізі прапори та інші клейноди, які були конфісковані 1775 року.

На території колишньої Гетьманської України на основі козацьких полків у структурі російської армії створювалися окремі частини. Саме такими підрозділами й командував у 70–90 рр. XVIII ст. Суворов. У 1779 р. у чині ге-

*Захарій Ченіга
(1725–1797)
(Скульптор П. Кравченко)*

нерал-поручика його призначили командиром Мало-російської дивізії у Полтаві. З 1786 р. Суворов — на чолі 3-ї дивізії Катеринославської армії, а з наступного року — командиром Кременчуцької дивізії. У 1796 р. Суворов за взяття Варшави отримав чин генерал-фельдмаршала. Незабаром він знову повертається в Україну, щоб очолити Катеринославську армію. До її складу входили Катеринославський, Херсонський, Ольвіопольський, Єлисавет-

градський, Павлоградський, Маріупольський, Константиноградський, Олександрійський, Таврійський та Полтавський полки. Але царські укази за 1795 р. встановлювали нові положення набору (рекрутування) до підрозділів російської армії. Рекрутів набирали з козаків, міщан і селян України на загальноімперських засадах (їх розподіляли до різних військових частин).

Після блискучої перемоги під містом Козлуджі (на Дунаї) і завершення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. О. Суворова відправили вглиб Російської імперії, де в холодних уральських степах він мав розшукати і арештувати ватажка селянсько-козацького повстання Омеяна Пугачова, який ховався із залишками свого війська від підрозділів регулярної армії графа Паніна. Незважаючи на багатоденне блукання степами, брак їжі та провіанту для коней і волів, Суворову на чолі невеликого загону вда-

лося досить легко захопити «козака-розбійника», якого боялася вся імперія. Пугачова видали його ж соратники коменданту Яїцької фортеці, який і передав його Суворову. Але незабаром на конвой напав озброєний загін кочових киргизів, які спільно з пугачовцями намагалися відбити свого ватажка. У нічному бою було вбито одного із суворовських солдатів. Самого Суворова врятував від смерті його особистий ад'ютант, який, відстрілюючись і прикриваючи свого командира, був смертельно поранений стрілою в шию.

Ад'ютантом генерал-поручика Суворова в той час був українець, син колишнього соратника гетьмана Івана Мазепи, козацького полковника Федора Максимовича, майор Дмитро Максимович. Після знищення царським урядом Гетьманщини батько віддав свого сина в російську армію, де той і дослужився до такої важливої посади у штабі Суворова. Спадкоємець козацького роду з честю виконав свій військовий обов'язок, захищаючи командира.

У серпні 1787 р. почалася чергова російсько-турецька війна. Імперії боролися за право володіти землями Північного Причорномор'я. Суворову було доручено командувати 20 батальйонами, 38 ескадронами, флотилією та контролювати один із найважливіших у стратегічному плані Херсоно-Кінбурнський район. Під ко-

*Антон Головатий
(1744–1797)
(Скульптор П. Кравченко)*

мандуванням російського полководця в битві за Кінбурнську фортецю воювали й близько тисячі українських козаків. На своїх кораблях-«чайках» вони захищали стіни фортеці з боку лиману. Головнокомандуючий російською армією Григорій Потьомкін зазначав, що саме козацька флотилія примусила відступити турецькі галери Гасан-паши від Кінбурна. У боях на суші відзначилися козаки Турченко та Рекунков, які захопили у противника гармату та вбили при цьому п'ятьох турок. 16 червня 1788 р. у кровопролитній битві з турками українці втратили свого кошового отамана Сидора Белого, полкового осавула і 14 козаків.

Також хоробро билися колишні запорізькі козаки і під час інших воєнних операцій. Зокрема, в боях за Очаків, із захопленням якого пов'язаний досить цікавий факт із життя славетного полководця. 27 липня 1788 р. о другій дня турки здійснили сміливу вилазку. Близько двох тисяч турецьких піхотинців, заздалегідь знищивши козацький пікет, вздовж берега лиману (густо вкритого очеретом) почали пробиратися у тил лівого флангу російських військ. У цей час Суворов, який перебував за обіднім столом біля свого намету, побачив турок. Він не втратив самоконтроль і вишикував у чотири каре два батальйони гренадерів, повівши їх у лобову атаку. Турецькі вояки ретировалися у фортецю.

Тільки після того, як Суворова поранили в шию, а гренадери втратили 150 чоловік убитими і 225 пораненими, російські війська відступили. Очаків відвоювали у турок лише у грудні того ж року не без допомоги українських козаків, які брали участь у його штурмі на лівому фланзі армійських підрозділів. За мужність і хоробрість при захопленні цього причорноморського міста Війську вірних козаків присвоїли назву Чорноморського.

Ще на початку російсько-турецької війни 1787–1791 рр. О. Суворов вирішує залучити до бойових дій козацькі «чайки». У різні періоди ця флотилія нараховувала від 120 до 200 човнів-«чайок». Спочатку її очолював кошовий отаман С. Бєлий, а після його смерті — полковник Антон Головатий. Саме йому судилося стати тим українським адміралом, який допоміг Суворову завоювати Очаків, Ізмаїл, Аккерман, Мачин та Бендери.

А. Головатий народився у 1744 р. На жаль, місце його народження та родовід невідомі. У 60-х рр. XVIII ст. він навчався у Києво-Могилянській академії. Після її закінчення вирушив на Січ, де його обирали на різні старшинські посади, зокрема, він був військовим писарем. Вже у ранзі капітана російської армії Головатий неодноразово посилав до Петербурга проекти збереження козацької організації; іноді у складі козацьких делегацій він власноруч вручає їх імператриці. Деякий час Головатий був одним із керівників Бузького козацького війська, а пізніше Війська вірних козаків. Зважаючи на авторитет при вирішенні багатьох питань, козаки обирають його військовим суддею; 1792 р. Головатий стає кошовим отаманом. Загинув він у січні 1797 р., командуючи козацькими полками, які були в авангарді російських військ під час походу в Персію.

О. Суворов познайомився з діями козацької флотилії у травні 1788 р. під Кінбурном. Тоді на допомогу кінбурнському гарнізону він викликав десять човнів з «добрими молодцями». Вони відбивали атаки турецьких кораблів з боку лиману. На початку червня під Очаковим Суворов писав: «... проти бусурманських суден видається мені корисним направити до блокфорту мої 3 запорозькі судна, які лише одні здатні до погоні». Військовий талант українського флотоводця розкрився під час захоплення Чорноморською флотилією острова Березань — важливого стра-

тегічного пункту в гирлі Дніпра. За наказом Суворова козаки на «чайках» тихо підійшли до острова, дали залп із гармат і гвинтівок, а потім швидко десантувалися на берег, де після навального штурму оволоділи береговими окопами та турецькою артилерійською батареєю. Незабаром у полон здався весь турецький гарнізон. Усього Головатий захопив 300 вояків, 23 гармати, 150 бочок пороху і кілька ворожих знамен. У козаків загинули полковий старшина, 4 курінних отамани та 24 козаки.

Саме дії флотилії козацького «адмірала» А. Головатого відкрили шлях до Ізмаїлу з боку Дунаю. У жовтні 1790 р. чорноморці допомогли російським піхотинцям оволодіти фортецею Килія, а незабаром і придунайськими замками Тульча та Ісикча. 100 козацьких суден під командуванням Головатого атакували Ізмаїл з боку Дунаю і під градом ядер і картечі висадили козаків для штурму фортеці. Суворов особисто відзначав у рапорті Потьомкіну «полковника і кавалера Головатого, який відмінною хоробрістю, працею і постійним старанням не тільки війську своєму подавав приклад, але й сам діяв безстрашно».

«Удари піхотинського багнета та козацької шаблі викликали страх серед турецького війська, якому не зміг допомогти і коран у руках великого візира», — так описували історики славнозвісну перемогу Суворова із 25-тисячним військом над майже 100-тисячною турецькою армією біля ріки Римник 11 вересня 1789 р. Серед підрозділів, які особливо відзначилися в цій битві, були Стародубський та Чернігівський карабінерні полки, які склалися з українців. Під час штурму турецького табору першим увірвався на ворожі позиції саме Стародубський полк. Переконлива перемога під Римником дала можливість російським військам завоювати Хаджибей (на його місці неза-

баром заснували Одесу) і оточити одну з наймогутніших турецьких фортець — Ізмаїл.

Шість полків козаків-чорноморців (три полки кавалерії та три піхоти загальною кількістю 3000 вояків) під командуванням отамана З. Чепіги та загальним керівництвом І. де Рібаса (Дерібаса) 14 вересня 1789 р. оволоділи Хаджибейською фортецею. Генерал Суворов сприяв перетворенню невеликої причорноморської фортеці на велике портове місто. Цей процес також не обійшовся без участі козаків. 4 липня 1794 р. у спеціальному рапорті на ім'я генерал-фельдмаршала П. Румянцева Суворов пропонував використати при створенні місцевої команди моряків досвід і можливості тих українських козаків, які не вирушили на Кубань. Власне, 12 козацьких «чайок» і стали основою одеської флотилії.

Значною була участь козацтва і у захопленні суворовськими військами добре укріпленої та однієї з наймогутніших на той час турецьких фортець на узбережжі Чорного моря — Ізмаїла. Козацькі підрозділи були у складі військ під командуванням де Рібаса й атакували Ізмаїл з боку Дунаю. У першій колонії генерала Арсенєва їх було 2000 вояків, у другій, центральній колонії під керівництвом отамана Чепіги — 1000, у третій на чолі з генералом Марковим — 1000 козаків. У авангарді було ще 767 козаків. Разом із козаками-моряками (1500 чорноморців-десантників атакували на «чайках») українське козацьке військо становило 6267 вояків. Під Ізмаїлом російські війська з 31-тисячного війська втратили 1830 убитими і 2433 пораненими, з них 160 убитих і 345 поранених — українські козаки.

Згідно з дослідженнями відомого російського історика Олени Дружиніної, під час війни 1787–1791 рр. у різних операціях, а це битви під Кінбурном, Очаковом, Фокшана-

ми, Римником, Хаджибеем, Килією, Ізмаїлом, Мачином, Бендерами та ін., брало участь близько 42 тисяч українських козаків.

У Закордонній війні Росії 1799 року (спільно з Австрією, Англією, Туреччиною та Королівством двох Сицилій вона боролася за панування в Європі з республіканською Францією), складовою якої були бойові дії на території Австрії, Італії та Швейцарії (в тому числі й героїчний перехід армії Суворова через Альпи з 31 серпня по 27 вересня), брала участь значна кількість як солдатів, так і офіцерів, які за походженням були українцями або вихідцями з України.

Згідно з указами, затвердженими імператором Павлом I, збройні сили Російської імперії у 1798–1799 рр. ділилися на 12 інспекцій (округів), до яких входили Українська, Дністровська та Таврійська інспекції, що базувалися на території України. У поході російських військ у 1799 р. брали участь окремі підрозділи Дніпровської та Української інспекцій. Так, зокрема, 20 ескадронів генерала Миколи Васильовича Гудовича (українця, сина генерального підскарбія Гетьманщини Василя Гудовича) прикривали тил армії О. Суворова на річці Рейн. Крім того, драгунський полк Гудовича брав участь у битві під Цюрихом (12 вересня) у складі армії генерала Римського-Корсакова. У битві особливо відрізнявся Сумський гусарський полк, до особового складу якого здебільшого входили українські слобідські козаки.

У вересні 1799 р. на вулицях Цюриха несли вартову службу гренадери Катеринославського полку, серед яких також було багато солдат, рекрутованих з України. На постах вздовж правого берега швейцарської річки Лімат було 1340 мушкетерів полковника Петра Олексійовича

Розумовського (племінника останнього гетьмана України Кирила Розумовського).

Особливо треба відзначити той факт, що авангард військ Суворова у переході через Альпи очолював генерал Михайло Андрійович Милорадович, доля якого тісно пов'язана з Україною. Його прямі родичі по батьківській лінії очолювали Гадяцький та Чернігівський козацькі полки. Батько М. Милорадовича Андрій Степанович протягом довгого часу був губернатором України. «Мужній генерал-майор Милорадович... узяв у руки знамено, вдарив багнетами, вбив та поколов стоячу навпроти ворожу піхоту та кавалерію, і, рубаючи сам, зламав шаблю», — описував Суворов один із бойових епізодів.

Чимало українців загинули смертю хоробрих у війні 1799 р. Так під час захоплення Туріна (Італія) військами Суворова загинув майор егерського полку Іван Марченко. Біля швейцарського селища Шлатте 26 вересня героїчно загинув корнет Богуш. Його відзначив сам Суворов у листі до царя Павла І. Корнет був спадкоємцем передостаннього кошового отамана Запорізької Січі Я. Богуша.

Окремо слід вказати на той великий внесок, який зробили для перемоги армії Суворова дипломати Російської імперії — посли в зарубіжних країнах. Серед них були і представники українських козацьких родин — Андрій Кирилович Розумовський (надзвичайний посол Росії у Відні) та Василь Степанович Томара (посол у Константинополі).

Олександр Суворов помер 1800 року, але... відіграв важливу роль у творчості та особистому житті Т. Шевченка. Під час навчання у Петербурзькій Академії мистецтв (1838–1845 рр.) український поет і художник був змушений підробляти, щоб мати можливість сплатити витрати на житло і харчування у столичному місті. А тому він

*Антон Головатий біля Неви
(ескіз Т. Шевченко. 1843 р.)*

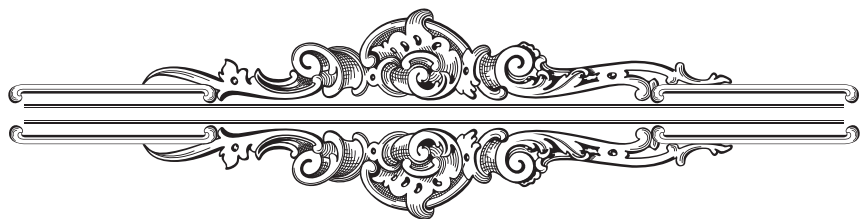
радо пристає на пропозицію відомого російського письменника та історика Миколи Полевого проілюструвати його книгу «Історія князя Італійського, графа Суворова Римникського, генералісимуса російських військ». До цього чудово оформленого видання, яке побачило світ у 1842 р. у Санкт-Петербурзі (книжку перевидавали у 1858, 1890, 1893, 1900 і 1904 рр.), Т. Шевченко підготував 32 ілюстрації. Згодом їх вигравіювали на дереві відомі європейські майстри Ендрю, Бест і Лемуар у Парижі,

а також Дерикер і Лав'єль у Петербурзі. На 26-ти з цих малюнків збереглися підписи «Шевченко» і «Т. Ш.» Ілюстрації мають, як правило, жанровий характер і здебільшого зображають відомого російського полководця під час воєнних дій або разом зі своїми підлеглими. Це — «О. Суворов примушує Гасан-пашу залишити берега Криму», «Перемога над великим візиром біля Римника», «Поранений Суворов у Потьомкіна», «Суворов куштує солдатську їжу», «Прощання з солдатами перед засланням» та ін. Поряд з малюнками, які зображають урочисті офіційні події у житті Суворова («Зустріч О. Суворова з імператрицею Єлизаветою Петрівною», «О. Суворову вручають ключі від Варшави», «Хворому Суворову передають орден від Людовіка XVIII») бачимо ілюстрації, які роз-

кривають особливості характеру генералісимума як людини — «Гра з сільськими дітьми в бабки», «Суворов на святі на честь угоди з татарами».

Цікаво, що деякі з шевченкових малюнків зовсім не пов'язані з текстом видання, що свідчить про те, що художника не зовсім задовольняв авторський виклад Полевого. І тому при підготовці ілюстрацій Шевченко, можливо, користувався додатковими історичними джерелами. В архівах українського майстра знайдено кілька ескізів та нарисів ілюстрацій «Смерть Потьомкіна», «Арешт Пугачова», «Суворов у труні». Один із ескізів — «Солдат рятує Суворова» — не було використано у книжці. На жаль, досі ще не знайдено оригінали «суворовської» серії Шевченка, з яких було зроблено гравюри у виданні.

Суворов ще одного разу «врятував» Шевченка від боргової ями. Як згадував троюрідний брат поета Варфоломій Шевченко, 1845 року, після закінчення Академії мистецтв, Тарас Григорович впродовж двох місяців не міг заплатити хазяїнові за квартиру, їжу та прання. А тому останній викликав прикажчиків, які принесли рахунки і мали описати майно боржника. Шевченкові все ж таки вдалося переконати чиновників залишити йому рахунки в обмін на обіцянку протягом двох днів їх сплатити. І треба ж було такому статися, що саме наступного дня до нього зайшов М. Полевой і запропонував знову намалювати портрети до свого нового видання «12 російських полководців» (Санкт-Петербург, 1845). «Зрадів я, думаю: правду люди кажуть, що голий — ох, а за голим — Бог!» — згадував сам Тарас. Аванс, який залишив Полевой Шевченкові за майбутню роботу, і був використаний на сплату боргів. А серед портретів, які незабаром намалював Т. Шевченко, особливо вдався йому портрет російського генералісимума О. Суворова при повному параді...

ПОПЕРЕДНИКИ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО (Василь Капніст та Василь Наріжний)

Зскравими письменниками останньої чверті XVIII — початку XIX століття були вихідці з Полтавщини — Василь Капніст та Василь Наріжний. Вони були попередниками «зачинателя» нового українського письменства Івана Котляревського. Якщо перший з них походив з багатой козацької родини України-Гетьманщини, то — другий був представником «простого» козацтва.

Василь Капніст 12 листопада 1757 року в селі Обухівка Сорочинської сотні Миргородського полку в родині миргородського полковника Василя Петровича Капніста та Софії Андріївни Дуніної-Борковської. Його батько був греком і походив з родини венеціанського дворянина. Він разом з багатьма іншими українськими козаками воював у складі армії Російської імперії у Семилітній війні європейських країн 1756–1763 років, під час якої отримав смертельне поранення. Його син, Василь Васильович, протягом 1771–1781 років відбував військову службу у Петербурзі, а потім служив в Імператорській театральній ди-

рекції та Міністерстві народної освіти. На початку XIX століття він повертається до миргородської Обухівки. В Україні Василь Капніст почергово займає посади маршалка Миргородського повіту, генерального судді Полтавського суду, а потім і полтавського губернського маршалка. З 1820 по 1823 роки він був директором училищ Полтавської губернії

Під час перебування у Петербурзі Василь Капніст розпочинає писати вірші входить до кола відомих літераторів того часу, серед яких були росіяни О. Радіщев, Г. Державін, українці К. Дараган, І. Богаєвський, І. Долинський та ін. Перший літературний твір Василя Капніста, що був написаний 1775 року називався «Ода з нагоди укладення миру Росії з Оттоманською портою в Кайнарджі 10 липня 1774 року» й прославляв перемогу Російської імперії над Стамбулом. 1780 року українець написав вірш «Сатира первая», що мав великий розголос у суспільстві, адже критикував бюрократичну царську систему. У 1783 році Василь Капніст створив знамениту «Оду на рабство», яка була опублікована 1806 року. Це був своєрідний протест проти скасування російським урядом державної автономії України, зокрема остаточної ліквідації козацького полково-сотенного устрою України. У 1796 році у Петербурзі виходить перша збірка його віршів. У 1798 році Капніст надрукував комедію «Ябеда» в якій, зокрема, засудив російську колоніальну політику в Україні, а також викривав росповсюджене на той час хабарництво та наклепництво. Ця комедія стала надзвичайно популярною не лише у літературних колах, але й серед освіченого дворянства України та Росії. У своїх ліричних поезіях «Обуховка», «В память Береста» Василь Капніст оспівував українську природу та жителів України. Він також створив переспів популярного вірша Григорія Сковороди «Ой ти, птичко

желтобоко». Незважаючи на те, що всі поетичні твори Капніста були написані російською мовою, він добре володів і часто спілкувався живою українською мовою.

Окрім літературної Василь Капніст переймався також і політичною діяльністю. Так, ще в 1787 році разом з групою автономістів України підготував проект відновлення козацького устрою «Положение, на каком может быть набрано и содержано войско охочих козаков». У 1791 році він разом з братом Петром Капністом їздив до Берліна, де звертався до канцлера Прусії Е.-Ф. Герцберга з проханням допомогти українцям коли ті, можливо, повстануть проти Росії.

Василь Капніст був близько знайомий з багатьма представниками тогочасної української еліти — П. Симоновським, І. Туманським, О. Лобисевичем, І. Левандою, родинами Лизогубів, Дуніних-Борковських, Гудовичів. Разом з своїм товаришем Василем Гоголем-Яновським Василь Капніст поставив не одну п'єсу в кибинецькому театрі Дмитра Трощинського. Помер Василь Капніст 28 жовтня 1823 року в селі Кибинцях. Похований у своєму маєтку в Обухівці (сьогодні — село Великі Обухівці Миргородського району Полтавської області). Дочка поета Софія Скалон писала: «мой отец страстно любил свою родину и готов был жертвовать всем состоянием для блага Малороссии... близко понимая к сердцу нужды своего края. Его заветным желанием было восстановить прежнее благоденствие и богатство Малороссии, оживить народ, помнивший еще свою свободу».

Поважними дослідниками-літературознавцями вже давно доведено, що «Ябеда» Василя Капніста була ідейною попередницею «Ревізора» та інших творів Миколи Гоголя. А, отже, звернімо, більш пильну увагу на цю комедійну п'єсу. Насамперед потрібно звернути увагу на істо-

рико-документальний характер «Ябеди» та її філософський зміст. Адже вона відбиває багато негативних рис російської системи судівництва в Україні, російської й української бюрократії кінця XVIII століття.

Історичне значення «Ябеди» полягає в тому, що вона яскраво, майже документально малює той глибокий моральний розклад, який, на справедливую думку Капніста та його спілників, принесла в Україну російська губернiальна реформа і взагалі вся російська централістична політика в Україні. Якщо «Ода на рабство» Василя Капніста остерігала проти можливих майбутніх небезпек для волі й добробуту українців від нівеляційної політики Росії у 1780-х роках, то «Ябеда» у винятково сильній сатиричній формі відтворила страшну картини дійсного стану російського судівництва в Україні. Саме Василь Капніст був першим, кому п'ятирічний Микола Гоголь прочитав свої перші дитячі вірші, після чого відомий поет сказав батькам Гоголя: «Із нього буде великий талант, аби тільки доля послала йому в наставники вчителя-християнина».

Сучасником і земляком Василя Опанасовича Гоголя-Яновського був український письменник Василь Наріжний. Саме Василь Наріжний (Нарежний) вважається родоначальником «самобутнього історичного і реального російського роману». Народився він 1780 року в селі Степанівка на Миргородщині в простій козацькій родині. Степанівка розташована на березі річки Крива Руда за 27 км. від Миргороду. Відомо, що на кінець XVIII століття у селі нараховувалося 453 жителя. Навчався у Чернігівській та Переяславській семінаріях. Можливо, що у стінах Переяславській семінарії він навчався разом з Василем Опанасовичем Гоголем-Яновським. У 1798–1800 роках Василь Наріжний навчається у Московському університеті й пише свої перші літературні твори. Протягом

кількох років він служив при «грузинському уряді» Російської імперії на Кавказі. У 1803 році переїхав до Петербургу, де й розпочав літературну діяльність. Вже через шість років, у 1809 році, побачила світ перша частина циклу його історичних поем під загальною назвою «Славянские вечера». У 1814 році Василь Наріжний розпочинає публікацію історичного роману «Российский Жильблаз» (вийшло 3 частини), але цензура заборонила друкувати останні три його частини.

У 1824 році Василем Наріжним були написані «Нові повісті», а потім романи «Бурсак» та «Два Івани». Як лослідили літературознавці, саме у цей час Наріжному «как и другому знаменитому южно-руссу Гоголю, основателю у нас реальной школы в поэзии, удалось первому обратить мысль на воспроизведение родной действительности». Адже письменник перший в українській літературі намагався описати самотутнє життя України та українців художніми засобами. Про те, що Микола Гоголь творчо використав багато напрацювань свого земляка говорить те, що в романі «Два Івана» є такі примітки: про вовкулаків, про святкування Івана Купала, про упирів, опис української ярмарки, розповідь про знахарів, чаклунів і чаклунках, ворожках, про народні танці і музик та бандурах. У повісті «Запорожець» розповідь розпочинається з реального опису історичної Запорозької Січі. Та й сама назва роману «Два Івани» нагадує назву гоголівської повісті «Як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем».

В одному з номерів «Московського телеграфа» за 1825 рік було опубліковано некролог на смерть Василя Наріжного, де відзначалося, що «автор наш наблюдатель несовершенно русский, а малороссийский, и что его два лучшие романа: «Бурсак» и «Два Ивана» относятся к эпохе, когда Ма-

лороссия еще имела свою особенную и характеристическую физиономию». Помер українець з Миргородчини Василь Наріжний у 45-річному віці у Петербурзі, де й був похований.

Літературознавці різних шкіл неодноразово називали Наріжного передтечею Гоголя, однак більшість з романів і повістей цього письменника вийшли друком лише у 1834–1835 роках, тобто вже після його смерті й через декілька років після того як були опубліковані перші повісті Миколи Гоголя. А тому звернімося до творчості цього непересічного письменника початку ХІХ століття.

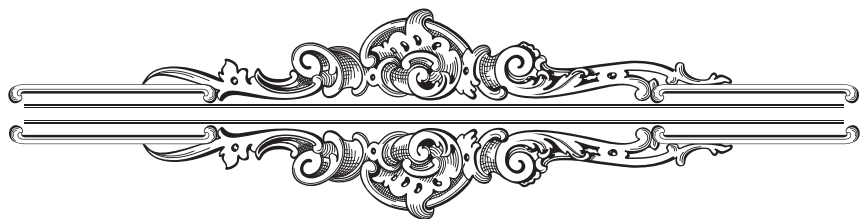
У сатиричному романі «Российский Жиль-Блаз»..., який було надруковано 1814 року Василь Наріжний розкрив типовий образ українського поміщика з Малоросії Златницького, який живе минулим і вітається лише згадками про своїх предків-гетьманів, але не хоче задуматися над реальним життям. Його виразний український патріотизм повернуто в минуле, а тому в очах молодого покоління він виглядає уламком патріархальної старовини.

На основі свого досвіду життя у бурсі при Полтавській семінарії Василь Наріжний написав роман «Бурсак». Ось, наприклад, як один із персонажів твору на ймення Кастор описував веселе, але нелегке бурсацьке життя: «Почесний бурсацький стан творить у малому вигляді пишний Рим, і консул ним править разом із сенатом. У консули вибирається найстарший з богословів, а інші богослови і філософи становлять сенаторів, риктори лікторів, або виконавців присудів сенатських; поети називаються целерами, або бігунами, яких уживають для розсилок; решта становить плебеїв, або чернь — простолюди... Якби консул зробив щось ганебне, то сенатори доносять про те ректорові, і той негайно скидає з нього це величне достоїнство й, покаравши, в міру провини, киями, різка-

ми, а то й батогами повертає назад у сенататори. Зате й консул має свою користь і свої привілеї. А саме: коли хто з нас прощпетиться, але не дуже..., то він сам своєю владою визначає міру кари; у випадку ж більшої провини скликає сенат і разом із ним обмірковує справу та видає вирок».

Також Василь Наріжний дуже яскраво описав бурсацький побут, з яким трохи пізніше ознайомився і Гоголь під час навчання у Ніжинській гімназії. «Крім одежі і взуття у нас все спільне й переховується в комірчині, прибудованій до бурси, а ключ завжди у консула. Головний промисел наш полягає у співі під вікнами мирян церковних пісень або, як хто до того мистець у спритності рук. Ми дістаємо мукою, салом, дробом, різною зелениною й почасті грішми, які звичайно переходять від нас у руки шинкарки...». У романі Наріжного бачимо чимало яскравих і типологічних картин із щоденного життя бурсаків, зокрема постійних нічних набігів на городи мешканців міста. Літературознавці стверджують, що якщо в романі «Бурсак» Наріжного присутній зовнішній комізм, то в повісті «Вій» Миколи Гоголя наявне глибше романтичне й іронічно-гумористичне відтворення дійсності взагалі та вималювано психологічно характери бурсаків.

ЯК КОЗАЦЬКІ ДІТИ СТАВАЛИ ПОЕТАМИ (Василь Яновський-Гоголь)

Василь Опанасович Яновський-Гоголь народився 1777 року на мальовничому козацькому хуторі Купчин неподалік Миргорода. Так само як і його більш відомий сучасник Іван Котляревський він кілька років навчався у Полтавській семінарії. Знаємо, що вже у 10-літньому віці син Опанаса Дем'яновича, очевидно, що не без втручання свого батька, числився значковим товаришем Війська Запорозького. Відомо, що наприкінці 1787 року він вже рахувався корнетом. Невдовзі Василь Гоголь-Яновський намагався вступити до Московського університету, але ця спроба не була вдалою. Як не зміг він отримати (за станом здоров'я) й престижну військову службу, а саме бути зарахованим до імператорської гвардії. У 1799 році він вже перебував на цивільній службі в чині титулярного радника при Малоросійському поштамті. У 1805 році, коли батькові Миколі Гоголя виповнилося 30 років, він виходить у відставку, маючи поважний чин колезького асесора. Вже з юних літ Василь Гоголь-Яновський мріяв бути поетом і розпочав писати вірші, в т. ч. і російською мовою. Для того щоб краще зрозуміти сторінки літературної біографії Василя Опанасовича

потрібно звернутися до висвітлення тогочасного культурного життя.

Одним з найголовніших результатів українсько-російського культурного зближення стало засвоєння українцями російської літературної мови, що в останній чверті XVIII — на початку XIX століття повністю змінює давньоукраїнську та церковнослов'янську мови, якими послуговувалася українська козацька старшина, духовенство та міщанство в офіційних і приватних справах. Але, незважаючи на поширення серед української верхівки загальнодержавної російської літературної мови серед більшої частини освіченої частини українців і навіть окремих росіян все ж таки зберігалася тенденція до вживання української мови у розмовній практиці. Серед представників еліти започатковувалася традиція збереження пам'яток писемної давньоукраїнської мови.

Лише в останніх десятиліттях XVIII століття робляться перші спроби друкування літературних творів «просто-народною» українською мовою з використанням російської абетки. Так, наприклад, один із записів у книгах Києво-Могилянської академії за 1770 рік засвідчував: «Иоанн Некрашевич, священник села Вишенки, ныне Остерского уезда, Черниговской губернии. Он выбыл из богословского класса Киевской академии в 1764 г. Известен своими малорусскими диалогами и виршами». Письменник та громадський діяч Опанас Лобисевич перекладає у 1780-х роках на рідну мову Вергілієві «Буколіки». У 1798 році українською видається героїко-комічна поема-травестія «Енеїда», що належала перу заслуженого офіцера російської армії, малоросійського дворянина, українця з Полтави Івана Котляревського. Як це не дивно, але з її появою розпочинається нова епоха не лише в українській, але й російській літературі.

1809 року одним із найбільших патріотів свого часу Андріаном Чепую була складена «Записка о преимуществе чинов малороссийских», де обгунтовуючи старовинні права козацької старшини як дворянського стану. А ось що наприклад писав один із невідомих українських інтеграціоністів на початку XIX століття у віршованому творі під назвою «Ода на изгание французов из России в 1812 г.» (віднайдена істориком О. Левицьким у паперах Гадяцької полкової канцелярії у рукописному збірнику). Поема була присвячена перемозі військ Російської імперії на Наполеоном Бонапартом:

*Загубив поганець славу,
А святая Русь знайшла!
Стыдно, сором ему стало,
Що к нам славонька прыйшла.
Слава Богу Господеви,
Слава руському цареві,
Слава князям и грапам,
Слава руським всем народам,
Храбрым руським воеводам,
Вирным Россіи сынам!*

Очевидно, що до складу «руських всіх народів» за переконанням автора окрім російського входив і український народ, а їхньою спільною батьківщиною була Русь-«Росія».

З іншого боку, серед певної частини українського дворянства та великого загалу простого люду існувало незадоволення російськими порядками. «Народ не любит россиян, от коих различествует наречием, обычаями и нравами. Имя *Москаль* служит у них посмейным», — доповідалося того ж 1812 року в одному із урядових звітів до Петербурга. Патріотичний характер мали й тогочасні автоно-

містські проекти відновлення козацького військового устрою, які постійно продукувалися в середовищі представників колишньої генеральної старшини Гетьманщини та їхніх нащадків. Окремі з них пов'язували свої політичні надії щодо відновлення «давніх вольностей» України з наполеонівською Францією. Але це були лише поодинокі випадки. На початку XIX століття українське молоде покоління тісно пов'язує свою долю з майбутнім Російської імперії й все більше і більше переймається загальноросійською політикою та культурою.

Та незважаючи на політичну лояльність, високі пости чи літературну популярність більшість з українців, що стали співтворцями політичних та культурних вартостей Росії на свідомісному рівні так і не ставали до кінця своїми серед місцевої еліти. Ось, що, наприклад, писав такий собі П. Вігель про поважних російських письменників родом з України Василя Капніста та Миколу Гнідича (Гнедича): «Оба они несмотря на единоверие, единознание, на двухвековое соединение их Родины с Россией, тайком ненавидели ее и русских, москалей, кацапов».

Василь Опанасович та його дружина Марія Іванівна брали активну участь у формуванні козацьких полків на території Полтавщини для допомоги регулярним військам Російської імперії у війні з французьким імператором Наполеоном Бонапартом. З огляду на це родина Гоголів-Яновських набуває певного авторитету серед місцевого дворянства. Саме тому за результатами виборів серед місцевого дворянства протягом 1815–1818 років Василь Опанасович був обраний хорунжим Миргородського повіту Полтавської губернії. Періодично він виконував і обов'язки повітового маршала. Один з епізодів, який засвідчував чесність Василя Опанасовича на цій службі засвідчувала його дружина Марія Іванівна: «...А мой муж

должен был оставаться у Трошинского, служащего тогда предводителем по выборам в военное время, и дворянская сумма была на руках у моего мужа. Когда он сдавал ее, то дворяне без счету от него приняли; не мог их принудить честь».

Василь Опанасович здебільшого жив на своєму фамільному хуторі-маєтку в Купчині, який за його життя став називатися Яновщиною, а потім і Васильківкою. У юності цікавився різноманітною літературою й багато читав. Окрім того, є свідчення про те, що він дуже захоплювався розведенням голубів.

З часом батько Миколи Гоголя стає відомим на Полтавщині автором багатьох рукописних комедій, водевілів та віршів на українській та російській мовах. Один із літературних творів Василя Гоголя-Яновського під назвою «Простак, або хитрість жінки перехитрена солдатом» побачив світ вже після його смерті — його опублікували 1862 року в петербурзькому журналі «Основа». Твори Василя Гоголя-Яновського засвідчували глибоке знання ним українських звичаїв і знайомство із старовинним народним вертепом. У п'єсі-водевілі «Простак...» відчувався сильний вплив стилю багатьох тогочасних водевілів, в т. ч. і творів земляка Івана Котляревського. Ця п'єса написана українською мовою, хоча російські персонажі розмовляють російською, а дяк спілкується своєрідним суржиком — сумішшю російської та церковно-слов'янської мов. А неповторний комічний ефект створювали спроби російських персонажів говорити українською.

Василя Опанасовича знали не лише як українського письменника, але також як і дотепного оповідача та анекдотчика. За словами сучасників він мав неперевершену «гумористичну жилку». До Яновщини неодноразово заїжджали знайомі родини Гоголів-Яновських лише заради

того щоб послухати цікаві та смішні оповіді від батька Миколи Гоголя. Дружина Василя Опанасовича Марія Іванівна неодноразово засвідчувала його «веселий характер». А його донька Ганна казала, що її батько був людиною «гарною, моральною і правдивою».

Можливо, що Василю Гоголю-Яновському (або ж представникам його літературного кола) належить «Ода на случай выгранной Бенигсеном над французом победы 1807 года, генваря 27 числа», яка знаходилася в рукописному збірнику Гадяцької полкової канцелярії України-Гетьманщини. Цю поетичну «Оду» автор, наслідуючи літературний стиль Котляревського, присвятив перемозі російських військ над французькими частинами у Пруссії:

*Гай, гай! И чого ты нахопився,
Сын котюжій, Бонапарт!...
Може брав ты за дурныцю
З москалями воювать;
Може думав их столицю
Так як пруську плюндровать?
А дзусь, мурый, невмывака!
Ты, розбійник и бурлака,
Гладко брешешь, як той пес.
Корсиканська волоцюго!
Замість брати нас до плуга:
Сам в ярмо ты попадеш.*

Як бачимо автор, незважаючи на героїчну патетику, спокійно означав тут росіян «москалями» й писав про Петербург як про «їхню», а не «свою» столицю.

Дружина Марія Іванівна згадувала про свого чоловіка так: «Муж мой писал много стихов и комедий в стихах на русском и малороссийском языках, но сын мой все выпросил у меня, надеясь напечатать. Он тогда был очень мо-

лод, и, верно, они сожжены в Италии вместе с его рукописью, не рассмотря, будучи одержим жестокою болезнью; и у меня не осталось ничего на бумаге...». Мати Миколи Гоголя також засвідчувала гарні освіту та виховання чоловіка, який за її словами після навчання у Полтавській семінарії знав дуже добре граматику, арифметику, географію, латинську мову, поезію, міфологію та архітектуру.

Певний час батько Миколи Гоголя був секретарем і довіреною особою Дмитра Прокоповича Трощинського — міністра уділів, юстиції і фінансів Російської імперії, сенатора і т. д. Протягом 1806–1814 років він навіть періодично жив і працював у родовому маєтку Трощинського в Кишинях Миргородського повіту. Окрім того, що Василь Опанасович допомагав управляти великим маєтком «козака-вельможі» (так його назвав Тарас Шевченко) Трощинського й особливо його театром, він також відповідав за проведення традиційного ярмарку у сусідніх Сорочинцях.

У цей час записник Василя Гоголя до якого він зазвичай записував свої вірші був заповнений практичними порадами відносно того як вести рахунки, спостереженнями англійських садів і філософськими роздумами. А ось що писав у цей час про діяльність батька Миколи Гоголя сам Дмитро Трощинський: «Василеві Опанасовичу я вдячний за його справність. Од нього отримав я вже потрібну відомість і посилкуюся і з мого боку виконати, що обіцяв йому... Якщо не взято з кабінету мого папари, що стосуються до діяльності губернського маршала, Ви вельми добре зробите, віддавши Василеві Опанасовичу ключ од тієї половини шафи, де покладено ці папери...».

З 1812 року Василь Гоголь-Яновський разом з Василем Капністом були режисерами й постановниками заснованого Дмитром Трощинським у Кишинях театру. Тут батько Миколи Гоголя показує себе не лише як таланови-

тий театральний режисер, але і як вправний актор. Саме в Кибинцях він написав кілька комедійних п'єс, які прославили його як відомого українського письменника.

Василь Опанасович залюбки підтримував стосунки із своїми родичами по матері, представниками відомого козацько-старшинського, а потім дворянського роду Танських. Наприклад, він довгий час листувався з Іваном Танським і навіть довірив йому розшукувати маєтності родини Танських у Польщі, Ліфляндії та Молдавії. Про це, наприклад, свідчить один із листів Танського до Василя Гоголя-Яновського: «Уважаемый Василий Афанасьевич! ...Выехав из дому, прожил за границею чрез все лето, и возвратился уже осенью; был в Украине, Галиции, Лодомирии, Молдавии и в Варшавском Герцогстве; делал во многих местах кверенды, вынайшел в архивах и в частных руках древние документы, и по оным открыл самое первоначальное местопребывание предков фамилии Танских, называемое Танск, который в Варшавском Герцогстве, на прусской границе, Плоцкого воеводства, в Прасниском повете, над рекою Таною положение имеет, и из 16-ти весей состоит... Милостивый Государь! О именах, жалованных польским королем Сигизмундом, прапрадеду моему, полковнику Северину Танскому, находящихся в Лифляндии... ибо дед мой и брат его, а ваш предок Василий, еще за жизни их, считая со времени присоединения к России Лифляндии, на отыскание оных пропустили земскую давность; так равно как я, и вся фамилия моя, на возвращение Украинских вотчин, о чем помнится писал я к вам прежде...». Окрім переписки з родичами збереглися інтимно-ліричні листи Василя Опанасовича до дружини, про що Марія Іванівна згадувала: «його листи до мене були переповнені ніжними зізнаннями...».

Батько Миколи Гоголя постійно говорив українською мовою, однак з представниками вищих станів, зазвичай, переходив на російську. Відомо, що Василь Опанасович переймався належним вихованням для своїх дітей. Він не тільки наймав для них вчителів (відомо, що у Яновщині маленького Миколу вчив якийсь «семінарист» з Полтави), але й сам опікувався ними. Так, наприклад, під час виїзду на природу він задавав своїм синам Миколі й Івану окремі слова для віршованих імпровізацій. Коли Миколі виповнилося 9 років, а Івану — 8 років батько віддав їх навчатися до гімназії в Полтаву. А через три роки настояв на тому, щоб відправити 12-річного Миколу до щойно відкритої гімназії вищих наук у далекий Ніжин.

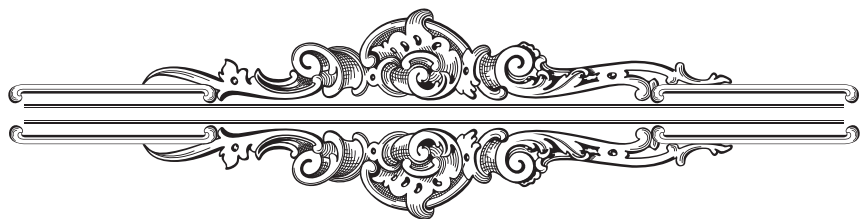
Василь Опанасович був дуже хворобливим, зокрема до весілля з майбутньою дружиною він два роки хворів на пропасницю. Очевидно це вплинуло на те, що із 12 народжених дітей у подружжя Гоголів-Яновських залишилося жити лише четверо, в т. ч. із 6 народжених хлопчиків лише один Микола. Під час загострення хвороби Василь Опанасович їздив лікуватися до Сорочинців, Миргороду та Лубен. Під час однієї з таких поїздок він і помер, що трапилося в Кишиневі 31 березня 1825 року. Юний Микола тоді писав до матері з Ніжина: *«Я сей удар перенес с твердостью истинного христианина... оставшись же наедине, я предался всей силе безумного отчаяния. Хотел даже посягнуть на жизнь свою, на Бог удержал меня от сего...»*.

Микола Гоголь дуже цінував твори свого батька, його попередників і сучасників Василя Капніста та Василя Наріжного й творчо використовував їхні напрацювання для написання своїх перших повістей. Окрім того, під час перебування у Петербурзі він збирався поставити одну з батьківських п'єс на столичній сцені. Відомо, що в 1829

році Микола просив матір вислати йому твори батька до Петербурга. Літературознавець Микола Петров зробив висновок, що майже всі епілоги до різних глав «Сорочинської ярмарки» були «позичені» Гоголем у свого батька, а також Івана Котляревського та Петра Гулака-Артемовського з використанням сюжетів з народних переказів та пісень.

Окрім цього, Микола Гоголь перейняв від батька і гарну звичку мати завжди при собі невеличкий записник. «Он заносил сюда все, что в течении дня его поражало и занимало: собственные мысли, наблюдения, уловленные оригинальные или почему-либо поразившие его выражения», — засвідчувала добра знайома письменника Олександра Смірнова. Спроби віршування вже у молоді роки, бажання стати літератором, схильність до жартів, знання і вживання анекдотів у повсякденному житті — все це було передано українським письменником Василем Опанасовичем Яновським-Гоголем своєму синові у спадок.

«ДРУГИЕ ОБЫЧАИ...»

(українці очима росіян початку ХІХ століття)

На початку ХІХ століття відбувалося справжнє культурницько-романтичне відкриття України освіченою частиною російського дворянства. Після зникнення ознак політичної автономії Лівобережної України — Гетьманщини до українських земель прибуває чимало подорожників з Росії, які залишають, а потім і видають свої мемуари, записи та нотатки. Для них стає зрозумілим, що українці-«малороси» практично усім відрізняються від росіян-«великоросів»: зовнішнім виглядом, мовою, піснями, звичаями і традиціями, національним характером та своєю історією. Це яскраво було відображено у таких книгах та брошурах: «Путешествие в Малороссию» (1803) та «Другое путешествие в Малороссию» (1804) авторства Петра Шалікова; «Сентиментальное путешествие в южную Россию» (1800, 1802), «Славны бубны за горами, или путешествие мое кое-куда» (1810) та «Путешествие в Киев» (1817) Івана Долгорукого; «Письма из Малороссии» (1816) Олексія Лєвшина; «Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду» (1803) Павла Сумарокова; «Поверхностные замечания по

дороге от Москвы до Малороссии» (1806) Оттона фон Гунна та ін.

На південь своєї імперії росіяни подорожують так, начебто британці подорожували б до Італії. Та й взагалі Україна, яку означали не інакше як Малоросія, зі сторінок цих численних записок постає як така собі «російська Італія», тобто та країна, де росіянин міг відчути себе членом західного світу. До речі, трохи пізніше Микола Гоголь образно назвав Італію своєю батьківщиною. Під час її першого відвідання у 1837 році письменник писав поету Василю Жуковському:

«Если бы вы знали, с какою радостью я бросил Швейцарию и полетел в мою душеньку, в мою красавицу Италию! Она моя! Никто в мире ее не отнимет у меня. Я родился здесь. *Россия, Петербург, снега, подлецы, департамент, кафедра, театр*, — все это мне снилось. Я проснулся опять на родине...».

Російський дворянин Олексій Левшин у 1816 році писав: «Древняя История Российская давно возбуждала во мне желание видеть Малороссию, знаменитую многими великими проишествиями. Россиянину, думал я, не простительно не быть в Киеве, не взглянуть на Полтаву — и спешил осмотреть памятники славы предков наших». Левшин також оповів епізод, з якого пізніше виросла одна із українських повістей Миколи Гоголя. Знаходячись у селищі Білоцерківка, яке чомусь помилково вважав місцем страти Мазепою Іскри та Кочубея він залишив такий запис: «Здесь у одного мещанина есть ружье с надписью: Белоцерковского полка. Все усилия мои купить оное остались тщетными; он не согласился ни за что уступить, говоря, что досталось оно ему по наследству. Черта похвальная! Поступок показывающий, что малороссияне любят предков своих, любят славу их и чтут память тех козаков,

которые храбро защищались и поражали поляков под предводительством Хмельницкого, одержали 14 побед над волохами под начальством Свирговского и отличились потом неустранимостью своею при взятии Азова».

А в Лубнах на Полтавщині Левшин зустрів і описав справжнього колишнього українського козака: «Сегодня поутру видел я древнего козака Малороссийского; сего дня поутру говорил я с почтенным 96-летним воином. Величественная его осанка и умное лицо суть остатки силы и молодости, во дни которой сражался он; а слова его — отголосок пламенной любви к отечеству, которая владела рукою его в боях». Левшин також писав, що «воинственный дух древних Козаков Малороссийских не погас в потомках их. Они всегда с радостию идут сражаться за веру, Государя и ту землю, на которой прославились предки их, на которой родились они, выросли и на которой привыкли вспоминать громкие дела Свирговских, Наливайков и Хмельницких. Название козака лестно для слуха их; они неравнодушно произносят оное».

Володимирський губернатор, князь Іван Андрійович Долгорукий, який здійснював подорож українськими землями двічі у 1810 та 1817 роках свідчив: «Наконецъ въехали мы в пределы Украйны. Зачал приходитъ мне на память пан Хмельницкий и Мазепа. ...Везде без исключения мазанки, нет других жил. Появились хохлы... Здесь я уже почитал себя в чужих краях, по самой простой, но для меня достаточной причине: я переставал понимать язык народный...».

У своїх нотатках князь Долгорукий залишив також такі записи, що свідчили про його добре знання історії України: «Пробежав бытописания Малороссии, которая несколько веков составляла воинственное и независимое от России Государство..., которая долго не имела других за-

конов, кроме законов человеку врожденных, других занятий, кроме войны, других постановлений, кроме свободы, равенства, простой и дружественной жизни Козаков, сделавшихся страшными для всех соседних держав; пробежав, говорю, историю Малороссии, бывшей независимой, и рассмотрев состояние ее под игом Польши и под владычеством России, мы удобно открываем причину, производящую различие и доставляющую жителям здешним некоторые преимущества, ценою крови предков купленные. Здесь обитают козаки. Началась Малороссия: другое наречие, другие обычаи...»

У цей час відомий російський генерал О. Михайловський-Данилевський, який у 1824 р. подорожував українськими землями стверджував: «Я не находил в Малороссии ни одного человека, с которым мне удавалось говорить, выгодно к России расположенным; во всех господствовал явный дух оппозиции. У них есть пословица: «он всем хорош, да москаль», то есть русский и следственно есть злой и опасный человек. Такая ненависть происходила от нарушения прав Малороссии, от упадка кредита в промышленности, от возвышения налогов, которые в Малороссии произвели повсеместную бедность, и от дурного устройства судебных мест, где совесть была продажная...»

ЯК КОЗАКИ ТУРКАМ СЛУЖИЛИ

Перебування запорожців в землях, що належали Османській імперії після зруйнування Нової січі у 1775 р., мало визначити ставлення до них султана. Надання їм земель на відновлення Січі з усіма її атрибутами було прийнято козаками в обмін на єдину повинність — військову. Отже, вже під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. турецький уряд мобілізував запорожців, фірман про це був зачитаний в Адріанополі «колишнім запорозьким козакам, які тепер займаються переважно рибальством у Дунаї». Для керівництва обрали «одного спритного» і призначили «його господарем козацьким».

З кінця грудня 1787 р. головні сили задунайців стали табором у м. Тузли. Сюди з Аккермана і із-за Дунаю прибула флотилія з одного турецького корабля, 14 запорозькими човнами. Підпорядковувались вони кримському ханові Селім-Гірею. Вже 30 вересня 1787 р. запорожці наблизилися і вступили в бій з російськими військами поблизу фортеці Кінбурн. До кінця 1787 р. значні контингенти їх були зосереджені під Очаковим і на острові Березань (близько 1200 козаків піхоти, 300 — кінноти, невеличка кількість човнів). У Дністровському лимані та у

гирлах Дунаю знаходилась флотилія турецьких запорожців, вони входили також до залог фортець Аккермана, Бендер, Ізмаїла, Кілії. Так, поблизу Вилкового і Кілії діяла флотилія з 18 човнів і 20 дубів у складі близько 4 тис. козаків. Біля Ізмаїльської фортеці зосереджувалось понад 500 кінних запорожців і 25 човнів з 50 гарматами. У складі іррегулярного корпусу хана Бехті-Гірея задунайці дислокувались поблизу фортець Бабадаг, Ісакча, Мачин. У цьому районі зосереджувалось понад 500 кінних та 400 піших задунайців. Задунайський виходець Степан Губа, розповідаючи у січні 1791 р. про зосередження запорожців в Ісакчинській окрузі, підкреслював, що із 900 чоловік було «старих козаків — до ста, інші — зібрані із різних людей» на чолі з Яковом Гардовим.

Під час перемир'я «вірні» — чорноморські козаки та «невірні» — турецькі запорожці, як тепер їх почали називати в російських документах, часто відвідували один одного, особливо родичі або старі товариші по колишній Запорозькій Січі — «їздять і компанію водять», про що доповідав полковий осавул чорноморців Герасим Лисенко російському командуванню. В перші роки існування чорноморці зіткнулися з серйозними проблемами, які призвели до численних втеч із військових команд, в тому числі і до задунайських козаків. Втечі чорноморців до задунайських козаків набували настільки значних розмірів, що у серпні 1791 р. керівництво Коша видало спеціальний наказ, в якому козаків попереджали, щоб вони «від приїжджаючих у міркуванні теперішнього замирення, турецьких запорожців віроломів, пустих їхніх тлумачень і самохвальств не слухали, себе не лестили, тому що вони при укладанні миру, як дезертири російські, будуть вислані на батьківщину».

Після російсько-турецької війни 1787–1791 рр. більшість колишніх козаків, незадоволених своїм становищем у російських, молдавських, австрійських та інших землях почали стягуватись до Січі в Османських володіннях. В процесі заселення та освоєння пониззя Дунаю запорожці зустріли значний опір донських козаків-некрасівців, з якими нещодавно разом брали участь у російсько-турецькій війні на боці Порти. Одночасно на стосунки між запорожцями й некрасівцями вплинула й кризова ситуація у середині османських володінь 80-х рр. XVIII ст. — початку XIX ст., пов'язана реформаторською діяльністю султана Селіма III у галузі управління, економіки, військової справи, армії. В цей час з'явилися свавільні аяни (феодалі), які не підтримували реформи султана і послабляли авторитет центральної влади. Серед противників реформ були в Сілістрі — Йиликоглу Сулейман-ага, у Відіні — Осман Пазванд-оглу, в Ізмаїлі — двобунчужний паша Ібрагім Пеглеван. З останніми двома доля звела задунайських козаків на декілька десятиліть. Задунайські запорожці боролися в складі турецьких урядових частин з зазначеними феодалами понад вісім років разом з прихильними до султана керівниками Добруджі і Румелії. У свою чергу некрасівські козаки підтримували Пеглевана: «вони склалися грошима, щоб допомогти Пеглевану, який сильно їх потребував і виставили йому 250 козаків, озброєних і одягнених так само, як і наші козаки. Пеглеван вибрав собі з них гвардію, яка ніколи його не залишала та до якої він мав більше довіри ніж до своїх турків». Вже у 1797 р. російський агент (драгоман) у Галаці Павло Ренський повідомив генеральному консулу в Яссах Івану Северину про те, що «турецьких запорозьких військ кошовий» приїжджав до нього і під час цієї таємної зустрічі розповів, що задунайських козаків вже є близько 20 тисяч і внаслі-

док розпочатих військових дій проти заколотників Пазванд-оглу був надісланий один зі старшин ще збирати козаків вниз по Дунаю. Зібрані частини задунайців мали підпорядковуватись назирю фортеці Браїла.

29 грудня 1797 р. козаки оволоділи фортецею Руцук (м. Русе в Болгарії), що була зайнята Пазванд-оглу, але вже у січні 1798 р. керівнику його військ Серакли-оглу вдалося захопити кошового отамана задунайців. Задунайці воювали проти Пазванд-оглу і надалі під Відіном. Зокрема, тут воював Василь Майстренко. Він походив із козаків Золотоношського повіту Полтавщини і був завезений дядьком у Кодак, де проживав вісім років, з чумаками перейшов до Ясс, де разом із запорожцями з Вилкового працював там на рибних заводах сім років, а потім з кошовим Гаркушею відправилися до Відіна для боротьби з турецькими феодалами, а звідти з козаками в Браїлу.

Після кількох років війни та невдалих спроб приборкати Пазванд-оглу султан змушений був у 1799 р. затвердити його пашею і визнати правителем Відінського пашалика. Однак боротьба продовжувалась і у 1801 р. російські дипломати фіксували, що 700 задунайців із загонів браїльського назиря залишали частини і повертались додому через несплату їм грошей, а «Пазванд-оглу з задоволенням сприймав вісті про втечі козаків, оскільки лише вони одні його військам здавались найстрашнішими». Врешті гроші були надані, а «адріанопольський Хасан-паша від імені уряду запевняв кошового навіть у тому, що «по завоюванню Криму, він буде відданий у володіння запорожцям». Браїльський назир дуже активно використовував частини задунайців у боротьбі з Пазванд-оглу і повернув до їхньої «старанності» увагу й інших турецьких намісників. У 1803–1804 рр. козаки воювали й проти руцукського аяна Терсенікли-оглу, керівником військ якого

називають Пеглевана. Внаслідок невдалих дій під Рущуком, загони Пеглевана зламали опір турецьких регулярних військ, святкуючи перемогу вони виставили близько сотні голів своїх ворогів у місті. Про жорстокість некрасівських загонів та їх взаємовідносини з Пеглеваном яскраво розповів Олександр Ланжерон: «Ці некрасівці найстрашніші та зліші вороги Росії; нещасні ті солдати, які потрапляють до їх рук, вони їх страшно катують». Некрасівські козаки визнавались досить заможними, тому «вони склалися грошима, щоб допомогти Пеглевану, який сильно їх потребував і виставили йому 250 козаків, озброєних і одягнених так само, як наші козаки. Пеглеван вибрав собі з них гвардію, яка ніколи його не залишала та до якої він мав більше довіри ніж до своїх турків». Щодо запорожців, то вони, як писав російський розвідник, «були позабуті своїми і два дні після того уперто билися з нападниками. Здалися чиновникам Терсенікли-оглу на договір» Одним із центрів напруги було і м. Калараші (тепер м. Келераші у Румунії). Відомо, що сюди загони козаків з Браїли направлялись для вирішення суперечок між силами Терсенікли-оглу та Йиликоглу Сулейман-аги. Один із таких загонів нараховував понад 400 вояків: кошового отамана, писаря, одного баш-чауша (старшого офіцера), двох перекладачів, 4 полковників, 4 чаушів, 3 пушкарів і 400 козаків.

З початком російсько-турецької війни 1806–1812 рр. мобілізовані частини турецьких запорожців знаходились під загальним керівництвом браїльського назиря Ахмет-паші і безпосереднім керівництвом кошового отамана Гната Ковалю, місцем перебування якого була фортеця Браїла. Вже у листопаді 1806 р. близько двох тисяч запорожців з Ізмаїла були переведені до Браїли. За наказом браїльського назиря стягувались до фортеці й інші задунайські частини, зокрема, з Кілії, Вилкового, Галаца, Баль-

чика, Мачина. Про значну кількість задунайців на початку війни, що підтримували браїльського назиря свідчать й інші дані. Зокрема й те, що він виступав проти руцукського аяна з 3–4 тисячами запорожців. Розміщувались залоги задунайців напередодні війни, крім Браїли, ще в Руцукі, Галаці, Ізмаїлі, Кілії, островах Дунайського гирла, козаки служили в турецькій річковій флотилії. За свідченням згаданого задунайця Дмитра Капіноса запорожці, що «залишились за Дунаєм та вступили на службу до турків у фортеці й усі майже знаходились при гарматах у турецькій армії» (детальніше див.нижче).

Одним із дійових засобів російського командування щодо залучення задунайців на свій бік, стало формування з тих, які переходили на російській бік Усть-Дунайського Буджацького козацького війська (детальніше див.нижче).

Після війни задунайські запорожці вирушили на некрасівські поселення і зайняли їх головний центр — с. Верхній Дунавець на Георгіївському гирлі, там і заклали Січ (тепер с. Верхній Дунавець у повіті Тульча (Румунія). За різними даними населення, що підлягало юрисдикції Дунавецькій Січі становило від 15 до 20 тисяч осіб на межі XVIII–XIX ст.

Турецький уряд надавав задунайцям так звані «кормові гроші», що складалися з платні та продовольства. Під час походів, гроші та провіант видавались окремо на кожного козака. За даними самих козаків: 6–10 левів на місяць, по три літри на день провіанту з порцією яловичини. За даними, що їх надавали османські керівники під час одного з походів у 1803 р. задунайці мали отримувати: кошовий отаман — 131 куруш¹, писар і осавул — по 26 куру-

---

¹ 1 лев — 40 пара, ймовірно, в даному випадку лев, є козацькою назвою срібної турецької монети куруш/гуруш, тому, що на одному з її різновидів — еседі, на аверсі зображався лев; 1 куруш/гуруш — 40 пара.

шів, перекладач — 24, полковник — 32,5, пушкар — 17,5, козак — 6. Деякі документи дозволяють припустити, що територією, з якої збирали податки на утримання козаків протягом 1800–1804 рр. була територія воєводи Волощини (Eflak voyvodasý). Так, наприклад, воєвода Волощини у березні 1802 р. надавав гроші для закупівлі продовольства двом тисячам козаків, а у липні 1803 р. він мав забезпечити необхідним тисячу мобілізованих козаків і тисячу солдатів-мусульман з султанського війська.

У 1826 р. козацькому капітану (Y?zbaşı) сплачували на місяць — 100 курушів, хорунжому (прапорщик, sancakdar) і сержанту (?avuş) — по 50, капралу (сотник, Onbaei) — 30, священику — 25. Така платня була практично однаковою з подібними підрозділами турків або татар.

Протягом 20-х рр. XIX ст. незадоволення козаків викликала ситуація в якій вони опинились в Османській імперії, зокрема військова повинність, що стала досить обтяжливою. Задунайці зобов'язані були брати участь у походах турецьких військ, у тому числі каральних експедиціях проти болгар, греків і сербів, які боролись за свою незалежність. Протягом 1817–1818 рр. запорожці разом з кошовим отаманом Семеном Морозом працювали на будівництві шлюзів та земляних роботах у Стамбулі (Константинополі). Вже на початку 1821 р. загони грецьких патріотів на чолі з Олександр Іпсіланті мали бої з турецькими військами в Подунав'ї та Дунайських князівствах, де знаходились задунайські козаки, а саме — в турецькій армії сераскера Озим-паші, близько двох тисяч в Яссах, частина на чолі з наказним отаманом Никифором Білугою перебували у Волощині. Протягом 1824–1826 рр. більше тисячі козаків були дислоковані в район Мореї (п-в Пелопонес), 40 козацьких чайок брали участь у боях під Міссолунгою (м. Месолонгіон) протягом травня 1825 р. — квітня 1826 р. Саме

тут загинув і кошовий отаман Семен Мороз, а греки захопили групу запорожців і ув'язнили їх на декілька років у монастирі. Повернулись вони лише завдяки заступництву афонського архімандрита Філарета, який до цього побував на Січі і закликав козаків не воювати проти греків. Відомо також, що у квітні 1821 р. задунайці разом з татарським з'єднанням Бахадир-Гірея були направлені в Бабадаг для боротьби з місцевими феодалами.

Одночасно Російська імперія готувалась до нової війни з Портою і вже з 1821 р. в Головному Штабі відпрацьовувались проекти і маршрути руху російської армії на Дунай і Балкани, у 1826 р. ці плани стрімко активізувались через підвищену увагу європейської спільноти до грецького питання. Однією з проблем, що очікувала російських військових керівників була не значна кількість флотилії, яку вони могли надіслати на Дунайський театр війни, неспроможність її маневру в дунайських гирлах, відсутність необхідних знань про заплави, протоки та ереки, тобто місцевість, де планувалось воювати. В той самий час такі знання, а також легкі чайки і дуби мали задунайські запорожці, і, як вважають дослідники, при вмілому використанні їх у складі турецької армії можна було б взагалі заблокувати дії російської армії. Саме це підтверджує листування начальника Головного штабу російських військ Івана Дібіча з новоросійським генерал-губернатором Михайлом Воронцовим у 1826 р. Так, Іван Дібіч зазначав, що задунайські запорожці «можуть нанести в тилу армії значну шкоду у випадку руху її до Варни та Шумли», надалі він просив надати відомості про задунайців та пропозиції щодо заходів «на випадок війни з турками, які можливо було б здійснити для винищення або переселення їх у межі Російської імперії або затримки у своїх будинках». На цей запит Михайло Воронцов відпо-

вів: «Ми маємо в Бессарабії та в Одесі таких людей, які користуються значним впливом на турецьких запорожців і через них уряд намагається тепер все більше і більше повернути їх в Росію... Згадані люди стануть нам в нагоді і на випадок війни вони зможуть привернути на наш бік турецьких запорожців, які надзвичайно для нас будуть корисні зі своїми дрібними човнами... Запорожці вміло ведуть свої човни, і на Дунаї не може бути краще дрібної флотилії ніж з їх човнів».

Отже обидві держави — Росія та Османська імперія напередодні нової війни намагалися різними засобами (мирними і немирними) підпорядкувати собі козаків. Як правило, в регулярних частинах Османської армії служили лише мусульмани, не мусульманські піддані імперії (греки, серби, албанці та ін.) виконували допоміжну військову службу. Через реформування армії на початку XIX ст. першими на службу в регулярні частини залучили на добровільній основі козацьке населення Добруджі — запорожців і некрасівців. Зокрема, вже з осені-зими 1826 р. козацькі частини входили до регулярного кавалерійського регіменту, що забезпечував порядок у провінції Сілістра. Регімент складався з трьох дивізіонів (частин) — турецького, татарського й запорозько-козацького. Формування регіменту покладалось на сілістрійського намісника Ахмет-пашу, він мав діяти за спеціально розробленим для даного з'єднання положенням від 16 листопада 1826 р. (хоча перед цим для більшості провінційних залог Османської імперії як зразок брали положення для залоги фортеці Відін). Підрозділи формувались з округів Бабадаг, Мачин і Сілістра, змінювались кожні чотири місяці. На 1323 офіцерів і рядових кавалеристів — 329 складали запорозько-козацькі. Запорозько-козацьку частину обов'язково мав очолювати мусульманин, першим отримав зван-

ня керівника (Kazak Başı) цієї частини Алі Коч Ага. Крім нього в частині було 3 капітани (Y?zbaşı), 6 лейтенантів (Y?zbaşı M?l?zimi), 3 прапорщики (sancakdar), 6 сержантів (?avuş), 30 капралів (сотників, Onbaşı) і 270 кавалеристів, священник, 3 постачальники, 6 трубачів. Всім офіцерам і рядовим кавалеристам надавалась майже однакова платня (козаки отримували впововину менше провіанту ніж їхні колеги по регіменту), а також уніформа. Капітан запорозько-козацької частини носив «трансильванський «kalpak» білої смушки» зі шликом, а всі інші «чорної смушки», куртки блакитного кольору, плащ (g?mlek), дощовик з капюшоном, чоботи. Озброєння капітана складав штик і шамшур (şimşir), а рядових кавалеристів ще й кавалерійський пістоль.

3 квітня 1827 р. козаки з прибережних дунайських судово-адміністративних округів — каза — Бабадаг і Мачин мали забезпечувати порядок у Сілістрі чотири місяці. Всього ж за підрахунками Олександра Рябініна-Скляревського за сім років до переходу в Росію до турецької армії було залучено близько 7–10 тисяч задунайських козаків.

На початку нової російсько-турецької війни 1828–1829 рр. султанський уряд оголосив мобілізацію козаків, вони мали бути забезпечені усім необхідним тульчинським Ібрагім-пашею, для дислокації в Румелії. Близько двох тисяч на чолі з кошовим отаманом пішли до Сілістри. Після того кошовий отаман Йосип Гладкий повернувся на Січ і в травні 1828 р. перевів іншу частину козаків через Дунай до російської армії.

Таким чином перебуваючи на службі в Османській імперії запорожці виконували не лише бойові завдання у складі османської армії під час російсько-турецьких війн кінця XVIII — 20-х рр. XIX ст., але й воювали проти опозиційних султанському урядові феодалів, брали участь у

складі турецьких військ у боротьбі з сербськими і грецькими патріотами, охоронну та патрульну службу в турецьких фортецях. У цілому їх служба стала однією з яскравих сторінок не лише української, але й османської військової історії.

КОЗАКИ В «ШАХОВИХ ПАРТІЯХ» ОСМАНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ. (українці у війні 1806–1812 рр.)

 початком російсько-турецької війни 1806–1812 рр. (у листопаді 1806 р. російські війська перейшли дністровський кордон, а офіційно імперія Османів оголосила війну Росії лише 18 (30) грудня), мобілізовані частини турецьких запорожців знаходились під загальним керівництвом браїльського назиря Ахмет-паші (згодом великий візир) і безпосереднім керівництвом кошового отамана Гната Коваля, місцем перебування якого була фортеця Браїла. Разом з кошовим отаманом у Браїлі знаходилась старшина, зокрема, писар Данило Білий і духівництво. Можна припустити, що в Браїлі знаходився задунайський Кіш, а Катирлез продовжував залишатися центром задунайців, хоч і не був відновлений як Січ через війну (про Катирлезьку Січ див. нижче).

Вже у листопаді 1806 р. близько двох тисяч запорожців з Ізмаїла були переведені до Браїли. За наказом браїльського назиря стягувались до фортеці й інші заду-

найські частини, зокрема, з Кілії, Вилкового, Галаца, Бальчика, Мачина.

Поповнення запорозької браїльської залоги проходило не лише централізованим шляхом, але й через вербування окремих осіб, переважно не козацького походження, самими козаками. Зокрема, Прасковій Целіков (близько 1766 р.н.), кріпак поміщика Сосновського, втік до Молдавського князівства близько 1778 р., а у листопаді 1806 р. в Ізмаїлі був підмовлений запорожцями і пішов з ними в Браїлу, де записався до Кущинівського куреня. Інший козак Онисим Губа (близько 1784 р.н.) походив з поміщицьких селян Полтавської губернії, чотири роки разом з батьком чумакував і з бурлаками зайшов до Аккермана, а потім у Хотин. Після взяття Хотина російськими військами (15 листопада 1806 р.) перейшов до Браїли, де записався в Полтавський курінь. Яків Пономорьов (близько 1785 р.н.) з державних селян Полтавської губернії, жив заробітками в Одесі, згодом на рибних ловах в Аккермані, дізнавшись про те, що російські війська наступають на Молдавське князівство, перейшов до Браїли і записався до запорожців, де служив кухарем у Дядьківському курені. У тому ж курені в отамана Лук'яна служив Яків Бойченко (близько 1779 р.н.) — кріпак з Єлизаветградської округи, який проживав у Вилковому, де займався рибальством, а у 1806 р. записався в браїльські запорожці. У Мінському курені служив Василь Прозоренко (близько 1779 р.н.), кріпак поміщика Островського Київської губернії, який втік до Молдавії, на «лимані Разін» (оз. Разелм на правому березі Георгіївського гирла Дунаю — О.Б.) займався рибальством, а в 1807 р. записався до козаків Браїли. У цьому ж році записався до браїльських запорожців Іван Чорноморець (близько 1786 р.н.), уродженець «Німецької Польщі повіту Бучачі зі слободи Маркової, що на

річці Липівці (ймовірно тепер Бучацький район Тернопільської області — *О. Б.*). Він разом з батьком чумакував, проживав у Хотині, слугував у турка Османа-агі шість років, а коли російські війська оволоділи цим містом перейшов до Браїли в турецькій одежі, де продовжував служити тому ж турку, а коли Чорноморець почав вимагати належну платню за три роки — Осман-ага поранив його з рушниці, Чорноморець втік до запорожців і перейшов з католицької у віру православну. Вже у серпні 1807 р., після ліквідації Усть-Дунайського війська, перейшов до Браїли Мойсей Жоночук (близько 1789 р. н.), який походив із селян-кріпаків поміщика Дедичева біля Богополя. Разом з братом через голод втік до слободи Осічка на річці Синюсі, де дізнався про набір до усть-дунайців. Прослужив у війську два місяці, після його ліквідації у серпні 1807 р., він разом з товаришами перейшов у Браїлу до запорожців, і служив на турецькій четі в матросах.

Перебували в запорозькій залозі Браїлова й колишні чорноморці Йосип Український (за запорозьким прізвиськом Білий) та Іван Таран (за прізвиськом Чорний) (обидва близько 1759 р.н.). Перший з Харкова, з військових жителів. З 1772 р. проживав у Запорозькій Січі у козака Нижньостеблівського куреня Никифора Надбайли, після зруйнування Січі пішов у «щойно побудований Херсон, а потім у Станіслав» (Станіслав — тепер м. Івано-Франківськ — *О. Б.*), де рибалив «до війни 1787 р.» (російська-турецька війна 1787–1791 рр. — *О. Б.*), записався у чорноморці, брав участь у взятті Очакова, а після того як чорноморці «відправились на Кубань» залишився в Галаці з багатьма іншими запорожцями. Інший чорноморець Іван Таран — міщанин з Харківської губернії м. Богодухова, брав участь у штурмі Ізмаїла та Мачина (в російсько-турецьку війну 1787–1791), а після переходу чорно-

морців на Кубань залишився в Молдавському князівстві та займався рибальством поблизу Вилкового в гирлі Дунаю. Тут записався до запорозької команди і за наказом браїльського назиря у 1806 р. перейшов до Браїла і під час перемир'я займався рибальством.

Серед «запорозької команди» Браїли були також Дем'ян Куцуба, Федір Бубушук, Кирило Безпалько, Василь Албанець, Іван Веселий, Роман Циганка, Григорій Шаботюк, Іван Кулик, Трофим Малко, Онисим Чапкей, Олексій Янченко, Яків Ісвалчук, Григорій Ткаченко, Іван Щербина, Козьма Герасименко, Степан Бровко, Григорій Лата, Деменко Чернобаїв, Тимофій Громов, Степан Міток, Василь Савченко, Григорій Радюшнюк, Микола Видашенко та ін.

Розміщувались залоги задунайців напередодні війни, крім Браїли, ще в Руцуку, Галаці, Ізмаїлі, Кілії, островах Дунайського гирла, козаки служили в турецькій річковій флотилії. Вони відрізнялись високою боєздатністю і, що, особливо важливо, знанням зручних переходів через Дунай. За підрахунками Олександра Ланжерона, який командував корпусом на Дунаї, у фортеці Браїла знаходилося до трьох тисяч задунайців, які могли «завдавати шкоди більш ніж турки і татари», він також наголошував на тому, що лише запорожці знали зручні місця плавання по Дунаю, що особливо стало в нагоді при взятті Ізмаїла в 1790 р. російськими військами. Про значну кількість задунайців на початку війни, що підтримували браїльського назиря свідчать й інші дані. Зокрема й те, що він виступав проти рушукського аяна, згодом Великого візира Мустафи паші (Байрактара) з 3–4 тисячами запорожців. Тому російське командування мало вжити всіх можливих заходів, щоб залучити задунайських запорожців на свій

бік, обіцяючи їм пільги, якими користуються чорноморці на Кубані.

На початку грудня 1806 р. головнокомандуючий російською армією генерал Івана Міхельсон запропонував браїльському назирю здатися. Останній відповів, що вкрай здивований такою пропозицією, адже Османська імперія не знаходиться в стані війни з Росією і буде захищати фортецю. Зрозумівши, що Браїлу не можна зайняти так само легко як перед тим Аккерман, Хотин, Бендери, російські війська відступили. Проте головним завданням керівництва російської армії залишалось «розкласти» залогу Браїли, яка незважаючи на втечі з неї козаків, наприкінці 1806 р. нараховувала понад 1500 козаків.

Російське командування постійно зверталось до тих, хто вагався і не наважувався на перехід, використовуючи, як таємні листування, так і офіційні заклики. П'ятого грудня 1806 р. губернатор Емманюель де Рішельє відправив у район Кілії колишнього дипломатичного агента в Галаці Павла Ренського з завданням «залучити запорожців та інших російських людей тамтешніх до переходу на наш бік». Він повинен був запевнити «тих людей, що отримають вони всі пільги і будуть оселені з їх братами Тамані» (йшлося про чорноморських козаків на Кубані — *О. Б.*).

Одним із дійових засобів російського командування в цьому напрямку стало формування Усть-Дунайського Бужацького війська (детальніше див.нижче).

Вже 22 січня 1807 р. Емманюель де Рішельє писав головнокомандуючому Молдавською армією Івану Міхельсону, що «за Дунаєм знаходиться понад 2000 козаків-запорожців колишньої Січі, в тому числі у Браїлі при назирі понад 800. Я запросив з них вже понад 130 чоловік. Вони за власним бажанням вступили у волонтерський полк, що формується в Кілії; щоб використати й інших, виклика-

ний був мною один із них хорунжий, якому доручено від мене листа до кошового їх з оголошенням усього того, що лише можливо було обіцяти.... Вони, якщо б перейшли до нас, їх з великою користю можна було б використати їх на флотилії на Дунаї та навіть на тому боці річки». Того ж дня князь Олександр Прозоровський, новий командуючий Молдавською армією, писав Рішельє, що з Браїли в Галац постійно переходять запорожці, передбачаючи го-ніння від турецької влади», їх збирали в селі Маяки, відправляли до Одеси, а потім у Чорноморське військо, розміщуючи «серед старих чорноморців і під особливим наглядом .... начальників». Перехід до Усть-Дунайського війська продовжувався активно до березня 1807 р., а потім прийом до війська припинили через втечі місцевих селян до «Нової Січі» на Дунаї.

Колишні браїлівські запорожці та інші задунайці активно воювали у складі загонів Трохима Гайдабури та Івана Губи. Отаманів, які перейшли на бік Росії і записались в Усть-Дунайське Буджацьке військо. Вони воювали на човнах і при артилерії, кінні та піші. Браїла була стратегічно важливим пунктом для російської армії, тому більшість козаків здійснювали або тримали облогу як з російського, так і з турецького боку (детальніше про бойові дії див. інші нариси). Важливим завданням залишалось залучати залогу Браїли на російський бік. Так, в квітні 1807 р. турки полонили 15 усть-дунайців, які перейшли р. Серет, щоб захопити худобу ворога, їх «привели до начальника і він наказав зарахувати їх» до запорозької частини в Браїлі. В 23–24 травня 1807 р. загін генерала Н. М. Каменського атакував 5-тисячне військо браїльського назиря, який не очікуючи появи російських військ вийшов з фортеці. Війська назиря Ахмета перебували під прикриттям браїльської залози. Внаслідок боїв загинуло і поранено 2 тисячі

вояків назиря, в полон потрапило всього 23, серед них ага і секретар назиря.

Розкласти браїльську залогу намагались і через міністерство закордонних справ, зокрема, на прохання російського представника в Дунайських князівствах Родофінікіна — князя Волощини, Костянтин Іпсіланті спробував залучити задунайців на бік Росії. Помститися Костянтин Іпсіланті мав за наказом браїльського паші талановитий військовий начальник Чалан-Огли, не встигнувши схопити Костянтина Іпсіланті, Чалан-огли спалив місто Бузео, де знаходилась штаб-квартира генерала Матвея Платова, керівника донських козацьких полків.

12 серпня 1807 р. між Росією та Портою було укладено Слободзейське перемир'я під час якого запорожці Браїли займались рибальством або виконували різноманітні доручення місцевих турецьких чиновників. Так, задунаєць Герасим Шатковський (близько 1786 р.н.) з села Лощівка графа Потоцького (поряд з Богополем, колишня Польща) (Богополь — тепер район в межах міста Первомайськ Миколаївської області — *О. Б.*), «коли російські війська під керівництвом Суворова підкоряли Польщу» (1794 р. — *О. Б.*), він перейшов у Хотин і служив у молдованина Іваниці, потім в Бендерах — у турка Ахмета Барактара, рибалив у Білгородському (Дністровському) лимані, де приєднався до запорожців, ходив з ними під Відін проти Пазванд-оглу, був поранений в праву руку, потім разом з запорожцями проживав у Катирлезі, потім знаходився в Браїлі, звідки супроводжував Юсуф-пашу (з 1810 р. командуючий турецькою армією) до м. Бараджі, потім до Анатолії в м. Харпут (на батьківщину паші), а згодом до м. Белабу, де залишив пашу, пішов у м. Адріанополь, а у 1808 р. повернувся до Браїли і записався до попередньої команди.

Після відновлення бойових дій у березні 1809 р. російські війська оволоділи Ісакчею, Тульчею, Бабадагом, Мачином, Ізмаїлом і запорожці разом з турецькими військами переходили до Браїли. Так, задунаєць Іван Рибалка, (близько 1777 р. н.) кріпак поміщика Самойлова з Київської губернії, був завезений батьком у малолітці за Дунай в «селище некрасівців Забродні, що має назву Серікіюй» (Серікіюй — Серикіюй, село на оз. Разелм, тепер у Тульчинському повіті Румунії — *О. Б.*), після смерті батька перейшов в Дунавець, де займався рибним ловом. Після взяття Мачина разом з аяном Ганжею перейшов у Браїлу, де був зарахований у Мінський курінь.

У 9–10 квітня 1809 р. російські війська під керівництвом князя Олександра Прозоровського розпочали облогу Браїли. Браїльська фортеця (колишній грецький монастир) була обнесена двома валами та двома ровами, фортецю та передмістя оточував ретраншемент з обох боків, який йшов до Дунаю. У фортеці знаходилось до 15 тисяч осіб, в тому числі озброєні місцеві жителі, яничари, жителі Хотина, Бендер, Кілії, запорожці, некрасівці та до 500 російських дезертирів. Назир і комендант Браїли назир Ахмет-ефенді, за спогадами графа Олександра Ланжерона, вартій був разом усієї залоги фортеці: «Хоробрий до нерозсудливості, розумний, досвідчений у військових хитрощах, гарний партизан, він міг вселити відвагу серед своїх військ».

На початку облоги російське керівництво запропонувало браїльському паші здатися, але він відмовився. Штурм фортеці був призначений в ніч на 19–20 квітня у складі 8 тисяч солдатів, для обстрілу підійшло 30 баркасів і човнів з Галаца. Штурм виявився досить невдалим і російські війська відступили 7 травня 1809 р. Відразу браїльський паша вийшов з фортеці з кіннотою і почав переслі-

дувати частини донського отамана Матвія Платова, але той з козаками дав турецьким частинам відсіч. Назир Ахмет і надалі постійно робив вилазки з фортеці для поповнення запасів продовольства і для хвилювання російських військ.

Після цих подій чимало задунайців Браїли протягом квітня-червня 1809 р. почали переходити на бік росіян. Це було спричинено: небажанням битися з росіянами; незадоволенням турецькою адміністрацією, що більше року не виплачувала гроші за службу; свавіллям і зловживанням турецьких феодалів. Так, згаданий вище Василь Мاستренко через те, що поки служив у запорожцях не отримував визначеної платні за півроку, а мав отримати 108 левів. Разом з ним втік Запорожець Василь Головченко (близько 1780 р.н.) з колишніх державних селян з Саратовської губернії малоросійської слободи Покровської. Він зайшов з чумаками у Глухів, звідки в Одесу і Дністровський лиман, де записався до запорожців і з ними перейшов до Браїли, не бажаючи воювати проти російських військ переслідуваний двома турками перейшов у російський табір. Інший козак Михайло Дубовенко (близько 1785 р. н.) з селян-кріпаків поміщика Проскурова Київської губернії Васильківського повіту, втік і жив заробітками в Одесі та Буджаку, в Кілії приєднався до 50 запорожців (ймовірно записався до усть-дунайців — *О. Б.*), брав участь в осаді фортеці Ісакча, де його взяли в полон турки і хотіли відтяти йому голову, але один з турків Магмет викупив його за 100 левів і взяв до себе служити конюхом, влітку 1808 р. Головченко втік до запорожців і прибув з ними до Браїли, де займався рибальством. Серед тих, хто втік до російських військ були також курінний отаман Іван Шереметенко, козаки Тимофій Гард, Микита Харченко, Олексій Таран, Іван Овсієнко, Микола Діброва.

У листопаді взяти Браїлу вирішив князь Петро Багратіон, який замінив на посаді головнокомандуючого Молдавською армією Олександра Прозоровського. На цей час залога Браїли складалась з 5 тисяч осіб. Корпус Ессена розпочав чергову облогу фортеці, кожного вечора Браїлу обстрілювала російська флотилія.

21 листопада (3 грудня) 1809 р. турецькі війська Браїли капітулювали. Командуючий військами паша Абдул-Какман підписав капітуляцію. Разом з назирем пішло 1100 вершників, 4100 піхоти, 11300 мусульманських жителів. Росіяни вимагали видати дезертирів, але марно. 55 задунайців перейшли на російській бік незважаючи на те, що могли піти разом з турецькими частинами. Їх не зарахували до 9-го Чорноморського козацького полку, тому що там було, за виразом керівництва «таких вже багато», і їх відправили спочатку до Одеси, а потім на Кубань. Серед них були Василь Боровик, Іван Захарченко, Антон Маяк, Андрій Чуприна, Гордій Волощук, Каленик Шкода, Василь Тріко, Микола Молдован, Максим Черніга, Іван Садко, Павло Кривський, Тимофій Громов, Федір Шеповал, Василь Теплой, Захарій Заров. Один із них, Гнат Щербина, був визнаний колишнім чорноморським козаком, що втік під час війни з Дунайської флотилії і був відправлений до суду. Слід зауважити, що на квітень 1820 р. до Чорноморського війська прибули лише 27 з 55 запорожців, які були розподілені по куренях за власним бажанням, а інші знаходились в шпиталях через хворобу або померли. Всього ж за підрахунками дослідників на Кубань протягом 1807–1810 рр. переселилось 662 родини усть-дунайських козаків та 162 задунайських запорожця.

Задунайські запорожці, які залишились в турецькій армії з Браїли перейшли до фортеці Рущук. Очолив задунайців під час переходу до фортеці Рущук кошовий ота-

ман Семен Кальниболоцький зі «старих» запорожців (Самійло, прізвище або прізвисько, ймовірно походить від назви Кальниболоцького куреня). Він додержувався протурецької орієнтації і перебував на цій посаді близько 1814 р. Як свідчив Ананій Коломієць, літній 119-річний задунайський козак, який став інформатором з історії запорожців за Дунаєм у 80-х років XIX ст. для відомого етнографа Ф.Вовка, комендант Рущука Омер-паша «жив з ними (козаками — О. Б.) добре», чудово знав їх бойові якості. Омер-паша, якій «добре знав та поважав запорожців» разом з Семен Кальниболоцький збільшували перед керівництвом їх чисельність для того, щоб козаки отримували більше платні та провіанту, і за це паша мав від них «грошову подяку». Видається логічним, що для захисту Рущука міг бути запрошений саме Семен Кальниболоцький.

В липні 1810 р. становище залоги фортеці Рущук стало досить складним. Після невдалої спроби захопити Шумлу, російське командування вирішило оволодіти Рущуком. До фортеці підійшов загін генерала Андрія Засса і на протилежному березі росіяни установили батарею для обстрілу фортеці. За планом турецького командування запорожці мали нейтралізувати цю батарею. Розуміючи, що їх чекає неминуча смерть під час виконання цього завдання, козаки, за свідченням задунайця Ананія Коломійця, домовились з росіянами стріляти один в одного холостими набоями. Повірити в це важко, адже 26–29 серпня полковник Берлір, який командував батареєю та однією з частин російської флотилії атакував і потопив декілька турецьких човнів з Рущука, а екіпаж полонив. Становище залоги Рущука ще більш ускладнилось й тим, що майже одночасно 26–27 серпня в битві під Батином (Батинулою) був розгромлений 50-тисячний корпус турецьких

військ. В полон потрапив трибунчужний паша Ахмет та близько 5 тисяч чоловік. 15 вересня 1810 р. Рущук був взятий російською армією.

Внаслідок перемир'я 1811 р. на території Буджака відбувся перепис населення фортець та навколишніх територій. Існують дані про окремі групи населення фортець Аккерман, Кілія, Ізмаїл, однак виокремити козаків з загальної маси українського або іншого населення складно. Серед таких, ймовірних, мандрівників-козаків про свої неординарні блукання по всій території південного степу розповів Іван Білий (близько 1751 р. н.). Він проживав «за Дніпром» у селищі Олешки, а у 1791 р. пішов «по чумацькому промыслу» на Дон і Волгу, звідки у Бессарабію, де «перебував по різних місцях» і залишився у Ізмаїлі під російською владою. *Інші козаки, як наприклад Ананій Коломієць з товаришами, «бурлакували» під час перемир'я по Молдавії та Буджаку, а під час перепису оголосили себе турецько-підданими, отримавши від турецьких «комісарів» незначні підйомні, зі словами «запорожан — козак — гайда!» були відправлені в Задунайський Кіш.*

Підписання Бухарестської угоди 1812 р. приєднало Бессарабію до Російської імперії. По закінченні війни задунайські запорожці отримали поповнення з України і в 1812 р. вирушили на некрасівські поселення, в Катирлезі почали будувати нову церкву, але Січ не поновили. Нову і останню Задунайську Січ у 1813 р. запорожці заснували у селищі Верхній Дунавець на Георгіївському гирлі (тепер в Румунії).

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛЯЦТВА У ПЕТЕРБУРГІ ТА МОСКВІ

 першій половині XIX століття багато українців, вихідців з козацьких родин, намагалися завоювати для себе столичні Санкт-Петербург та Москву. Серед них були літератори, історики, педагоги, медики, математики, архітектори, скульптори, художники, співаки, біологи, філологи, етнографи, фольклористи, видавці, журналісти, державні, церковні та військові діячі тощо. Петро та Іполит Богдановичі, Осип Бодянський, Лев та Володимир Боровиковські, Микола Гулак, Микола Гнідич (Гнедич), Костянтин Думитрашко, Василь та Іван Капністи, Яків Козицький, Павло та Василь Кочубеї, Василь Ломиковський, Іван та Олексій Мартоси, Михайло Остроградський, Андрій та Олексій Стороженки, Григорій Полетика, Дмитро Трощинський, Василь Туманський, Микола Цертелєв та багато багато інших представників історичної Полтавщини «вірою і правдою» служили Російській короні протягом другої половини XVIII — першої половини XIX століття. Про одних з них відомо більше, про інших зовсім мало.

Одним з перших українців у справі підкорення столичного Петербурга був видатний письменник, перекладач,

політик, історик, мовознавець та філософ Григорій Полетика. Він народився в 1725 році у козацько-старшинській родині в Ромнах, але дитинство та старість проводив на Лубенщині, звідки походила його матір. У 1746 році Полетика став працювати перекладачем з німецької та латинської мов в Академії наук у Петербурзі. Через два роки перейшов на перекладацьку роботу в Синод, де працював до 1761 року, здобувши чини колезького асесора (1757 р.) та надвірного радника (1761 р.). У 1757 році часопис «Ежемесячные сочинения», які видавала петербурзька Академія, розпочав публікацію його історичного дослідження «Про початок, відновлення і поширення навчання та училищ у Росії і про нинішнє їх становище». Того ж року ним було опубліковано його переклад з грецької праці Арістотеля «Про громадянські порядки. Книга II», «Опис людської моралі. З Арістотелевої риторики»; у 1759 році — «Епіктета стоїчного філософа Енхірідіон і Апофегми» та «Кевіта Фівейського картина, або зображення життя людського»; у 1762 році — «Ксенофонт про гідні пам'яті справи і розмови Сократові. Чотири книги і виправдання Сократове перед суддями», а також богословську працю «Істинні основи й обов'язки християнської віри». У 1763 році Полетика видав перший на той час у Російській імперії «Словник на шести мовах: на російській, грецькій, латинській, французькій, німецькій та англійській». Тоді ж він пише й історичну «Записку про початок Київської академії».

Після 1764 року Григорій Полетика працює головним інспектором з навчання у Морському кадетському корпусі. У 1767 році лубенською полковою старшиною на повторних виборах обраний депутатом до т. зв. Катерининської законодавчої комісії для складання нового кодексу законів Російської імперії. Завдяки двом своїм виступам

у Законодавчій комісії, засідання якої відбувалися у Петербурзі, Полетика відразу здобув славу українського патріота й інтелектуала. У першому з них Полетика вказав на ту користь, яку мала Російська імперія від «добровільного приєднання» до неї України: примноження імператорського титулу, завоювання за допомогою українського війська Смоленського князівства, заселення українцями вільних земель, захист російських територій від татарських набігів, 113-річна служба власним коштом на користь Російській імперії та повне утримання «порціонами» і «раціонами» (провіантом і фуражем) протягом 54 років щонайменше 6 російських полків, польової військової аптеки та генералітету, що у грошовому вираженні обходилося у 95 тисяч рублів щорічно. Цього, на думку лубенського депутата, більше ніж достатньо для того, щоб російські монархи залишали недоторканими українські привілеї та вольності. Полетика висловлював подив, як може Малоросійська колегія порушувати ці права, якщо усі російські государі гарантували їх. Він піддав аргументованій критиці намір колегії зламати українські судову та територіально-адміністративну системи, змінити магістратські порядки, перекроїти козацьке військо за російськими казенними стандартами, запровадити в Україні близьку до російської систему оподаткування.

У 1768 році під час обговорення одного з проектів на Катерининській комісії Полетика нагадав про існування особливих прав українського старшинства-шляхетства, реалізувати які можна було б лише за умови повернення Україні-Гетьманщині державної автономії. Посилаючись на особливі права, привілеї і вольності усіх українських станів, підтверджені урочистими присягами польських королів, а при вступі у підданство всеросійських государів підтверджені також урочистими договорами, обіцянками,

зафіксованими у грамотах, Полетика заявив, що на запропонований царським урядом проект дворянських прав він не погоджується.

Пожежа, що сталася у 1771 році на Василівському острові у Петербурзі повністю знищила не тільки майно Полетика на 16 тисяч рублів, а й, за його словами, «що з усього для мене найбільш дороге — і всю мою бібліотеку, що складалася з кількох тисяч книг, про яку запевнити можу, що вона була однією з кращих у Російській державі бібліотек, а особливо, що стосується до зібрання мого російських рукописних і друкованих книг, то без похвальби можу запевнити, що такого не тільки ні у кого з приватних осіб не було, але і з державними російськими бібліотеками моя за першість, рідкісність і древність сперечатися могла». Він подав у відставку, яку отримав у 1773 року. Повернувшись до України Григорій Полетика зайнявся господарськими справами, почав збирати нову бібліотеку. Під час однієї з поїздок до рідні в Петербург, 27 листопада 1784 року помер від загострення сечокам'яної хвороби. Його з почестями було поховано в Олександрівській лаврі Петербурга.

У сім'ї сотника Келебердинської сотні Полтавського полку народився близько 1730 року видатний перекладач і філософ Яків Козельський. З 1752 року навчався у Петербурзькому академічному університеті. Протягом 1757–1764 років викладав в Артилерійсько-інженерному кадетському корпусі. Працював у російському Сенаті та Малоросійській колегії. У своїх наукових творах Яків Козельський виступав як противник середньовічної схоластики в науці, відриву теорії від практики та прихильник дослідного пізнання природи. Він заклав нові принципи викладання природничих наук в Російській імперії. Його «Філософські пропозиції» стали видатним твором філософ-

ської думки середини XVIII століття Як великий просвітитель свого часу пропагував впровадження республіканської форми правління, природного права та суспільного договору. Як великий гуманіст відзначав: «Ніхто не має права до війни». Окрім того, виступав за відміну кріпосництва шляхом соціальних реформ, випередивши відміну кріпосництва у Росії майже на століття. Козельський відстоював права українців, перебуваючи у складі спеціальної дирекції при Комісії щодо укладення Нового Уложення Російської імперії.

Яків Козицький переклав роботи таких європейських просвітителів та філософів як Д. Дідро та Ж. Руссо. Також здійснив переклад праць англійського драматурга Отвая, шведського історика Вертота, датського вченого Голберга, німецького науковця Мозера. Був надзвичайно освіченою людиною, володів багатьма європейськими мовами. Основні його твори вийшли друком у Петербурзі: «Механические предложения» (1764), «Философические предложения» (1768), «Китайский философ или рассуждения двух индейцев Калана и Ибрагима т. е. философические рассуждения о человеческих назначениях касательно физики, врачебной науки, испытания природы и ее таинств» (1788). «Жодний народ не можна зробити інакше добродійним як через з'єднання в законах особливої користі кожної людини із загальною користю всіх» — писав у 1768 року Яків Козельський. Помер після 1793 року в селі Крутий берег Лубенського повіту на Полтавщині.

Відомий тогочасний поет і історик Іван Мартос народився близько 1760 року в родині козацького старшини Лохвицької сотні Лубенського полку. З 1778 року був секретарем гетьмана Лівобережної України Кирила Розумовського. Протягом 1796–1815 років перебував на посаді столоначальника і директора департаментів у Міністер-

стві юстиції в Петербурзі, з 1813 року — колезький радник. Видав у 1809 році книгу під назвою «Исследование банного строения, о котором повествует летописец Нестор». Був активним учасником петербурзьких масонських лож. З 1815 року пішов у відставку й переїхав з Петербурга до Києва, де став чернцем Києво-Печерської лаври. Вивчав рукописи й старовинні книги, збирав і переписував історичні документи. Уклав каталог великої бібліотеки Дмитра Трощинського в селі Кибинцях. У 1830 році переїхав до свого товариша Василя Ломиковського на хутір Парк-Трудолюб (суч. — село Трудолюбове Миргородського р-ну Полтавської області), де помер і був похований 1831 року. Іван Мартос приятелював з Василем Капністом та належав до кола знайомих Василя Опанасовича Гоголя-Яновського.

Серед літературних «предтеч» гоголівського таланту надibuємо й малознаного на сьогодні письменника Іполита Богдановича. Він народився 1743 року в Переволочні на Полтавщині. Навчався у Московському університеті, а потім працював там наглядачем пансіону. Певний час перебував на військовій службі, а з 1764 року розпочав службу в Іноземній колегії Російської імперії. Протягом 1766–1769 років був секретарем посольства у Саксонії, потім служив у Герольдмейстерській палаті. З 1780 року працює у Державному архіві у Петербурзі, а з 1788 року є його головою. Державну службу поєднував з літературною діяльністю й за життя написав декілька повістей, нарисів та поем. У 1775 році видав одну з своїх найкращих повістей під назвою «Душенька». За свідченням критиків вона стала «смелым дисонансом в поэзии XVIII века, занимавшееся производством торжественных, напыщенных од». У 1778–1779 роках започаткував видання у Петербурзі журналу «Петербургский вестник». У 1785 році напи-

сав збірник «Собрание русских пословиц», до якого увійшли й українські прислів'я. Цю книгу було видано лише у 1842 році. Помер і похований у Курську в 1802 році.

Слід згадати і про однофамільця Іполита Федоровича Богдановича письменника, математика і видавця Петра Івановича Богдановича, який народився у середині XVIII століття в Полтаві. Він довгий час служив у Таємній канцелярії в Петербурзі. Відомо, що у 1779 році він відкрив власну типографію у столиці Російської імперії. Тут з 1779 до 1781 року він видав 8 частин періодичного наукового видання «Академические известия», зокрема тут було вміщено переклад європейської «Монтюглевой истории математики от ее рождения до разрушения греческой империи». В 1786 році видавав «Новый Петербургский Вестник». Перу Петра Богдановича належали такі просвітницькі твори й підручники як «Дикий человек, смеющийся учености и нравам нынешнего света», «Скріжали нравов учения», «Магомет с алкораном», «Размышления Додда», «Новая российская азбука для дворянских детей» та ін. У 1793 році Богдановича «яко беспокойного и упорного нрава человека, неповинующегося власти» було вислано з Петербурга до Полтави. Відомо, що його було відправлено з усією сімєю під охороною прапорщика сенатської роти. Лише в 1810 році він отримав право виїжджати з Полтави, але без право в'їзду до Петербурга.

До попередників Миколи Гоголя треба віднести й відомого поета й перекладача Миколу Гнідича (Гнедича). Він народився 1784 року в Полтаві. Дитячі роки провів у містечку Котельва та селі Бригадирівка на Полтавщині. Навчався у Полтавській семінарії, а потім Харківській семінарії та Московському університеті. Працював у Петербурзькій імператорській публічній бібліотеці. Був членом Петербурзької академії наук. Написав роман «Дон Корра-

до де-Геррера» та ряд віршів. Перекладав з італійської на російську мову різні літературні твори. Став відомим завдяки чудовому перекладу «Іліади» Гомера. Присвятив Україні ряд віршів («Ластівка» та ін.). Довгий час Микола Гнідич переписувався з Іваном Котляревським. У 1825 році тяжко захворів і виїхав з Петербургу до України. Заповів Полтаві свою величезну як на той час бібліотеку — 421 назву в 710 томах на словянських мовах і 552 назви в 559 томах на інших мовах, в основному грецькій та італійській. Микола Гнідич помер і був похований 1833 року в петербурзькій Олександрівській лаврі.

У 1790 році в Хоролі на Полтавщині народився етнограф, мовознавець та педагог Микола Цертелєв. Він закінчив Московський університет у 1814 році й повернувся до України. Займав посаду директора народних училищ Полтавської губернії, інспектора Полтавського жіночого інституту, посічником «попечителя» Харківського навчального округу. Одним з перших почав збирати українські народні пісні і в 1819 році видав книгу «Опыт собрания старинных малорусских песен». Миколі Цертелєву також належали праця «Опыт общих правил стихотворства» (1820). У 1828 році в петербурзькому «Вестнике Европы» опублікував статтю «О погрешности в отношении в отечественному воспитанию». Помер у 1869 році. Збірник українських пісень хорольця Цертелєва мав великий вплив на Миколу Гоголя, який, очевидно, саме після ознайомлення із цією книгою почав збирати народний фольклор.

1791 року на Полтавщині народився письменник, історик, етнограф та військовий діяч Андрій Стороженко. 1806 року він закінчив Петербурзький другий кадетський корпус, після чого служив в 11-й артилерійській бригаді армії Російської імперії. Брав участь у російсько-турецькій війні 1806–1808 років, російсько-французькій війні

1812 року та закордонному поході 1813 року. Був декілька разів поранений і отримав за хоробрість іменну шаблю, ордени св. Анни та Володимира. Довгий час перебував на посаді генерал-поліцмейстера російської армії, а в 1833 році отримав звання генерал-майора. У 1842 році став таємним радником і сенатором Варшавського департаменту урядового Сенату, головою комісії внутрішніх і духовних справ Царства Польського. 1850 року вийшов на пенсію і поселився у селі Чевельча Лубенського повіту на Полтавщині. У 1834 році видав «Записки о Царстве польском», які перевидавалися у 1835 та 1842 роках. Залишив також «Записки о фельдмаршале князе Паскевиче» (опубліковані 1873 р.), «Записки о военном поселении кавлерии в Херсонской и Екатеринославской губернии» (1884) та ін. У 1830-х роках почав писати «Історію України» про яку сам писав «История Украйны наполняла воображение, широкий Днепр манил на роскошные берега свои. Любезная сердцу родина, ее добрые жители, в числе коих я имею так много приятелей искренных, вещей дух старины нашей, описанный Нестором, и самое украинское небо, казалось, звали на покой труженика, располагающего окружиться давнопрошедшим и забыть обо всем минувшем в тревоженной дотоле жизни его». У 1839 році пише історичну статтю «О сословии козаков», в якій висловив чимало новаторських думок щодо історії українського козацтва. Відомий також як автор п'єси на українській мові під назвою «Запорозька Січ. Оперетка, составленная по народным малороссийским песням в двух действиях», а також багатьох віршів. Саме Андрій Стороженко віднайшов 1842 року у Варшаві оригінал «Реєстра Війська Запорозького 1649 року» й передав його для друку Осипу Бодянському. Опублікував 1832 року в петербурзькому журналі «Сын Отечества» під псевдонімом Андрій Царинний

критичний розбір повістей Миколи Гоголя «Мысли малороссиянина, по прочтении повестей Пасичника Рудого Панька изданных им в книжке под заглавием: Вечера на хуторе близ Диканьки» (того ж року вони вийшли окремою книжкою). Помер 1858 року в Києві й похований на Лубенщині.

Близько 1800 року на історичній Полтавщині народився історик та етнограф Микола Маркевич. Він став дуже відомий після видання у 1842 році «Истории Малороссии» в 5-ти томах. Також опублікував у Москві такі праці: «О табаке вообще и Малороссии в особенности» (1853), «Реки Полтавской губернии» (1856), «О климате Полтавской губернии» (1850), «О народонаселении Полтавской губернии» (1855), а також «Народные украинские напевы, положенные на фортепиано» (1840). З останньою був знайомий Микола Гоголь. Окрім того, видав у 1860 році книгу «Обычай, поверия, кухня и напитки малороссиян». Помер 1860 року в селі Туровка поблизу Прилук.

На переломі XVIII і XIX століть у Петербурзі та Москві склалися справжні українські земляцтва. Товариш Гоголя Тимофій Пащенко згадував, що випускники Ніжинської гімназії 1827–1829 років майже всі переїхали до столиці Російської імперії Петербургу, де на початку 30-х років XIX століття «собралось более десяти товарищей: Гоголь, Прокопович, Данилевский, Пащенко, Кукольник, Базили, Гребенка, Мокрицкий и еще некоторые».

Серед найбільш відомих земляків Миколи Гоголя слід назвати письменника, перекладача, педагога, громадського діяча Євгена Гребінку. Він народився 1812 року на хуторі Убіжище (суч. село Марянівка Гребінківського району Полтавської області) в сім'ї нащадка козацько-старшинського роду Грабянок. У 1831 році закінчив Ніжинську гімназію вищих наук. Короткий час служив у 8-му Мало-

російському козацькому полку. На початку 1834 року переїхав до Петербурга, де працював чиновником. Викладав у кількох військових навчальних закладах. Створив гурток української літературно-мистецької інтелігенції в Петербурзі. Друкувався в місцевій періодиці: «Современник», «Отечественные записки», «Библиотека для чтения» та ін. Був знайомий із І. Сошенком та через нього з Т. Шевченком. Допоміг викупити останнього з кріпацтва а також видати «Кобзар» (1840). У 1841 році підготував і видав один з перших літературних альманахів на українській мові «Ластівка». Гребінка написав та опублікував «Рассказы пирятинца» (1837), історичну повість «Ніжинський полковник Золотаренко» (1842) та роман «Чайковський» (1843), а також романтичну поему «Богдан» (1843). Окрім того видав низку популярних байок, переспівів українських народних пісень, ліричних віршів українською і російською мовами. Вперше на українську мову переклав у бурлескно-травестійному стилі поему «Полтава» Олександра Пушкіна. У 1834 році (друге видання — 1836 р.) опублікував збірник українських прислів'їв «Малороссийские приказки» з якими був знайомий Микола Гоголь. Під час проживання у Петербурзі підтримував стосунки із своїм земляком та співгimназистом. Помер 1848 року в 36-річному віці.

Сучасником, земляком і знайомим Гоголя був і Олександр Афанасьєв-Чужбинський — письменник, історик, мовознавець та етнограф. Він народився 1817 року в селі Ісківцях на Лубенщині в родині відставного поручика і дрібного поміщика. Як і Микола Гоголь навчався у Ніжинському ліцеї протягом 1829–1835 років. Служив у Білгородському уланському полку в 1836–1843 роках. У 1843 році в чині поручика вийшов у відставку й повернувся до України. Мандрував по Україні та Росії. Супрово-

джував Тараса Шевченка під час його подорожі Україною 1845–1846 років. З 1847 року служив у канцелярії воронезького губернатора. Після цього жив у Петербурзі, де в 1864 році заснував «Петербургский листок». Працював відповідальним редактором сатиричного журналу «Искра» (1873), інспектором шкільної грамотності, завідував музеєм петропавлівської фортеці.

У 1831 році О. Афанасьєв-Чужбинський опублікував оповідання «Нежинские греки» в «Украинском альманахе». У 1840-х роках публікував вірші українською мовою в альманахах «Ластівка» (1841), «Молидик» (1843). У 1855 році видав у петербурзі збірку віршів «Що було на серці». Публікувався в «Основі». Найвідомішими стали його романсові, інтимні поезії «Прощання», «Безталання», «Шевченкові», «Є. П. Гребінці». Автор історичних праць «Коротка російська історія для простолюду», «Поїздка на Дніпровські пороги й на Запоріжжя». «Побут малоросійського селянина» та ін. Помер Олександр Афанасьєв-Чужбинський у 1875 році.

З полтавського козацько-старшинського роду походив історик, археолог та етнограф Микола Закревський, який народився 1805 року в Києві. Проживав у Петербурзі з 1825 по 1828 рік, де працював приватним вчителем та переписувачем паперів. Потім вчителював у Ревелі, де у місцевій гімназії викладав історію, географію та російську мову. У 1847 році вийшов на пенсію і поселився у Москві. У 1836 році видав історичну працю «Очерк истории города Киева», а в 1858 році перевидав її у доповненому вигляді під назвою «Летопись и описание города Киева» (950 стор.). Через 10 років Московське археологічне товариство перевидало цю унікальну працю під назвою «Описание Киева». Починаючи з 1840 року збирав старовинні українські пісні, прислів'я, загадки та слова. У 1861 році

зібраний фольклорний матеріал увійшов до книги «Старосветский бандурист», куди увійшло 190 народних дум і пісень, 3 тисячі 878 прислів'їв, 194 загадки та 11 тисяч 127 українських слів. Помер і похований 1871 року в Москві.

Слід звернути увагу і на тих сучасників Миколи Гоголя, які хоча й не проживали у Петербурзі та Москві, але видавали там книги, або ж публікували в столичних журналах свої твори та статті. Серед них треба відзначити уродженця Полтавщини поета, педагога, філолога та етнографа Левка Боровиковського. Він народився 1806 року у селі Мелюшки неподалік містечка Хорол. На початку 1830-х років закінчив навчання у Харківському університеті. Був викладачем у Курській, а потім Полтавській гімназіях, де читав історію, літературу та латинську мову. Ще під час навчання у Харкові видав у Петербурзі історичну поему-бیلіну «Пир Владимира Великого», яка була опублікована в «Вестнике Европы» за 1828 рік. Наступного року друкує там само поему-баладу «Маруся». Протягом 1830-х — 1850-х років написав такі твори та підготував наступні збірки: «Собрание малороссийских пословиц и поговорок», «Басенки на малороссийском языке», «Простонародные малороссийские песни» та «Словарь малороссийского языка». Левко Боровиковський написав також ряд віршів на українській мові та перевів окремі поезії поляка Адама Міцкевича та росіянина Олександра Пушкіна. У петербурзьких «Отечественных записках» за 1840 рік опубліковано кілька поем-балад земляка Миколи Гоголя. У 1841 році 10 байок та 6 віршів письменника було опубліковано Є. Гребінкою в журналі «Ластівка». 1852 року в Києві А. Метлинським видано книгу Левка Боровиковського «Байки и прибаютки», яка була напи-

сана живою народною мовою. Помер у 1889 році й похований у с. Мелюшки на Полтавщині.

Ще один відомий земляк Миколи Гоголя Степан Геєвський народився 1813 року поблизу містечка Зінькова в колишній козацько-старшинській родтині, яка отримала дворянство. Закінчив Зіньківське повітове училище, Полтавську гімназію та Харківський університет. З 1834 року служив у канцелярії Харківського губернатора та був приватним учителем. З 1838 до 1853 рік викладав російську мову та географію у першій Харківській гімназії. У 1835 році переклав і видав окремою збіркою 19 поезій французьких поетів Гюго, Ламартіна та Мільвуа. У 1840 році побачила світ комедія Степана Геєвського під назвою «Бурсак-учитель». Цей твір викликав різку і негативну критику письменника на сторінках петербургського журналу «Отечественные записки» за 1842 рік. Харківського письменника було звинувачено в переписуванні «Пана Халявського» Г. Квітки-Основ'яненка. Також написав, але не надрукував повісті під назвами «Воспитанница», «Своя семья», «Спектакль в старом театре», та «Зимние вечера». Окрім того Геєвський опублікував кілька статей з історії України «Об украинских чумаках» (1845), «Воспоминание об Украине» (1846), а також «О бабах и дедах», який було надруковано в петербурзькій «Северной пчеле» за 1846 рік. Степан Геєвський залишив рукописи істричних творів «Описание Зеньковского повета Полтавской губернии», «Об уездных училищах и гимназиях». Також писав багато віршів, перекладав народний фольклор та епос з польської і грецької мов.

Дуже популярним у середині XIX століття був поет, перекладач і теолог Костянтин Думитрашко, який народився 1814 році поблизу Золотошопі, яка на той час входила до Полтавської губернії. Він навчався у Полтавській

семінарії, а у 1839 році закінчив Київську духовну семінарію, де потім і працював. У петербурзькому журналі «Маяк» за 1843 рік під псевдонімом К. Д. Копитко обублікував декілька віршів. А у 1859 році в Петербурзі окремою книгою й на українській мові вийшла його поема «Жабомишподракивка з греческого языка на козацкий выворот на швыдку нитку перештопана». У цьому творі зворужуючи Гомеровій «Війні мишей з жабами» в образах «жаб», «мишей» та інших тварин Думитрашко сатиричними засобами відобразив відносини між українцями, поляками та росіянами. У вірші «Чуприна і Борода» висвітлив побутові взаємостосунки між українцями і росіянами. Окрім того, перекладав з німецької мови «Фауста» Гете, різні народні думи, легенди і перекази. Костянтин Думитрашко відомий також як автор теологічних праць: «Поучение св. Дмитрия Ростовского, как пособие для нынешних проповедников (руководство для сельских пастырей)» (1860), «Замечание о церковной проповеди для простого народа» (1861), «Особенности церковного произношения» (1862), «Несколько слов о малороссийских сочинениях духовного содержания» (1863) та ін. Захоплювався живописом і серед іншого намалював портрет гетьмана Петра Сагайдачного.

Неподалік Гадяча на Полтавщині у 1814 році народився поет, етнограф, перекладач та педагог Амвросій Метлинський. Навчався у Гадяцькому училищі, а потім Харківському університеті, де й викладав до 1858 року. Відомі такі його твори на українській мові «Розмова з покійними», «Рідна мова», «Думки і пісні», а також російською «Южно-русский сборник» та «Красногорский монастырь». Друкував статті про українські народні обряди у московському журналі «Москвитяни» (1841) та петер-

бурзькому часописі «Маяк» (1843). Перекладав на українську мову польських та чеських поетів.

Як бачимо, що майже всіх попередників та сучасників Миколи Гоголя, які походили з Полтавщини й так само як і їхній знаменитий земляк довгий час жили і творили у російських столицях, незважаючи на їхній різний вік, походження та освіти об'єднувало одне, а саме — палка любов до своєї української батьківщини, якій вони присвячували більшість літературних та історичних творів, публіцистичні статті та ентографічні збірки. Про наявність у письменника патріотичних почуттів до своєї батьківщини промовляло й те, що він не сприймав тих земляків з України, які переїжджаючи до Росії забували про своє коріння й «урочисто додавали до прізвища свого, що кінчається на О, склад ОВ». Джерелом глибокої душевної кризи стала проблема поступової втрати національної самоідентифікації українців, що проживали не лише в Петербурзі та Москві, але і в межах усїєї Російської імперії.

Досить патріотично забарвленим і по своєму викличним був і перший приїзд Гоголя до Москви в тому ж 1832 році та його зустріч з відомим актором М. Щепкіним, який також мав українське походження. Це був приїзд справжнього, тобто свідомого свого родоводу, українця, який не соромився нагадати про своє «малоросійське» походження у присутності тоді ще незнаного йому московського оточення. Ось як про це згадував свідок тих подій, син Щепкіна: «...Как-то на обед к отцу собралось человек двадцать пять, — у нас всегда много собиралось; стол по обыкновению накрыт был в зале: дверь в переднюю, для удобства прислуги, отворена настежь. В середине обеда вошел в переднюю новый гость, совершенно нам незнакомый. Пока он медленно раздевался, все мы в том числе и отец, оставались в недоумении. Гость остановил-

ся на пороге в залу и, оглянув всех быстрым взглядом, проговорил слова всем известной малороссийской песни:

*Ходит гарбуз по городу,
Пытается своего роду:
Ой чи живы, чи здоровы
Вси родычи гарбузови?*

Недоумение скоро разъяснилось, — нашим гостем был Н. В. Гоголь, узнавший, что мой отец тоже, как и он, из малороссов...»

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ У ТУРЕЦЬКОМУ КАТИРЛЕЗІ

Після зруйнування Запорозької Січі в 1775 р., стратегічною метою російської політики стало припинити подальший вихід козаків в межі Османської імперії взагалі. У серпні 1778 р. питання про політичне становище козаків було вирішене султаном. Враховуючи ці події, уряд Росії вимагав домагатися у султана видачі запорожців, як російських утікачів. У разі відмови, дозволялось запропонувати султанському уряду в обмін на визнання за Портою Очаківської області, переселити запорожців за Дунай. Російська пропозиція була прийнята Османською імперією.

За рішенням турецької адміністрації запорожці мали оселятися в Румелії Умови, в яких опинились задунайські запорожці, а також низка заходів російського уряду, спрямованих на виклик козаків у Росію (амністія, агітація російських агентів), призвели до того, що окремі групи задунайців почали повертатися в російські межі. Вплинуло на вихід козаків у Росію й оголошення про створення із колишніх запорожців «Війська вірних козаків» (згодом — Чорноморське козацьке військо). Разом з цим відбувався вихід запорожців не лише до Росії, але й в Мол-

давське князівство, і Австрійську імперію (служили як граничари на австрійсько-османському кордоні по обох берегах р. Тиси). Міграції із османських володінь викликали серйозні зміни у ставленні султанського уряду до запорожців. Останнє, в умовах підготовки нової війни з Росією було вкрай небажане. В зв'язку з цим запорожцям знов дозволялось створити власну військово-адміністративну організацію — Січ, яка мала певну автономію. Вже з середини 80-х рр. XVIII ст. вона знаходилась у с. Катирлез в гирлі Дунаю (тепер с. Сфинту Георге (Sfintu Gheorghe) у повіті Тульча (Румунія)).

У період російсько-турецької війни 1787–1791 рр. задунайські запорожці та чорноморці брали участь у військових діях на боці різних воюючих сторін. Турецький уряд мобілізував запорожців, відповідний фірман був зачитаний в Адріанополі «колишнім запорозьким козакам, які тепер займаються переважно рибальством у Дунаї». Для керівництва обрали «одного спритного» і призначили «його господарем козацьким». Замість померлого від ран у грудні 1787 р. Герасима Колінки, кошовим отаманом обрали Якіма Гардового (Кардового), який перебував на цій посаді до вересня 1791 р.

Більшість колишніх козаків, незадоволених своїм становищем у російських, молдавських, австрійських землях, почали стягуватись навкруги цієї Катирлезької Задунайської Січі. Збільшення козацького населення неподалік кордону продовжувало непокоїти владні кола Росії. Внаслідок використовувались заходи, які були апробовані у попередні роки — «амністії», «приватні запрошення», «засилання агітаторів». Так, саме з завданням перевести Задунайську Січ до Росію неодноразово їздив до Катирлезу елизаветаградський купець Євтіхій Кльонов у 90-х рр. XVIII ст. Він вів переговори з кошовим отаманом козаків,

купував рибальські заводи, щоб на човнах таємно перевозити козаків на російський бік. Задунайці ж вимагали гарантій безпеки та «порожні землі, що знаходяться поблизу міста Одеси». Внаслідок цих агітацій з-за Дунаю вийшло 42 задунайських запорожці. Однак не всі козаки з приємністю сприймали пропозиції про рееміграцію. Так, на весні 1794 р. через намір перевести Січ до Росії ледь не втратив життя кошовий отаман Трохим Помело, що перебував на посаді з 1791 р. Проти нього виступили козаки протурецьких настроїв, вночі оточили його будинок і не знайшовши отамана, пошкодили його майно. Трохим Помело перейшов до Росії, де за свій намір отримав звання секунд-майора й грошову винагороду. Після інциденту кошовим обрали вже вдруге Якіма Гардового, який теж не переймався турецькими настроями.

Активна розбудова Катирлезької Січі задунайцями і пов'язаний з нею перерозподіл земель, як засіб існування, мав неодмінно призвести до конфлікту з донськими козаками старовірами — некрасівцями, які брали участь у повстанні Кіндрата Булавина і після його поразки на чолі з отаманом Гнатом Некрасовим пішли на Кубань. Останнє в Османській імперії викликало до життя їхню називали «Ігнат» або «Агнат» козаки (Ignat/Agnat Kazaklarý). В 40–70-х роках XVIII ст. через внутрішні суперечки та політику російського уряду вони почали переселятися на Дністер і пониззя Дунаю. У 80-х роках їхня кількість збільшується і вони офіційно отримують дозвіл турецького султана на поселення у дунайських гирлах. Разом з ними оселялось й російське, переважно селянське-старообрядницьке населення, яке отримало в Буджаку назву липованське або пилипонське. Перш за все, у суперечках між двома групами козаків значення мала вигідна земля у дунайському гирлі, плавні, рибні лови, але й не останню роль віді-

гравали також їхні різні релігійні традиції. Султанський уряд та місцева влада не втручалась у конфлікт між козаками, вирішивши, що «ода гяур-ода гяур («і ті невірні, і ті невірні»)... коли маєте силу — бийтеся собі». Коли стосунки між ними дійшли до кривавих розправ, турецька адміністрація змушена була втрутитися і наказала задунайцям перейти в район Сеймен Ісакчинської округи 40–50 км вище Гірсова на правому березі Сухого Дунаю.

Серед противників запорожців був ізмаїльський комендант Ібрагім Пеглеван, за призивськом Баба-паша. Він підтримував некрасівських козаків у протистоянні з запорожцями, а ті у свою чергу, виступали проти нього у складі урядових формувань султана.

У квітні–травні 1804 р. російська прикордонна влада була сильно занепокоєна появою в дністровському прикордонні значної кількості задунайських запорожців. Як свідчать донесення російської адміністрації, зосередження задунайців у Буджаку викликане прагненням останніх поповнити свої ряди за рахунок утікачів із Росії. Херсонський губернатор Олексій Окулов підкреслював, що з появою поблизу Дністра задунайських запорожців «почали збільшуватися втечі, особливо дворових людей — утікачі, «обласкані» задунайцями, «залишаються на проживанні в Молдавії та інших турецького володіння місцях». На думку губернатора, запорожці «задуми свої здійснюють, як думати належить, через приятелів своїх, які знаходяться в межах російських». Серед таких, що захопив цей імміграційний рух, був інформатор Федора Вовка Ананій Коломієць. Він зокрема, згадує, що у 1802 р. він втік зі служби в російській армії, куди потрапив через рекрутську повинність і тут «чутка пішла, що наші за Дунаєм, у Туреччині, що там добре, та й дядько у мене там був... От я собі думаю: «дай мені Господи тільки туди!...». З місця стоянки

під Одесою, він разом з 15 товаришами пробрався до берегу Дністра, там добрі люди перевезли їх на турецький бік».

Проте вжиті Олексієм Окуловим заходи не дали відчутних наслідків. 12 травня 1804 р. він змушений був повідомити в Петербург, що за даними, які одержав він від російського драгомана в Галаці, Павла Ренського, «кожний день пристають до запорожців, яких зібралось уже на цей час близько 15 000 чоловік», «нові утікачі із російських кордонів і, що навіть дівки, переходячи до них з того боку, виходять заміж за неодружених». «Як тих, так і інших, які втекли із Росії з дружинами, — писав далі Павло Ренський, — поселяють в особливих місцях, недалеко від Коша. Більш того, начебто кошовий їхній дав звістку в Молдавію і в Буджак російським й із колишньої Польщі людям, які сюди зайшли, щоб переходили до них, обіцяючи різні вигоди».

Один із російських розвідників, який повернувся із розвідки у серпні 1804 р. доповів, що каушанський воєвода Мехмет-ага «збираючи в окрузі Каушанській російських дезертирів й утікачів відсилає їх в Татар-Бунар до кошового, а звідти в Кіш Запорозький». У свою чергу, запорожці «по кордонах російських роз'їджаючи, також не залишають підмовляти дезертирів, зваблюючи їх нагородою, через те в короткий час збільшився Кіш їхній більше 200 чоловік, крім тих, які живуть вже в інших слободах», а задунайський кошовий «завжди хвалиться, що Кіш їхній час від часу збільшується на багато тисяч». Звивистий, уторований шлях наймита, бродячого робітника, що вів з України в Задунайську Січ, яскраво видно за справедливим зауваженням дослідника історії Запорозької Січі Володимира Голобуцького із розповіді арештованого у 1790 р. задунайця Леонтія Скіка. Народився Скік бли-

зько 1755 р. в Чернігові «від батька компанійця». Після смерті батька, він восьмирічним з матір'ю і сестрами пішов у містечко Лохвицю Лубенського полку, а звідти через п'ять років зі своїм дядьком — «для заробітків у донські станиці, звідти в Кримську область». Через три роки, після смерті дядька, Скік з Михайлом Щербиною, жителем села Осокорівки Олексопольського повіту, «таємно пішли в Очаків, де через два роки Скік поїхав на Дністер до білгородського неводничого єврея Гершки Кривого, там провів «на заробітках один рік». Потім «погодившись з іншими лямчиками, пішов для продовження служби до турецьких запорожців у місто Білгород (Аккерман — О. Б.)». Звідси він попав на Дунай в м. Кілію. Після довгих блукань був завербований в задунайські запорожці і Семен Дубина, уродженець Чигирина, підданий поміщика Савицького. 1795 р. він відправився «на заробітки в різні місця, записався у бузькі козаки, після знищення їх прийшов до Одеси і найнявся у греків на судно». Зустрів в одному із портів задунайського отамана Гната Коваля і «вступив за його пропозицією в ці ж козаки».

У 1803–1804 рр., поповнивши свою чисельність утікачами з України, задунайці витіснили некрасівців і поновили Січ у Катирлезі. Рапорти російської прикордонної адміністрації і донесення російських консулів зазначають появу в цей період у Придунайських степах значних груп задунайських запорожців. Предводитель дворянства Тираспольського повіту Туманов 10 квітня 1804 р. повідомляв херсонському військовому губернатору Андрію Розенбергу про те, що задунайські запорожці, які брали участь у боротьбі турецьких урядових військ з заколотниками Пазванд-оглу, отримали дозвіл султанського двору селитися «по ордах татарських» в Аккерманському і Кілійському округах і по берегах нижнього Дунаю, «нижче Ста-

рої Кілії на острові в житлах некрасівських, звідки браїльський паша вигнав некрасівців і поселив запорожців». Ці самі дані повторювались декілька разів у донесеннях інших представників російської адміністрації прикордонних районів Дністра, які зазначали, що «запорожці роблять свої роз'їзди на правому боці річки Дністер і всій Бессарабії». Крім того, яський консул Андрій Жерве, посилаючись на повідомлення російського драгомана в Галаці, звертав увагу військового губернатора на ті обставини, що «згадані запорожці почали надто збільшуватися» й активізувати свої дії у Буджаку і Молдавії. Заслані у серпні 1804 р. за Дністер російські розвідники підтвердили, що у Буджаку концентрується значна кількість запорожців і, що кошовий Задунайської Січі тимчасово переніс свою «резиденцію» в Татарбунари. За свідченням задунайця Миколи Діброви «коли Пехлеван не давав їм (запорожцям — О. Б.) спокою, усі запорожці перебрались із Сеймен у Вилкове та Катирлез на землю визначену їм від браїльського назиря та проживали тут до трьох років». Однак довго тут козаки не протримались через продовження ворожих дій з боку некрасівців та нової російсько-турецької війни. Некрасівці в складі військ ізмаїльського паші Пеглевана здійснили напад на Катирлез і спалили житла запорожців, багатьох порубали. Внаслідок таких подій задунайці змушені були перебратися до Браїли під захист паші. Про це збереглося чимало свідчень, як російських розвідників, так і самих задунайців.

Факти свідчать про важливість існування Катирлезу для задунайських запорожців, як традиційного козацького центру. Однак про дану Січ відомо досить мало через брак джерел. Катирлезька Січ стала тим центром, де відбулась інституалізація запорозьких козаків вперше після 1775 р. Вона мала всі традиційні складові. В Січі, за уста-

леною традицією проживало керівництво — кошовий отаман, старшина, курінні отамани і лише неодружені козаки. Одружені мали жити у селах і хуторах навколо неї. Ці території підпорядковувались османським керівникам у Сілістрії, Тульчі або Браїлі.

Січ мала клейноди — символи влади. Серед них в цей час відомі байрак (значок-прапор), бунчук, пернач і печатка. Козаки, як і раніше мали назву — Буткальських або Поткальських козаків (Potkalý/Butkalý Kazaklarý).

Відомі клейноди задунайської старшини у цей період — байрак (значок-прапор), бунчук та печатка. В дослідженнях етнографа Федіра Вовка, на основі свідчень задунайця Ананія Коломійця визначено, що задунайські козаки взагалі не мали січового прапора, «він замінювався у них турецьким бунчуком.... кожний курінь задунайців мав свій байрак — рід значка з червоного сукна з білим півмісяцем та 6 зірками. У випадку смерті будь-кого з козаків, перед куреньом виставлявся цей байрак як військова почесність померлому». Крім того, про прапор існують не зовсім повні свідчення одного з козаків усть-дунайців: «Знамя действительно было при запорожских казаках и один пернач, но было ли то знамя от кого пожаловано [...] кошевой сам сделал ему неизвестно, знамя было величиной как у турок, цвету желтого и такого же и [...ло], а на середине было белого цвета полумесяц» (подано мовою оригіналу — О. Б.). Про наявність в Катирлезькій Січі прапора пише й купець Євтіхій Кльонов, який їздив до задунайців щоб на весні 1796 р. «весь Кіш, бунчуки, знамена, і церкву перевести до Росії».

Серед кошових отаманів згадуються Яким Гардовий, Трохим Помело, Гнат Коваль, Гаркуша й Бахмут. Гнат (Самійло/Дмитро) Коваль перейшов за Дунай після зруйнування Запорозької Січі в 1775 р., за іншими даними за-

лишився «після взяття Очакова у турків». Подальші відомості про нього з'являються лише з 1803 р., коли він, ще як полковник з «почесними козаками» прийшли до російського консула в Галаці з'ясувати положення амністії, яку оголосив російський уряд тим, хто зайшов за кордон. З липня 1804 р. Гнату Ковалю російські чиновники надсилають листи через спеціальних агентів для того, щоб «викликати його з іншими товаришами до Росії», але поки що в листах його називають козаком Батуринського куреня.

Кошовий отаман Гаркуша згадується козаками під час походу під Відін проти Пазванд-оглу у 1798–1799 рр. і міг бути похідним отаманом. Кошовий отаман Бахмут, походив зі «старих» запорожців. Про більш точне перебування його на посаді кошового свідчить білет на перехід на рибальство або в інших справах території Османської імперії, виданий ним 17 квітня 1806 р. козаку Остапу Міняйло: «Остап Міняйло, середній на зріст, у цьому квитку, зазначений, є Путкальських козаків з Херделезької проливи (гирла). Коли буде по кріпостях та містах, де є начальники, хай ніхто не бере з нього податків і ніхто його не наказує. 1221 року, місяця Мухарема 28 дня. Кошовий Бахмут. Драгоман Осман. Печатка Коша». Припустимо, що в цей період Бахмут міг бути й наказним отаманом, тому що за іншими даними останні підписи Бахмута, як кошового фіксуються 1804 р.

Серед інших старшин були військовий писар Данило Білий, військовий осавул Василь Глоба, Стеблійський курінний отаман Трохим Перегудов, Дядьківський курінний отаман Лук'ян, Пашківський курінний отаман Давид Новицький та ін.

Важливим фактом, що свідчить про статус Катирлезької Січі є наявність одружених козаків і народжених на землях Січі дітей. Більшість одружених козаків жили у

землянках, займались рибальством і промислами у гирлі Дунаю, наймались на заробітки. В Катирлезькій Січі більшість задунайців походили з колишньої Запорозької Січі, зберігали її військовий досвід, вільний дух і традиції, а елементи некозацького походження, як правило не відігравали визначної ролі. Після зруйнування Катирлезької Січі некрасівцями, вона залишалася об'єднувальним центром для козаків, хоча військове керівництво і знаходилося у Браїлі до чергової російсько-турецької війни 1806–1812 рр. і під час війна.

У відомих на сьогодні документах, як правило, фігурує інформація вже не лише про холостих, а й про одружених козаків. Крім того, з'являється значна кількість козаків, які народились вже в турецьких володіннях на землях Катирлезької Січі. Так, зокрема, Іван Кучеренко у 1824 р. розповів, що йому 35 років, не одружений, народився «турецького володіння» в с. Катирлез «від батька Афанасія Кучеренка запорожця, а матері Катерини», після їхньої смерті знаходився на рибних ловах. Протягом 1789–1794 рр. в Катирлезі та Сейменах народилися від батьків запорожців Степан Чумак, Петро Чернега, Василь Чумак, близько 1799 р. в «запорозькому селищі Рая на урочищі Катирлез» незаконно від «дівки сербської Євдокії» народився Трохим Сербиненко і був взятий на виховання запорожцем Герасимом Похилою у Вишестебнівський курінь, близько 1786 р. в Сейменах від «тамошнього» (!) запорожця Афанасія та матері Софії народився запорожець Гаврило Білий, а його дружина Авдот'я Концева народилась у Катирлезі близько 1800 р. від «тамошнього» запорожця Лук'яна і матері Ірини. Значна кількість козаків народилась і в інших селищах і містах Добруджі — Монастирищі, Іглиці, Райї, Беш-тепе, Сарнусах, Туркоях, Сомовому, Торговиці, в Старій Кілії, Бабадазі,

Каралашах. Це зайвий раз засвідчує, що козаки вважали більшість територій в гирлі Дунаю своїми, і не проживали у більшості населених пунктів по узбережжю, не залежно від того, де в той момент знаходився їхній центр. За словами Ананія Коломійця «В Сейменах запорожці не в одному місці жили — у Сейменах, у Партокалах, під Іглицею... Жили у землянках, у бурдіях», «проживая в Сейменах, все ж таки займались рибальством у гирлі Дунаю та кожне літо виходили в Дельту 80-ма, а то й сотнею заводів, тримаючись все ж таки, переважно околиць кілійського гирла». Займались козаки також іншими промислами, наймались на різні заробітки.

Таким чином, на території Османської імперії після 1775 р. запорозькі козаки отримали можливість відновити традиційні способи економічного та організаційного життя. З кінця 80-х років XVIII ст. задунайські запорожці змогли отримати офіційне визнання і відновити свою автономну організацію Січ, яка проіснувала до 1813 р. маючи більшість атрибутів козацьких Січей XVI–XVIII ст. Козаки служили у складі урядових турецьких військ під час внутрішньо-політичних конфліктів місцевого та державного значення і російсько-турецьких війн кінця XVIII — початку XIX ст.

ПЕРШІ УЧЕНІ-КОЗАКОЗНАВЦІ

е у 1765 році бунчуковим товаришем й членом Генерального військового суду України-Гетьманщини Петром Симоновським було написано книгу «Краткое описание о козацком малороссийском народе и военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой — Бишенга, латинской — Безольди, французкой — Шевалье и рукописей русских». І хоча цей твір було видруковано лише 1847 року в Москві, однак протягом останньої чверті XVIII — початку XIX століття широко розповсюджувалася у рукописних копіях й, безперечно, були присутня у приватних бібліотеках багатьох провідних українських дворянських родів, в т. ч. і бібліотеці Дмитра Трощинського в Кишиневі.

Петро Симоновський був чи не першим істориком козацької доби, який оцінював цей період в історії України з т. зв. автономістських позицій, тобто виокремлюючи українське минуле із загальноросійської історії. Однак в умовах російської централістичної політики українська історіографія поступово починає розщеплюватися на кілька течій і поруч з автономістичною починає з'являтися й

«інтеграційний напрям», до якого належали Василь Рубан, Опанас Шафонський, Олександр Безбородько та Михайло Антоновський.

Ці історики, як відзначав сучасний дослідник Володимир Кравченко, виступали з позицій підкресленої лояльності до царського уряду, виправдовуючи обмеження Російською імперією української автономії. Разом з тим, треба зазначити, що і представники як автономістського так й інтеграційного таборів сходилися в тому, що українці — «малоросіяни» й росіяни — «великоросіяни» є два різні народи й мали свою власну історію. Так, наприклад, Михайло Антоновський у нарисі «О Малороссийских козаках» (який він прилучив до перекладеної і виданої ним у 1799 році книги західноєвропейського вченого Йогана Готтліба Гергі) підкреслював, що «Малая Россия произвольно вошла в подданство Всероссийскому престолу быв перед тем... ни от кого независящею, самоуправляемою республикански...».

У 1773 році було надруковано книжку «Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России, с приобщением украинских трактатов и известий о почтах, списка духовных и светских тамо находящихся ныне чинов, числе народа и пр.». Її меценатом став П. Румянцев-Задунайський, редакторами — українці М. Мотоніс та Г. Козицький. Фактичний матеріал надавали чиновники Малоросійської колегії. Видання мало великий успіх і того ж року було перекладено німецькою мовою, а 1775 року видано для європейського читача у місті Галле в Німеччині.

Через декілька років, у 1777 році, Василь Рубан опублікував одну із редакцій «Краткой летописи Малой России с 1506 по 1776 год, с изъяснением настоящего образа тамошнего правления и с преобщением списка прежде быв-

ших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов». Ця книга складалася з двох частин: Літопису за 1506–1734 роки, який було укладено в 30-х роках XVII століття (очевидно, цим укладачем був далекий родич Миколи Гоголя полковник Яків Лизогуб на основі Літопису Грабянки) і доповненого Рубаном, а також «Землеописание Малыя России, изъясняющее города, местечки, реки, число монастырей и церквей, и сколько где выборных козаков по ревизии 1767 года находилось». Матеріал для останнього було передано Рубану самим «канцлером» Російської імперії Олександром Безбородьком. «Краткая летопись» стала одним з найважливіших джерел для написання Дмитром Бантиш-Каменським й видання у 1822 році першої узагальнюючої наукової праці з історії України під назвою «История Малой России».

1777 року в Санкт-Петербурзі виходить друком книга Григорія Калиновського (племінник В. Рубана) «Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России...». А у 1778 році Василь Рубан опублікував «Записки» Василя Григоровича-Барського у передмові до яких писав про те, що «тридцать лет уже прошло как сию книгу по кончине сочинителя ее, с превеликой жадностью списывают все те, до коих о ней хотя малейшее дошло сведение. В Малой России и в окружающих оную губерниях нет ни одного знатного места и дома, где бы не было списка...». Очевидно, що і в Яновщині, Кишиньї та Обухівці також зберігався такий рукописний список.

Наприкінці 70-х років XVII століття відставним російським генералом О. Рігельманом, що проживав на Чернігівщині, було створено «Летописное повествование о Малой России, ее народе и козаках вообще» у чотирьох томах. Ця монументальна для свого часу праця мала характер систематизованої збірки джерел з історії України від

найдавніших часів, що були розташовані в проблемно-хронологічній послідовності й супроводжені авторськими коментарями. Окрім того, Рігельман залучив до свого твору й окремі фольклорні джерела, зокрема, текст пісні запорожців про зруйнування Січі російськими військами у 1775 році.

Ще одним чернігівцем Опанасом Шафонським у 1786 році було написано «Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России», яке було видано вже у 1851 році, але знову ж таки розповсюджувалося в рукописних копіях. До праці Шафонського увійшла не лише географічна характеристика та статистичні відомості, а й висвітлено економічне становище краю, його соціальна структура та етнографічний розвиток українців. Найбільш цінною у роботі Опанаса Шафонського, положення якої використовували багато істориків ХІХ — ХХ ст., стало висвітлення діяльності державних установ Гетьманщини — Генеральних військової канцелярії, лічильної комісії, скарбової канцелярії, канцелярії Генеральної артилерії, та її місцевих органів — полкових та сотенних канцелярій і судів. Історичний твір О. Шафонського поряд з козацько-старшинськими літописами стала важливим джерелом для вивчення історії України.

1798 року в Петербурзі побачила світ книга Якова Марковича під назвою «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях», де автор наголошував на тому, що «до сих пор Малороссия не описана никем подробно. Я осмелился изобразить ее не кистью историка или физика, но как юный сын, посвящающий первый опыт своих познаний и чувствований мать-стране своей» У своїй праці написаній на російській літературній мові Яків Маркович так висловив своє ставлення до рідної української мови:

«В нынешнем малороссийском языке или собственно наречии видны еще некоторые оттенки и счастливого климата и нежного свойства души образователей его... Он нежен, приятен и наполнен патетическими выражениями, уменьшительными словами, кои произошли, конечно, не от другого чего, как от тонкого чувства его изобретателей. Можно назвать его языком любви, или по крайней мере весьма способным выражать чувства любви».

Задовго до перших українських етнографів Миколи Церетелева і Михайла Максимовича Маркович дав оригінальну характеристику українським народним пісням: «Возмем... малороссийские песни: в них помещены прекрасные подоби́я и картины природы, простое, но пылкое изъяснение любви... и голоса их всегда соответствуют мыслям. Если содержание их трогательно, если представляет оно разлуку с милым или с мать стороною — то с разительною гармониею тонов изливается вместе самая сила чувств и выражений. Наученная одною природою, певица заставля́ет и горевать с собою природу. Она рассказывает свое несчастье всем окружающим ее предметам, просит летящих птичек донести известие о ней в милую ее родину, и музыка в устах ее бывает живою картиною всех томных движений горюющей души...». Пізніше лише Микола Гоголь у своїй відомій статті «О малороссийских песнях» зумів так проникливо і точно донести до читача зміст української пісні. До речі, Гоголь неодноразово перечитував «Записки» Я. Марковича і використовував їх при написанні своїх творів.

Згадуваний вже перекладач, бібліограф і видавець Михайло Антоновський у 1799 році видав короткий опис історії суспільного ладу, мову, одяг, побут, сімейних відносин та навіть антропологічних особливостей українців. Він вмістив його до однієї з частин перекладеної й вида-

ної ним книги Й.- Г. Георгі під назвою «О народах монгольских, об армянах, грузинах, индийцах, немцах, поляках и владычествующих россиянах, с описанием всех именованных козаков».

У творах вищеназваних істориків, які працювали в останніх десятиліттях XVIII століття, тобто у добу важливих політичних змін у Європі та Росії, історія українського козацтва та створеної ним держави — України-Гетьманщини почала набирати вигляду епохи героїчних подій і подвигів, військової слави та звитяги, а історична свідомість українського суспільства ще більше активізувалася під впливом інкорпораційної діяльності російського уряду, а також нового доробку західноєвропейських авторів.

Найяскравішим зразком нової української історіографії стала анонімна «Історія Русів», автор якої чи не найкраще висвітлив історію Українського гетьманату в зв'язку з тогочасною міжнародною ситуацією та показав політичну окремішність «русів»-українців від росіян. Окрім того, в «Історії Русів» зроблено важливий на той час висновок щодо існування «двох Росій», власне Росії-Русі та України-Русі. В ієрархії її двох складових компонентів — великоросійського і малоросійського — невідомий автор віддавав перевагу останньому.

«Історія Русів» дала підстави до національного пробудження в освічених сферах суспільства при допомозі історіософічної праці. Вона гостро нагадала тогочасним українським інтелектуалам, які вже починали губити національне обличчя, «скинувши козацький кунтуш та жупан і одягши російського крою міжнародний камзол та імперський віцмундир» (В. Шевчук), про їхні історичні корені, самотню історію та побут, а також героїчні діяння.

На початку XIX століття збирає документальні матеріали і досліджує українську історію Ілля Квітка (1745 —

бл. 1817), дядько Григорія Квітки-Основ'яненка, прем'єр-майор у відставці. У 1812 році він опублікував у Харкові «Записку о слободских полках с начала их переселения до 1766 г.», яка стала першою науковою працею з історії козацьких полків Слобідської України.

Протягом 1818–1822 років пише свою п'ятитомну «Історію України та козаків» представник відомого козацько-старшинського роду Олекса Мартос (1790–1842). На жаль, до нас дійшли лише окремі її фрагменти, які були надруковані протягом 1822–1823 років в петербурзькому «Северном архиве», а ще один 1823 року в журналі «Сын Отечества». З огляду на вихід у світ чотирьохтомної «Історії Малої Росії» Дмитра Бантиш-Каменського у 1822 році Мартос побоювся повністю публікувати свій твір. Відомо, що у своїй праці Олекса Мартос наголошував на договірності укладеної між гетьманом Богданом Хмельницьким і Олексієм Михайловичем угоди та викладав українську історію з патріотичних позицій.

Та найбільш повною і науковою виявилася згадувана вище багатотомна «Історія Малої Росії» Бантиш-Каменського. Написана на замовлення малоросійського генерал-губернатора Миколи Репніна-Волконського ця історична праця здійснила справжній переворот у свідомості не лише освічених кіл тогочасної України, але й значно вплинула на розвиток історіографії у межах всієї Російської імперії. «Історія Малої Росії» і на сьогодні вважається першою синтетичною науковою працею з історії України. Під час її написання Дмитро Бантиш-Каменський використав найрізноманітніші джерела — архівні, літописні, етнографічні, картографічні тощо. Окрім того, в «Історії Малої Росії» була узагальнена майже вся наявна на той час українська, російська та іноземна історична література з історії України. У 1830 році вийшло нове доповнене

видання цієї праці, в якій Дмитро Бантиш-Каменський за побажаннями критиків більше уваги приділив минулому українського козацтва.

ВЕРХНІЙ ДУНАВЕЦЬ — ОСТАННЯ СІЧ

ісля завершення російсько-турецької війни 1806–1812 рр. територія, звична для традиційного життя козаків в Османській імперії, що була з кінця XVIII ст., ще більше звужується. За Бухарестським миром 1812 р. кордон проходив по Кілійському гирлу Дунаю; у 1817 р., після спеціальної угоди з Портою — по Сулінському, острови Леті та Четал ставали нейтральною зоною, звідки мали виселити всіх запорозьких рибалок до Сулінського гирла, де не було для них зручних місць для рибного лову і відомих торговельних міст, таких як Ізмаїл і Кілія. Установлення кордону в гирлах Дунаю зустріло опір населення як з російського, так і з турецького боку. Так, некрасівські козаки і турецькі запорожці, яким допомагали місцеві жителі Вилкового з «криками, лайками і глузуваннями» ламали установлені прикордонні межі. Територія проживання задунайських запорожців (про них детальніше див. інші нариси) стала предметом дипломатичних суперечок аж до нової російсько-турецької війни 1828–1829 рр.

Внаслідок цього задунайські запорожці вирушили на некрасівські поселення і зайняли їх головний центр — с. Верхній Дунавець на Георгіївському гирлі, там де і закла-

ли Січ (тепер с. Верхній Дунавець (Dunavățu de Sus) в повіті Тульча (Румунія)). З 1813 по 1828 рр. саме тут існувала Дунавецька Січ.

Об'єднуючим центром її стали «старі» запорозькі січовики, які прагнули зберегти традиції і право, виконували розпорядження турецької адміністрації та становили основний військовий контингент Січі. Окрім них значну групу задунайців складали рибалки. Вони визнавали владу кошової старшини і, таким чином, отримували певний козацький статус в межах Османської імперії.

Здебільшого, нова організація зберігала особливості Запорозької Січі в соціальному та військовому побуті. В Дунавецькій Січі, як і на Запорозькій, не було кріпацтва. Це стало однією з головних причин частих втеч на Січ селян-кріпаків з України та Росії, солдат, чорноморських козаків, які не бажали переселятися на Кубань та ін. Основну масу населення Січі становили середні й бідні козаки. За різними даними населення, що підлягало юрисдикції Дунавецькій Січі становило від 15 до 20 тисяч осіб.

Біля Дунавецької Січі розташовувалися селища, де оселялися одружені запорожці і взагалі сімейні люди, які юридично не належали до козацтва. Населення в них продовжувало зватися райя, як і все християнське населення Османської імперії, яке сплачувало податки. Тому і населені пункти в Січі звалися запорозькою або козацькою райєю. До неї входили селища — Райя (Козацька), Карорман, Саранасув, Катирлез (Сфінту Георге), Озаклія, Іглица, Нижній Дунавець, Горга, Муругіль та ін. Всього нараховувалось від 150 до тисячі дворів. На самій Січі знаходились курені, титарня, де розміщувався духовний прихт і паланка, в якій знаходились помешкання кошового, комори, канцелярія, погріб. В куренях жили неодруже-

ні козаки від двох до п'яти осіб, а інші знаходились на заробітках або в походах.

Окремі біографії козаків Задунайської Січі являють собою просто історії для кінострічок. Так, Гаврило Запорожан, в 1824 р. перейшов до Росії, де дав свідчення про себе. Вік мав 65 років, народився в «колишньому Запорожжі» над Дніпром у Таврійській губернії від батька Григорія, колишнього запорожця, а матері Евдокії. Одружений був з дочкою іншого запорожця Марії і мав з нею п'ятеро дітей. Потім він записався в чорноморські козаки, під час їх перебування під Очаковим (1788 р.), а коли вони почали переселятися на Кубань, він повернувся до дружини. Через два роки з дружиною і дітьми оселився в Тирасполі. Працював на соляних озерах Бессарібії, а коли «почув, що за Дунаєм гарно жити», забрав дружину і 10 років тому оселився з запорожцями. Там у старожилів займався хліборобством. Коли ж Гаврило дізнався, що «турецький паша надіслав лист, щоб усі козаки збирались на Біле море проти греків», таємно втік з іншими задунайцями до Одеського порту. Інший козак, Трохим Сербиненко, 25 років народився «турецького володіння» за річкою Дунай в запорозькому поселенні Рая на урочище Катирлез незаконно від «дівки сербської Євдокії», яка померла, коли Трохиму було чотири роки. Його забрав запорожець Гераси Похила у Вишестеблівський курінь. Там разом з іншими запорожцями він займався рибним ловом.

Дунавецька Січ з її землями користувалася досить значною автономією. Земля, що відводилась Січі, звільнялась від податків з господарства. Козаки займались землеробством, скотарством, рибальством, торгівлею. Козаки не сплачували податків і не виконували ніяких повинностей, окрім військової.

Навколо Січі були землі в безпосередньому володінні Коша — це острови Дунайської дельти і частина Добруджі між Свято-Юрським (Георгієвським) гирлом і озером Гасан, а також поселення запорожців у Добруджі між Дунаєм і річкою Ташаул. Тут вони проживали разом з іншими — молдаванами, греками, болгарами, сербами, росіянами (некрасівцями, липованами), запорожці підпорядковувались Кошу, але земля знаходилась в османському володінні.

У Січ приймали будь-яку людину, незважаючи на колишні провини, соціальний стан, релігію. Проте щодо останньої були певні обмеження. Османський уряд забороняв приймати лише турків, татар і мусульман взагалі.

Етнічний склад Січі був строкатим: українці, росіяни, болгари, молдавани, волохи, греки, серби та ін. Більшість складали українці та росіяни.

Січ зберігала традиції управління, військового та соціального побуту. Всю адміністративну, судову, військову владу і деякі господарські обов'язки виконувала старшина. Вона, як і в Наддніпрянській Січі, була виборною. Своєрідні вибори та перевибори отаманів дивували керівників Османської імперії, які приглядались до кожного нового обраного керманіча: за провину «буває повалять (отамана)...та бичів 200 й дадуть...А після поскликають козаків, отаманів, та іншого виберуть.. султан питає пашу «Як-же вони сміють? Я каже, нагороду тому Кошовому дав, а вони його скинули!? А паша каже: «що-ж, у їх вже закон, адать такий: кого схочуть, того й вибирають!». Вибори старшини проходили у жовтні на свято Покрови Богоматері. На таку раду збирались неодружені козаки, райя участі у виборах, як правило, не брали. На майдан виносили стіл, вкритий килимом, на нього клали хрест, хліб, військові клейноди, грамоти від уряду. Обрання нового отама-

на відбувалося після звіту діючого отамана. Після виборів відбувався «обід і гуляння».

До старшини входили кошовий отаман, писар, осавул, товмач (перекладача), курінні отамани. За турецьким регламентом кошовий отаман мав звання двобунчужного. Цікаво, що в одному із документів зустрічається назва звання кошового отамана, що не вживається у вітчизняній літературі «двутульний паша». «Двутульний», «тульний» — є трансформованим слов'янським еквівалентом турецької назви бунчука, як символу влади — Туг. З турецькими чиновниками кошовий мав вести переговори лише через драгомана (перекладач). Кошовий розмовляв виключно українською мовою, навіть, якщо б і знав турецьку. При кошовій старшині знаходився турецький спеціальний «повідомлений у справах» або драгоман для повідомлення про рішення турецького уряду, нагляду за політичною ситуацією у Січі та збору податків, якщо задунайці займались господарством за межами козацької території. Кошовий отаман був під наглядом у сілістринського, браїльського або тульчинського пашів, останній навіть одержав звання козак-баші. Січ нараховувала близько 40 куренів, з яких 38 йменувались так сам як і в Новій Січі. Хоча наявність додаткових двох куренів не є доведеним фактом і визначається на зразок Усть-Дунайського Буджацького війська (про нього детальніше див. інший нарис). Курінна старшина складалася з курінного отамана, значкового товариша або хорунжого й обиралась на курінних радах. Постійних військових старшин, полковників та інших, як і в Новій Січі, у задунайців не було. Якщо була необхідність у поході або відрядженні, хтось із курінних отаманів обирався полковником, одержував наказ від кошового і пернач, як ознаку влади. Після виконання доручення він складав свої повноваження і знов ставав курінним.

В цей час документи називають кошовими отаманами значну кількість кошових отаманів. Серед них Семена Кальниболоцького, Михайла Губу, Семена Мороза, Василя Незамаївського, Йосипа Гладкого. Семен Кальниболоцький походив зі «старих» запорожців, його прізвище або прізвисько, ймовірно походить від назви Кальниболоцького куреня. Про Михайла Губу відомо, що він походив зі «старих запорожців», був отаманом Крилівського куреня, декілька разів обирався кошовим і наказним отаманом. У літературі зустрічаються згадки про його керування Січчю у 1826 р. Так, відомий і його підпис як кошового отамана на білеті козака Онофрія Усатого у 1816 р. Михайло Губа перейшов до Росії у 1828 р. і був при Йосипі Гладкому наказним отаманом. В зв'язку з перебуванням його на цій посаді Йосип Гладкий виправдовуючись перед керівництвом переповів цікаву «випадок-анекдот-легенду» про те, що наказ про назву полку козаків, які перейшли з ним до Росії — Дунайським і надання їм прапору отримав від керівника від намісника Бессарабії Івана Інзова Михайло Губа, останній «людина неписьменна, не зрозумів російських порядків і важного значення офіційного папірця, він не лише не оголосив наказ козакам, але й сам не прочитав, заховав у кишеню штанів та й ... вийняв через три роки» через це лише у березні 1831 р. передав Йосипу Гладкому.

Семен Мороз походив з Київщини, дужий чоловік і мудра людина, у 1817–1818 р. працював в Константинополі на будівництві шлюзів, а потім побував на Святій Горі Афон і став архімандритом в одному з грецьких монастирів. Згодом знов повернувся на Січ, де був вдруге обраний кошовим отаманом близько 1824 р. Загинув у боях під Міссолунгою в 1826 р.

Серед старшин Дунавецької Січі відомі — наказний отаман Никифор Білуга, військовий осавул Степан Заремба, отамани: Поповічевського куріня — Василь Седлевський та Платнірівського куріня — Семен Безверхий. Курінна старшина складалася з отамана, значкового товариша або хорунжого й обиралась на курінних радах. Якщо була необхідність у поході або відрядженні, хтось із курінних отаманів обирався полковником, отримував наказ від кошового і пернач як ознаку влади. Після виконання доручення він складав свої повноваження і знов ставав курінним. Курінь був подібний до «однієї сім'ї».

Кошовий отаман носив сиву смушкову шапку, шовковий елек (турецьку куртку на зразок жилета), каптан або антерев (верхня турецька куртка з шовкового червоного сукна), сині шаровари, підперезані персидським кушаком, чоботи з широкими халявами. Однак запорожці, як і раніше, не дуже переймалися своїм зовнішнім виглядом. Отож, наприклад, бурлака Полікарп Семенів мав лише одну сорочку, одні штани, одну свиту, шапку і одну пару постолів (взяття). Проте, як і раніше, чи не найціннішою річчю для козака була зброя, а також люлька. За свідченням Ананія Коломойця, хоч який обідраний був козак, «а зброя дорога і хороша! [...] Люльки було запорожці обкоували червінцями-тинфами, а сам без чобіт, п'ятами світить».

Клейнодами були бунчук, пернач, топуз (вид кинджала), печатка. Драгоман та писар вели листування, видавали білети козакам для виїзду на промисли. За деякими даними в останні роки існування Січі драгоманом був тульчинський аян Гусейн-Ефенді, який лише зачитував фірмани і ставив запорожцям візи на білетах — з чого мав прибуток.

Османський уряд надавав задунайцям так звані «кормові гроші», що складалися з платні та продовольства. Так, за різними даними курінь одержував 1200–1400 ок (ока — 1,291 кг) провіанту та 200–300 левів (1 лев — 1 куруш/гуруш), десятину з прибутку від землеробів і рибалок, які підпорядковувались Кошу. Січ одержувала сочевицю, оцет, дерев'яне масло, порох і свинець. Якщо розраховувати, що в той час 100 ок пшеничного борошна коштувало 7 левів, 4 ок кукурудзяного борошна — 3 пара, два воли з возом — 70 левів, корова — 30–35 левів, то задунайці мали достатньо скромні гроші.

Незначні порушення січового порядку і козацьких звичаїв розглядались в куренях отаманами, в райях — зібранням громади. В більш серйозних справах рішення виносилося на розгляд кошового отамана, зібрання отаманів або усього січового товариства. Звичайним покаранням був штраф — «джереме» і покарання бичами — важкими кизилловими палицями. Ними карали за крадіжки або незаконне ходіння на здобич. За тяжкі кримінальні злочини загрожувала смертна кара, за такі провини відправляли до суду в Браїлу або Галац.

Незмінним залишалось правило брати в козаки усіх бажаних. Виняток складали татари, турки та мусульмани взагалі, яких османський уряд офіційно забороняв приймати. Інші потрапляли в козацькі лави без особливої перевірки та процедур: «Прийде чоловік у паланку, розпитають його, звідки і як». — розповідав Ананій Коломієць — «Будеш козакувати?». У відповідь: «Буду, пане!». Отаман і каже: «Ну козакуй — та якщо коли й бувало, то більше не роби!... От рибаль, а на добич не ходи!». «Ходіння на добич», тобто розбій, був злочином, що провокував серйозні конфлікти з османською адміністрацією. За нього

карали дуже суворо: «Задеруть було ноги догори, та бича-ми по п'ятах, а то й повісять».

Особа, яка приходила на Січ, як і раніше, легалізувала своє становище через отримання нового прізвища-прізвиська. З одного боку, це унеможливлювало його повернення до попереднього господаря чи способу життя. З іншого, як свідчать дослідники, йшлося про ініціацію, яка означала народження людини у новому стані. Так з'явилися прізвища Білуга, Вареник, Вершибала, Губа, Завірюха, Костогриз, Кінська-Шерсть, Люлька, Міняйло, Перебийніс, Пробийголова, Сіроштан, Усатий, Чернобаїв, Чернозуб.

До задунайських козаків людей приводили різні шляхи. Одні — шукали волі, другі — легалізації і захисту від січової громади, треті — прагнули землі і господарювання. Все це могла дати Січ. Так, Ананій Коломієць згадував, що у 1802 р. він утік зі служби в російській армії, куди потрапив через рекрутську повинність, а тут «чутка пішла, що наші за Дунаєм, у Туреччині, що там добре, та й дядько у мене там був [...]». От я собі думаю: «Дай мені Господи тільки туди!». Інший задунаєць, Іван Білий, розповідав, що він спочатку проживав «за Дніпром», в селищі Олешки, а у 1791 р. пішов «по чумацькому промислу» на Дон і Волгу, звідти — у Бессарабію, де «перебував по різних місцях», врешті, опинився в Ізмаїлі, де перейшов до задунайців. Після довгих блукань був завербований в задунайські запорожці і Семен Дубина, уродженець Чигирини, підданий поміщика Савицького. 1795 р. він відправився «на заробітки в різні місця, записався у бузькі козаки, після знищення їх прийшов до Одеси і найнявся у греків на судно». Зустрів в одному із портів задунайського отамана Гната Ковалю і «вступив за його пропозицією в козаки».

Січовики, за традицією, коли їх покидали сили і вони ставали неспроможними до несення військової служби чи господарювання, вступали до монастирів. Як твердять дослідники, ченцями стали кошові Михайло Литвин та Семен Мороз, останній священик отець Іустин. Таким «козацьким» монастирем став Мирпоян, де за свідченнями, ченцем був колись «мазепинський писар». Релігійна належність козаків досить жорстко контролювалася — на Січі дотримувалися православ'я. Так, наприклад, Іван Чорноморець був «повернений в грецький закон» з греко-католицької Церкви, а Микола Діброва, «введений у громаду запорожців, прийняв греко-російське сповідання віри з католицького».

Задунайці переважно самі обирали собі священиків й укладали з ними договір на утримання від громади — грошима, зерном тощо. Причому, у священики вибирали не обов'язково осіб, котрі мали відповідну богословську підготовку. Так, у селі Катирлез 1880-х рр. священиком обрали отця Василя — колишнього катирлезького рибалку «запорозького роду», який самотужки оволодів грамотою й отримав посвяту в сан за дві тисячі левів «від грецького архієрея». Священики займались не лише виконанням релігійних обов'язків, але й навчали грамоті. Функції вчителів виконували і кошові писарі. На думку Ананія Коломійця, на Січі було чимало грамотних козаків, існувала навіть своя школа та бібліотека, яка знаходилась в будинку у писаря.

Існування Дунавецької Січі продовжувало дратувати російській уряд і вимагати від Оттоманської Порти переселити задунайців подалі від кордонів, або як і раніше надавала пільги, оголошувала амністію тим задунайцям, які перейдуть на російській бік. Цим, як і раніше, вона прово-

кувала поділ козаків на дві течії — проросійську та протурецьку.

Зацікавлений у швидкому заселенні прикордонної території межиріччя Дністра та Дунаю, російській уряд офіційно дозволив козакам селитися в Бессарабії. Всі ці заходи істотно вплинули на задунайських запорожців. Тим більше, що уряд досить активно використовував для цього усть-дунайську старшину.

Не лише агітація проросійськи налаштованої старшини або пільги призводили до переходу задунайців. Викликала їхнє незадоволення й ситуація, в якій вони опинились в Османській імперії, зокрема військова повинність, що стала обтяжливою. Козаки зобов'язані були брати участь у походах турецьких військ, у тому числі каральних експедиціях проти болгар, греків і сербів, які боролись за свою незалежність. Однак не всі козаки брали участь у військових походах, багато хто займався землеробством, промислами та заробітками в Пониззі Дунаю. Робота на рибальських заводах була досить виснажливою і свідчить про наявність на Січі зовсім незаможних козаків — «голоколінчиків» і «безштаньків»: «У більшій частині особливо прості кармашники, матульняки, різальники та ін. — трохи не зовсім гола сіромашня, а деколи й зовсім гола, така гола, що на іншому таки справді нічогісенького нема, окрім хіба шмаття старої сітки-матули, що обернута навкруги тіла нижче пояса; сіромашня без ніякого припуху окрім рибальського куреня на заводі або шинку в місті, як рибальство скінчиться». Коли ж такі сіромахи старіли так якось пропадали невідомо куди». Пияцтво було поширеним явищем серед сіроми. Щорічно в Дунавецькій Січі шинок давав близько 22 тисяч карбованців прибутку. І, як висловлювався наказний отаман Гнат Василевський, «як би вони не так пили — свого короля б мали!».

Майнове розшарування задунайського населення сприяло соціальній диференціації козацького товариства та мирного населення. Саме тому на початку 20-х років XIX ст. на Січі чітко простежуються дві непримиренні групи задунайців, інтереси яких розходяться, як в економічному, так і в політичному плані. З одного боку, це заможна верхівка козацтва та райї — «дуки», «срібляники», з іншого, — старі козаки-бурлаки та сірома — «голоколінчики», «безштаньки». Перші мріяли повернутися на батьківщину та скористатися правами і привілеями, які були обіцяні російським урядом, а голота та старе козацтво бажали залишитися за Дунаєм, бо не вірили обіцянкам російських чиновників і боялися втратити єдине, що мали, — волю. Зауважимо, що за період свого існування Дунавецька Січ поповнювалась, здебільшого, за рахунок утікачів з України та Росії: колишніх козаків, кріпаків, дезертирів російської армії та інших. Поступово козацький елемент, який дотримувався запорозьких традицій, зменшувався, а це призводило до відповідних змін і суперечок у середині Січі і до трансформації самої мети та завдань існування козацтва.

Протягом 20-х років XIX ст. через кризу у середині Османській імперії і складну міжнародну ситуацію, султанський уряд планував перенести Задунайську Січ подальше від кордонів, навіть, в далеку Анатолію. Це також вплинуло на настрої задунайців через невизначеність свого становища.

На початку нової російсько-турецької війни 1828–1829 рр. султанський уряд оголосив мобілізацію козаків і вимагав їхньої передислокації до Сілістри. Частина задунайців (близько двох тисяч) була мобілізована в турецьку армію і пішла до Сілістри. Здебільшого це були козаки, які дотримувались протурецьких настроїв. Після того Йо-

сип Гладкий повернувся на Січ і в травні 1828 р. перевів іншу частину козаків через Дунай до російської армії.

Вони принесли з собою військову канцелярію, похідну церкву, скарбницю, прапори, бунчуки, булаву. Це дало можливість говорити про повернення в межі російської держави не окремого підрозділу на чолі з Йосип Гладким, а всього козацького Коша і ліквідації останньої Задунайської Січі у Верхньому Дунавці. Частина населення Задунайської Січі оселилася в різних містах і селищах Добруджі, навіть служила у залогах турецьких фортець. Козацьку Січ султанський уряд категорично заборонив відновлювати. Протягом всього ХІХ ст. спостерігаємо перехід у Добруджу до колишніх задунайців розчарованих своїм становищем їх товаришів по колишньому козакуванню з Росії й іншого не задоволеного своїм становищем населення. Дунайське Пониззя залишалось привабливою землею і для наступних поколінь.

**«НЕ Я СІЧ ЗАВОДИВ,
НЕ МЕНІ Й ВИВОДИТИ»
(кошовий отаман Й. Гладкий)**

руйнування Запорозької Січі на початку червня 1775 р., як відомо призвело до виходу частини запорожців у межі Османської імперії: у межи-річчя Південного Бугу, Дністра й Дунаю (Очаківська округа та Буджак). Вихід запорожців за кордон викликав неабияку стурбованість російського уряду — за відомостями прикордонної адміністрації турецький султан схильний був розглядати запорожців як своїх підданих. Аналіз ситуації показував, що Росія втратила (а при переході інших запорожців і надалі могла втрачати) не лише потрібні їй військові контингенти для подальшої боротьби за південні причорноморські території, але й зазнала від Османської імперії удару по міжнародному авторитету, як покровительки православних. За таких умов стратегічною метою урядової політики стало припинити перебування запорожців на території Туреччини. Досягти цього можна було вирішенням декількох тактичних задач: не допустити поповнення чисельності запорожців і організацію Січі, повернути козаків до Росії. В зв'язку з цим природним

було з російського боку категорично заборонити вихід колишніх козаків та іншого населення з територій Запорозжя на рибні лови за російські кордони.

Одним з офіційних заходів, яким активно користувався російський уряд в своїй політиці щодо задунайців, було оголошення амністій (в яких уряд зобов'язувався не вважати їх зрадниками та злочинцями), надання пільг і привілеїв тим хто повернеться в російські межі. Протягом 1779–1780 рр. російська адміністрація видала низку таких маніфестів, в яких закликала повернутися всіх, хто за різних обставин опинився за її межами, в тому числі «військових регулярних і нерегулярних частин рядових і нижніх чинів, селян казенного відомства й поміщицьких, козаків Війська Запорозького та малоросійських посполитих». Ті з козаків, які вирішили скористатися пропозиціями уряду, отримали землі в Новоросійській губернії. Російські дипломати не просто чекали на звернення до них козаків або інших людей. Вони активно розшукували їх по території Придунав'я. Для цього наймалися спеціальні агенти. Так, російський посол в Константинополі направив І. Северину таких «спеціальних людей, які можуть відшукувати та ловити наших дезертирів та інших, які переховувались в тутешній землі».

Вжиті російським урядом офіційні та неофіційні заходи не вирішили поставленої мети і навіть жодної із задач. Напередодні нової війни з Туреччиною уряд мав винайти новий метод впливу на задунайських запорожців та їх потенційне поповнення — колишніх запорожців в Росії. Таким заходом могло стати штучне відновлення козацьких військ. Першого липня 1783 р. колишнім запорозьким старшинам було видано указ й офіційне запрошення козаків на службу до «Війська вірних козаків» (згодом Чорноморське козацьке військо, про його створення йдеться в

іншому нарисі). Заходи російської адміністрації викликали серйозні зміни у ставленні султанського уряду до задунайських запорожців, оскільки створили реальну можливість виходу козаків із турецьких володінь. Останнє, в умовах підготовки нової війни з Росією, для Туреччини було вкрай небажане. Тому запорожцям дозволялось створити власну військово-адміністративну організацію — Січ, яка отримала певну автономію.

З початком російсько-турецької війни 1806–1812 рр. Січ знаходилась під керівництвом кошового отамана Гната Коваля. З липня 1804 р. російські чиновники надсилають йому листи через спеціальних агентів для того, щоб «викликати його з іншими товаришами до Росії».

Поряд з цим був відправлений в пониззя Дунаю «поважний громадянин» купець Євтихій Кльонов, щоб він «підмовив... запорожців..., аби їх можна було на наш бік перевести і використати з вигодою». У 1793 р. він вже перебував у Катирлезі з подібною місією.

Сприяла переходу на російський бік також і агітація російського духівництва. Так, за свідченням задунайця Дмитра Капіноса у Січ пришли три ченці, відправили у січовій церкві службу та оголосили, що «Росія вступає у війну з турками і кинули у церкву прокляття, хто з запорожців не залишить турецького володіння і не повернеться до Росії, наважиться підняти зброю проти Росії буде проклятий», після чого він з 30-ма запорожцями наступного дня на човнах прибули до Херсона, «інші запорожці залишились за Дунаєм та вступили на службу до турків у фортеці й усі майже знаходились при гарматах в турецькій армії».

У листопаді 1806 р. Російське командування оголосило маніфест про формування на Дунаї нового козацького війська — Усть-Дунайського Буджацького, це викликало

занепокоєння в лавах турецьких запорожців. Задунайський запорожець Василя Завірюха згадував, що писар, який читав маніфест, «робив трактування його не в кращий бік. Втім, козаки писарю не повірили і хотіли втекти до російських військ, але зробити цього не змогли, оскільки завжди знаходились під міцним наглядом». Про страх обвинувачення свідчить задунаєць Прасковій Целіков, який вирішив перейти до усть-дунайців в Галац та «інших до цього підмовляв», а коли про це стало відомо кошовому він швидко втік. В подальшому до усть-дунайців перейшов військовий писар Дмитро Білий та ієромонах Гервасій.

Після завершення війни російській уряд, щоб залучити задунайців на свій бік, продовжує вживати вищезгадані «приватні запрошення», оголошувати амністії, використовувати агітацію колишніх чорноморців, усть-дунайців: 30 серпня 1814 р. уряд видав маніфест, за яким задунайцям оголошувалася амністія, а з 1817 р. надавались права іноземних колоністів. Наслідками таких заходів був вихід протягом 1815–1817 рр. із-за Дунаю в Бессарабію декількох груп запорожців.

Російська імперія продовжувала вимагати від Оттоманської Порти переселити задунайців подалі від кордонів, або надавала пільги, оголошувала амністією тим козакам, які перейдуть на російській бік. Цим, як і раніше, вона провокувала поділ козаків на дві течії — проросійську та протурецьку.

У середині 20-х рр. XIX ст. із Січі почався масовий вихід козаків у російські межі, що було викликане соціально-економічною кризою в самій Січі, спробами султанського уряду використати задунайців у боротьбі проти болгар, греків і сербів, які боролись за свою незалежність. Од-

нак централізованого переходу Січі на чолі з кошовим отаманом все ж не сталося.

Слід зауважити, що такі дії викликали, як і раніше спротив іншого за Гната Коваля отамана кошових отаман Семена Мороза (1817–1818, 1824–1826?). Він досить чітко сформулював причини такої позиції отаманів. Вона полягала в тому, що коли «кошовий тікатиме турки знищать усіх запорожців, де тільки хто є». Саме так пояснив своє ставлення до переходу Коша на бік Росії і наступний кошовий отаман Василь Незамаївський (1826–1827): «Тікати?.. Як його тікати! Багато народу запропастимо — турчин повірізує!.. Ні, нехай хто заводив, той и виводить, а я не буду виводити!». Отже, кошові отамани цілком розуміли всю складність ситуації та її наслідки, в якій би опинилось населення Січі після переходу козаків до Росії. Як вони передбачали — так і сталося.

Напередодні чергової російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Росія та Османська імперія намагалися різними засобами підпорядкувати собі козаків. Османський уряд збільшив платню козакам і посилив за ними нагляд. Російський уряд посилив заходи щодо ліквідації задунайського козацтва. Через військового губернатора Бабадагської області генерала Сергія Тучкова розпочались таємні переговори з кошовим отаманом Василем Незамаївським і далі з новим кошовим Йосипом Гладким про можливість переходу задунайців. Одна частина козаків прийняла пропозицію про перехід на російський бік. Більшість козаків була впевнена в тому, що під час війни Росія захопить землі Січі, тому потрібно переходити на інше місце.

Зважився на перехід до Російської імперії обраний в жовтні 1827 р. кошовий отаман Й. Гладкий. Ставлення до цієї людини серед сучасників і оцінка серед науковців неоднозначна: від негативної — авантюриста і пройдисвіта,

до легендарної — мудрої й визначної для козацтва. Він не був представником тих «старих» запорожців, які дотримувались традицій січового життя. При його обранні на посаду кошового значну роль відіграли козаки з райї, тобто козацько-селянське населення, яке записалось до задунайців протягом перших десятиліть ХІХ ст., в більшості, це вже одружені козаки, які не мали сталих запорозьких звичаїв. Свої плани, щодо переходу на російський бік, Йосип Гладкий тримав у таємниці, адже як і раніше, так і тепер, за подібні наміри на Січі карали на смерть.

У березні 1828 р. султанський уряд оголосив мобілізацію козаків і вимагав їх передислокації до Сілістри. Частина задунайців (близько двох тисяч) на чолі з кошовим отаманом пішла до Сілістри. Здебільшого це були козаки, які дотримувались протурецьких настроїв. Після того Йосип Гладкий повернувся на Січ і 22 травня 1828 р. перевів іншу частину козаків через Дунай до російської армії. Вони принесли з собою військову канцелярію, похідну церкву, скарбницю, прапори, бунчуки, булаву. Це дало можливість говорити про повернення в межі російської держави не окремого підрозділу, а всього козацького Коша на чолі з отаманом. Подія, що сталася, поклала край Дунавецькій Січі і водночас наразила на смертельну небезпеку козацьке населення, що залишилося в Подунав'ї. Вже 26 травня 1828 р. сілістрінський валі (губернатор) Ахмед Паші повідомляв Великого Візира про те, що кошовий отаман залишив Сілістру для того, щоб в окрузі Тульча зібрати козаків і відправити їх до фортеці Браїла, а в дійсності він, не доправивши козаків до фортеці, перевів їх до Росії.

Датування повідомлень та їхній зміст дозволяє припустити, що відбулось насправді. По-перше, кошовий отаман зі старшиною, які повернулися із Сілістри, мали роз-

почати переселення запорожців з пониззя Дунаю в Румелію. В той самий час цим фірманом козаки мобілізувались на службу до лав турецької армії для захисту придунайських фортець. За це опосередковано свідчить і повідомлення Й.Гладкого на базарчуцькій заставі про те, що «з Константинополя йде паша з 40 000 корпусом Війська, з яких має намір залишити у фортецях: Бабі — 20 000, Тульчі — 10 000 та Ісакчі — 10 000». По-друге, наявність зазначеного фірману пояснює швидкість з якою Йосип Гладкий «на невеликому човні з 11 запорожцями при двох бунчуках та трьох прапорах Турецької Запорозької Січі» вже 22 травня прибув до базарчуцького карантину й очікував на подальший активний вихід козаків з сім'ями.

Отже, цілком можливим є те, що перехід Йосипа Гладкого, якщо й планувався, то на більш пізній термін, а в травні 1828 р. був спонтанним і виявився єдино можливим, він був спровокованим османською стороною, а наявність фірману стала своєрідним поштовхом і приводом до таких дій. Січ опинилась у складній ситуації, коли слід було залишати територію пониззя Дунаю внаслідок військових дій і через розташування турецької армії, або російських сил, які мали намір щонайскоріше перейти Дунай. Відомості про наближення турецької армії прискорили вибір отамана. Незважаючи на попередні таємні переговори з козацькою старшиною для російської сторони, перехід Йосипа Гладкого також не був очікуваним. Відразу до ізмаїльського карантину, куди він з козаками був направлений під конвоем, відрядили ізмаїльського градоначальника генерал-лейтенанта Сергія Тучкова. Саме він й займався влаштуванням козаків з родинами таким чином, щоб гарним прийомом заохотити й інших «наслідувати їхній приклад», ті козаки, які перейшли до Росії, не мали «очі-

кувати від того жодної небезпеки». У стислі терміни командир 3-го піхотного корпусу генерал Рудзевич мав визначити кількість військ для тримання оточення, якщо карантини не зможуть прийняти усіх тих, хто вирішив перейти на російській бік.

Спонтанність переходу полягає в тім, що мобілізація козаків та їх переселення з пониззя Дунаю, не давали можливості скористатися варіантом переходу на бік російської армії, коли вона б вже перейшла Дунай. За таких обставинах не відомо, як би ставилось керівництво армії й солдати до козацького населення, що «виявили невірність і проживали під керівництвом османів». Важливо також врахувати і те, що Йосип Гладкий не міг не розуміти складність становища, в якому мали опинитися козаки та їхні родини, коли османські військові довідаються про його вчинок. Про те, що Йосип Гладкий все ж таки розумів відповідальність свого вчинку, свідчить і те, що він опікувався тими козаками, яких сам відвів до Сілістри. Він писав генерал-фельдмаршалу Івану Дібічу у 1830 р., що особисто відвів «сілістрійському паші запорожців 600 осіб з духовним причетом, ієромонахом, дяком і тропаром, всього 603 чоловіки». Якщо взяти до уваги ще близько 329 осіб, що служили у сілістрінському реєстрі, то лише у Сілістрі перебувало до тисячі задунайських козаків. Їхня доля склалася по-різному. 600 козаків, як зазначав Йосип Гладкий у 1830 р., було «відразу відправлено з Сілістри в Константинополь й утримувались під вартою, багато хто з них від нестатку їжі та інших потреб померли; 65 чоловік протягом 1829–1830 рр. встигли з неволі звільнитися і прибули на місце свого проживання» в селах колишньої Січі. Інші козаки, які служили в османських частинах були відправлені з Європейського фронту до Стамбула, а згодом в Анатолію.

Частина населення Січі дійсно була знищена, а частина, яка врятувалась, оселилася в різних містах і селищах Добруджі. Сучасні дослідники вважають, після переходу Йосипа Гладкого до Росії, турками була спалена лише сама Січ, а село Дунавець, де мешкали одружені козаки, залишилось неушкодженим «з усіма будинками, хлібом на полі, виноградниками і т. д. до повернення запорожців з лівого берега Дунаю на свої старі місця, коли вони були звільнені російською армією». Сталося таке через те, що російські війська, незабаром після переходу отамана, переправились через Дунай і взяли фортеці Ісакча, Браїла, Тульча і туркам не було «часу руйнувати запорозькі оселі». Хоча жертви серед мирного населення все ж таки були, як про це свідчили самі козаки, і не лише через «помсту» османів, але й через пограбування, здійснені місцевим сусіднім з козаками, населенням. Турецький уряд не планував відновлювати, не лише Січ на Дунаї, але й не міг її заселяти — це чітко відобразилось в умовах післявоєнного Адріанопольського договору 1829 р.: «правий берег, починаючи з точки, де гирло Георгіївське відокремлюється від Сулінського, буде незаселеним на відстані двох годин дороги від ріки і на ньому не буде жодних споруд; а також й на островах, що знаходяться у володінні двору російського, не буде дозволено влаштовувати ніяких споруд або укріплень, крім карантинних». Задунайські козаки з родинам, які залишились в Туреччині, надалі служили у фортецях Добруджі — Тульчі, Браїлі, Сілістрі.

Таким чином, реально вплинути на ліквідацію Задунайської Січі і перехід козаків у російські межі стало можливо лише через 50 років, після зруйнування Січі Запорозької, через зміну відношення самих задунайців до політики Росії й діями османської адміністрації.

ФРАНЦУЗЬКІ ГРАНДИ ТА КОЗАЦЬКІ ОТАМАНИ (Рішельє, Ланжерон, Гнат Коваль та Федір Бурсак)

 а початку ХІХ ст. задунайські запорожці перебували в межах Османської імперії. У квітні — травні 1804 р. російська прикордонна влада була сильно занепокоєна появою у дністровському прикордонні значної кількості задунайських запорожців. Як свідчать донесення російської адміністрації, зосередження задунайців у Буджаку викликане прагненням останніх поповнити свої ряди за рахунок утікачів із Росії. Херсонський губернатор Олексій Окулов підкреслював, що з появою поблизу Дністра задунайських запорожців «почали збільшуватися втечі: утікачі, «обласкані» задунайцями, «залишаються на проживанні в Молдавії та інших турецького володіння місцях». На думку губернатора, запорожці «задуми свої здійснюють, як вважати належить, через приятелів своїх, які знаходяться в межах російських». Займався такими питання й одеський градоначальник Еммануеля де Рішельє. Він з березня 1805 р. перебував на посаді херсонського військового губернатора і новоросійського генерал-гу-

бернатора. Герцог Арман Емманюель де Рішельє (Armand Emmanuel du Plessis de Richelieu, русифіковане ім'я Еммануїл Осипович) народився у 1766 р., в м. Бордо у Франції. Походив з відомої аристократичної родини. В 1789 р. у зв'язку з революцією у Франції емігрував до Росії. В 1790 служив у російських військах, брав участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр., відзначився під час штурму Ізмаїла (1790), за що нагороджений золотою шпагою з відзнакою «За хоробрість» та орденом Св. Георгія IV ст. На початок XIX ст. дослужився до генерал-майора російської армії. Вже в липні 1804 р. з дозволу герцога Емманюеля де Рішельє до кошового отамана задунайців Гната Ковалю з листом був відправлений один із агентів. Цей лист умовив написати задунайського старшину полковника Йосипа Білецького, який перейшов на Кубань, отаман чорноморських козаків Федір Бурсак. У листі йшлося про «виклик» Гната Ковалю «з іншими товаришами до Росії». Однак значних наслідків це немало, крім того, що кілька поодиноких груп козаків суходолом і морем перейшли до Одеси і Севастополя.

В той самий час, поповнивши свою чисельність утікачами з України, задунайці заклали Січ у Катирлезі (детальніше див. в іншому нарисі). Однак невдовзі, на початку нової російсько-турецької війни 1806–1812 рр., Січ була зруйнована турецьким феодалом Пехлеван-оглу і російськими козаками-некрасівцями, а задунайці змушені були перебратися до Браїли. В листопаді 1806 р. російські війська перейшли дністровський кордон, а протягом листопада-грудня зайняли Бендери, Аккерман, Кілію, Галац і підійшли до Ізмаїла. Вже у листопаді 1806 р. близько двох тисяч задунайських запорожців з Ізмаїла були переведені турецьким урядом до Браїли. За наказом браїлівського назиря стягувались до фортеці й інші задунай-

ські частини, зокрема, з Кілії, Вилкового, Галаца, Бальчика, Мачина. Разом з Емманюелем Рішельє на Дунаї командував корпусом граф Олександр Ланжерон, який згодом командував 13-ю дивізією замість Емманюеля де Рішельє, який переїхав до Одеси. Ланжерон (Alexandre-Louis Andrault de Langeron) народився в 1763 р. в Парижі, походив з давнього французького аристократичного роду Андро. На початок XIX ст. також мав звання генерал-майора. За враженнями графа Олександра Ланжерона задунайські запорожці могли «завдавати шкоду більш ніж турки і татари», він також наголошував на тому, що лише запорожці знали зручні місця плавання по Дунаю, що особливо стало в нагоді при взятті Ізмаїла в 1790 р. російськими військами. Тому з самого початку війни російське командування вживало заходи, щоб нейтралізувати або залучити задунайців на свій бік.

З початком війни у лавах задунайських козаків відбувся розкол на дві партії — одна трималась турецької, інша — російської орієнтації. Російське командування використовувало, щоб не сказати провокувало, такий розкол і постійно агітувало козаків до переходу на російський бік, використовуючи як таємні листування, так і офіційні заклики. Так, 5 грудня 1806 р. генерал-губернатор Емманюель де Рішельє відправив в район Кілії колишнього дипломатичного агента в Галаці Павла Ренського з завданням «залучити запорожців та інших російських людей тамтешніх до переходу на наш бік». Він повинен був запевнити «тих людей, що отримають вони всі пільги і будуть оселені з їх братами Тамані». Поряд з цим, Олександр Ланжерон у січні 1807 р. надіслав «поважного громадянина», купця Евтіхія Кльонова в пониззя Дунаю, щоб він «підмовив... запорожців і некрасівців, аби їх можна було на наш бік перевести і використати з вигодою».

13 грудня 1806 р. новоросійський генерал-губернатор Емманюель де Рішельє звернувся до Гната Коваля: «Превосходительный, высокочтимый господин запорожский кошовый атаман, любезный друг мой Игнатий [...], Вашему превосходительству и всему единоверному христианскому войску начальства вашего превосходительства свидетельствую сим мое усердное почтение» (дано мовою оригіналу — *О.Б.*), надалі губернатор пропонував перейти до Росії і від імені Олександра І обіцяв «на Кубані землю, права, привілеї і переваги кожному чину запорозькому» присвоїти. Звернення мав передати задунайський старшина Трохим Гайдабура. Нарешті зі спеціальною відозвою до населення, що втекло з Росії в Бессарабію, Молдавію і Волощину, 15 грудня звернувся головнокомандуючий Молдавською армією Іван Міхельсон. Утікачам пропонувалось добровільно перейти на бік російських військ за умови повної амністії.

31 грудня надійшов наказ від міністра внутрішніх справ Віктора Кочубея на ім'я новоросійського генерал-губернатора Еммануеля де Рішельє про те, щоб «пристойно приймати» усіх задунайських запорожців, які перейдуть на бік Росії і дозволяти їм селитися в Чорноморії, а тим, що мають родини надавав позику від 50 до 100 карбованців.

Основна увага при цьому всьому була спрямована на залогу браїлівської фортеці, де перебували задунайські козаки. Всього в Браїлові знаходилось до 15 тисяч осіб, в тому числі озброєні місцеві жителі, яничари, жителі Хотина, Бендер, Кілії, запорожці, некрасівці та до 500 російських дезертирів.

Дійовим засобом, який використали для того щоб спробувати розкласти запорозьку залогу Браїли стало штучне формування волонтерських команд у складі російської ар-

мії і, зокрема, так званого Усть-Дунайського Буджацького війська у грудні 1806 р. (детальніше див. інший нарис). Вже 22-го січня Емманюель де Рішельє писав Міхельсону, що йому відомо, що «за Дунаєм знаходиться понад 2000 козаків-запорожців колишньої Січі, в тому числі у Браїлі при назирі понад 800. Я запросив з них вже понад 130 чоловік. Вони за власним бажанням вступили у волонтерський полк, що формується в Кілії; щоб використати й інших, викликаний був мною один з них хорунжий, якому доручено від мене листа до кошового їх з оголошенням усього того, що лише можливо було обіцяти.... Вони, якщо б перейшли до нас, з великою користю можна було б використати їх на флотилії на Дунаї та навіть на тому боці річки». Того ж дня князь Олександр Прозоровський писав Рішельє, що з Браїли в Галац постійно переходять запорожці, передбачаючи гоніння від турецької влади», їх збирали у селі Маяки і відправляли до Одеси, а потім у Чорноморське військо.

Подібний лист був надісланий й самим Рішельє до Міхельсона. Зокрема, в ньому йшлося про успіхи у залученні задунайських запорожців до Росії, посилаючись на попередні випадки і пропонував «для прихилення цих людей зробити прокламацію. Вони, якби перейшли до нас, з великим успіхом могли бути корисними на флотилії на Дунаї». Емманюель де Рішельє пропонував не враховувати обіцянок «всього того, що можна було б пообіцяти».

Як ми бачимо, думки Івана Міхельсона та Емманюеля де Рішельє збігалися і було вирішено звернутися до задунайців зі спеціальною відозвою вступати до Усть-Дунайського Буджацького війська. Після капітуляції Браїли 21 листопада 1809 р. новий головнокомандуючий Молдавською армією Петро Багратіон писав Рішельє: «Впродовж останньої облоги Браїли і підкорення її деякі запорожці,

що там знаходились, ухились від турків і з'явилися до нас добровільно, незважаючи на те, що за капітуляцією, укладеною під час падіння Браїли, вони могли спільно з турками йти до Порти Оттоманської».

Організаторські здібності Емманюеля де Рішельє проявились і у ставленні до інших козацьких формувань Південної України початку XIX ст. Напередодні російсько-турецької війни 1806–1812 рр. він сприяв зміні керівництва в Бузькому війську проти якого мали місце скарги бузьких козаків. Він у 1806 р. звільнив з посади наказного отаман війська Івана Краснова та призначив замість нього полковника Миколу Кантакузена. Олександр Ланжерон писав про нього: «Кантакузен впродовж усієї кампанії (йдеться про російсько-турецьку війну 1806–1812 рр. — *О. Б.*) перебував у Кишиневі під приводом сушки сухарів для армії, залишаючи козаків і волонтерів битися подалі від себе...». За вимогою Рішельє, зі стану козацтва відраховували окремих урядників війська, які були помічені у різних зловживаннях.

В 1805 р. Емманюель Рішельє отримав проект організації козацького війська польського шляхтича Йосипа Павліновського про влаштування на території Балтського, Ольвіопольського та Ямпільського повітів Подільської губернії. В тексті проекту йшлося про доцільність створення такого війська через надійність прикордонної служби козаків, які захищають від ворога власні оселі, розташовані на прикордонні. Рішельє підтримав ідею перетворення дванадцяти тисяч селян та місцевої шляхти Південного Поділля на козацьке військо і переправив документи проекту з власними коментарями до столиці.

Подібний проект про формування козацького війська з задунайських козаків в Південній Бессарабії виник і у іншого дворянина Григорія Шостака під час війни з Напо-

леоном у 1812 р. Цей проект, як і попередній також не було реалізовано. Однак в зазначений вище час Емманюель де Рішельє зміг сприяти організації і високо цінив козаків ескадрону Віктора Скаржинського. Генерал-губернатор організував збір коштів на потреби армії, особисто передавши сорок тисяч рублів задля цієї мети.

За посадою херсонський військовий губернатор де Рішельє був начальником не лише Бузького козацького війська, а й Війська Чорноморського. Ставлення Рішельє до чорноморських козаків було однозначно позитивне. Леон Рошешуар, який служив при герцогові, залишив спогади про інспектування губернатором Чорноморського війська у 1808 р. Після п'ятиденного огляду полків Емманюель де Рішельє високо оцінив службу чорноморських козаків, а Рошешуар вражений побаченням, назвав чорноморців найкращим військом для розвідки та прикордонної служби у Європі. Згодом Рішельє опікувався й новим обмундируванням чорноморців. Після формування війська одяг чорноморців не був уніфікований, хоча спроби надати форму «Полку вірних козаків», що став основою майбутнього війська були у листопаді 1787 р. (сині каптани, червоні шапки, карабін та післолет). Основна маса чорноморців продовжувала зберігати в цьому плані запорозькі традиції, і за часів війни їм пов'язували на праву руку білу хустку, щоб відрізнати від турецьких «невірних» запорожців. При цьому слід зазначити, що шаблями були озброєні лише колишні запорожці.

Після переселення на Кубань у 1792 р. чорноморці продовжували нести військову службу у своєму звичайному повсякденному одязі. Спроби регламентації та уніфікації їх військового одягу розпочинаються з 1814 р. Отаман чорноморців Федір Бурсак клопотав перед Емманюелем де Рішельє про розробку зразкового мундира й амуніції.

У листі від 12 березня 1814 р. отамана Бурсака до Емманюеля де Рішельє йшлося про необхідність уведення форми єдиного зразка і він просив її затвердити: «Соглашаясь с общим желанием чинов войска мне вверенного, нахожу нужным по общему о Войсках постановлению, иметь и в сем Войске мундир, который сколько необходим для пользы самой службы, столько и выгоден для всех чинов, особливо нижних; тем более, что оной по предложению состоит из куртки и шаровар только свободных; но вовсе не широких, как ныне многие офицеры одеваются, и будет обходиться не сравненно дешевле длинного одеяния какое прежде имели — что делает лучшую и не обходимую для воина опрятность».

Вже 11 лютого 1816 р. були затверджені зразкові мундири для чорноморців. Коротка куртка темно-синього сукна з прямим коміром-стійкою з окантовкою червоного кольору та чотирма рукавами, два з яких відлітних, закидались за спину як декоративний елемент, виявилась для козаків надто дорогою (близька 100 крб.). Значна кількість офіцерів і козаків взагалі не спорядили собі повний комплект обмундирування. Тому введення одностроїв у козацькому війську затягнулось і це питання передалось у спадок новому херсонському військовому губернатору Олександру Ланжерону.

Олександр Ланжерон залишив спогади, в яких подав свої міркування та оцінки різним козацьким формуванням. Не всі з них були позитивні, зокрема про бузьких козаків він писав, що у війні з турками 1806–1812 рр. волонтери «... хоч брали участь у боях, тоді як бузькі козаки рішуче відмовлялися від цього. Один турок змушував вдаватися до втечі тридцять таких козаків...». В той самий час чорноморцям Ланжерон давав досить схвальні характеристики. Розмірковуючи про місце козацтва у тогочасних вій-

ськових структурах Олександр Ланжерон підкреслював, що сам факт існування в російській армії подібних формувань, значну перевагу надає над арміями іншими країнами. Зокрема він пише, що «вважав їх (козаків — О. Б.) дуже корисним військом. Кожний загін, кожний корпус повинен мати певну кількість козаків, але під час війни, особливо під час війни с турками було б корисним мати цілий корпус козаків...».

У 1822 р. Олександр Ланжерон, наслідуючи Емманюеля де Рішельє, який переїхав до Франції у 1814 р., виїшов у відставку та виїхав за кордон.

Таким чином, діяльність французьких дворян герцога Еманюеля де Рішельє та графа Олександра Ланжерона на посадах херсонського військового губернатора та новоросійського генерал-губернатора, була спрямована на сприяння переходу задунайських козаків на бік Російської імперії будь-якими засобами — від таємного листування до офіційних оголошень амністії, формування військових частин, надання землі під поселення тощо. Крім того, французькі гранди внесли організаційний елемент в існування Бузького та Чорноморського козацьких військ.

УСТЬ-ДУНАЙСЬКЕ БУДЖАЦЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО

 листопаді 1806 р. російські війська перейшли дністровський кордон, а офіційно імперія Османів оголосила війну Росії лише 18 (30) грудня — розпочалась російсько-турецька війна 1806–1812 рр. Мобілізовані частини задунайських козаків перебували під загальним керівництвом кошового отамана Гната Ковалю, місцем перебування якого була фортеця Браїла. Розміщувались залоги задунайців напередодні війни, крім Браїли, ще в Рушукі, Галаці, Ізмаїлі, Кілії, островах Дунайського гирла, козаки служили в турецькій річковій флотилії. Вони відрізнялись високою боєздатністю і, що, особливо важливо, знанням зручних переходів через Дунай. Тому російське командування вживало всіх можливих заходів, щоб залучити задунайських запорожців на свій бік, обіцяючи їм пільги, якими користуються чорноморці на Кубані — зверталось до тих, хто вагався і не наважувався на перехід, використовуючи, як таємні листування, так і офіційні заклики (про це йшлося в інших нарисах). Одним із дійових засобів російського командування в цьому напрямку стало формування волонтерських команд у складі армії. Ще до війни з молдавського і волось-

кого населення в пониззі Дунаю були сформовані волонтерські частини за двома засадами. Ті добровольці, які отримували російське підданство, після війни одержували землю та звільнялися від земських повинностей. Вони зараховувались до складу російської армії на положенні козаків та офіцерів Бузького козацького війська. Інші, які не прийняли підданство Росії, отримували лише платню в розмірі штату «арнаутських» (волонтерських) команд.

Зі вступом у 1806 р. російських військ у Бессарабію та Дунайські князівства з молдавсько-волоського населення був створений корпус під командуванням наказного отамана Бузького козацького війська, херсонського поміщика полковника Миколи Кантакузена. Багато волонтерів з цих полків пізніше опинилися у складі Дунайського козацького війська.

Стосовно частин добровольців українсько-російського населення в грудні 1806 р. кілійський комендант інженер-полковник Єгор Ферстер вже доповідав, що в нього зібрано «шістдесят задунайських запорожців, в тому числі одинадцять козаків, які втекли з турецького гарнізону Ізмаїла». Зауважимо, що перехід козаків міг бути спровокований негативним ставленням до них і войовничою діяльністю ізмаїльського паші Пеглевана. Важливе значення для формування з запорожців спеціальної частини мав перехід на російський бік 23 грудня 1806 р. задунайського отамана Трохима Гайдабури зі 103 козаками, а за ними отамана Івана Губи «з козаками на чотирьох човнах». За наказом Еммануеля де Рішельє Трохиму Гайдабурі було надано звання хорунжого. І вже 10 січня 1807 р. в Кілії загін складав 250 «чорноморських піших волонтерів».

Враховуючи успіхи у формуванні волонтерського полку з задунайських запорожців і забіглого українського населення, 18 січня 1807 р. Іван Міхельсон оголосив мані-

фест, в якому від імені російського уряду звертався до задунайських запорожців з закликом вступити до нового формування, яке назвали «Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо». Центрами його формування призначалися з російського берега — Кілія, а з турецького — Галац. Переправа між ними здійснювалась за допомогою козацьких знавців. В оголошенні зазначалося, що воно буде створене «за прикладом війська колишнього Запорозького». Утримання визначалося за зразком Чорноморського козацького війська.

20 лютого 1807 р. створення Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо було офіційно затверджене указом Олександра І.

Після оголошення маніфесту 24–28 лютого 1807 р. з Браїли перейшло 13 козаків, протягом березня — 168 козаків, квітня — 54, травня — 69, червня — 26, липня — 12, серпня — 6 (у серпні військо припинило своє існування). Всього 348 козаків. Найбільша кількість козаків перейшла, як бачимо, в березні. Саме в цей час дала наслідки діяльність задунайських осавулів Романа Согутчевського та Романа Циганки, значкових товаришів Гаврила Вареника та Дем'яна Чорнобая, які вели переговори з російським командуванням про створення Усть-Дунайського війська і вийшли із-за Дунаю після оголошення маніфесту.

Створенням Усть-Дунайського Буджацького війська російська адміністрація передбачала взяти під свій контроль місцеве українське населення, одержати додатковий військовий контингент і, спираючись на нього, завдати рішучого удару задунайському козацтву. Зовнішній устрій війська нагадував Запорозьке. Управління здійснював Кіш на чолі з кошовим отаманом. Старшина носила традиційні найменування. Військо складалося з куренів на чолі з курінними отаманами. Куренів нараховувало-

ся 40, з яких 38 носили назви таких, як у Новій Січі, а два мали назви Болгарський і Сербський. Кошовому отаману надавався пернач, а війську — прапор і військова печатка. На печатці зображалось: у центрі — у вигляді дуги річка Дунай, над дугою хрест та сонце, під дугою домовина на півмісяці. Прапори планували зробити за зразком Бузького козацького війська.

На цьому, власне, і закінчувалась подібність між Усть-Дунайським Буджацьким і Запорозьким військами. Військо цілком і повністю підлягало російському командуванню. Нагляд за ним здійснювався начальником Галацького військового загону генерал-майором Петром Колюбакіним. Кошовий отаман і вся інша старшина призначалася царською адміністрацією, а не обиралася козаками. На керівні посади потрапляли люди, які змогли отримати протекцію командування. Так, першим кошовим отаманом було призначено «польської породи» єлизаветградського поміщика Івана Підлесецького. Він був прийнятий спочатку у Чорноморське козацьке військо за рекомендацією кошового отамана чорноморців Сидора Білого військовим писарем, але вже в березні 1789 р. відсторонений від служби за «многие упущения», хабарництво, образи козаків і знущання над ними, був звільнений з цієї посади 27 березня 1790 р. Другим кошовим отаманом Усть-Дунайського Буджацького війська став Фома Бучинський, виходець із чиновницьких кіл, він провадив кріпосну політику, привласнював козацькі гроші тощо. Про те, що такі дії усть-дунайців були неодноразовими, свідчить і наступна скарга на їхнього кошового Фому (Хому) Бучинського. Група усть-дунайців награвувала у турецького населення Браїли 70 овець, 60 голів рогатої худоби, а Фома Бучинський разом з осавулом Романом Циганкою продали всю цю худобу за 246 левів і привласнили гроші.

У військо дозволялося набирати задунайських запорожців, колишніх чорноморських козаків та інші категорії українського і російського населення, які проживали в Бессарабії, Молдавії і Волощині до 1806 р. Заборонялося приймати лише підданих Росії, які перейшли кордон після початку війни. Однак не допустити проникнення у військо утікачів з 1806 р. було неможливим. Одеський комендант генерал-майор Фома Кобле з обуренням писав, що «в цьому війську різного звання людям чиниться набір на службу не вимагаючи про їх стан документів, що дають змогу обрати службу. Це тим, які шукають порятунку від повинностей, а також від регулярної служби і не виплачених боргів, дуже сприяє». За відсутності документів власті змушені були використовувати існуючий інститут присяги. Згідно з ним для установлення особи цілком досить було прийнятих під присягою свідоків людей, які могли підтвердити походження даної особи. Про це саме свідчив і сам кошовий отаман Іван Підлесецький, стверджуючи, що ті, які «приходять записуватися на службу в запорожці оголошують себе завжди вихідцями з-за Дунаю або тими, що вийшли в останню війну (російсько-турецьку 1787–1791 рр. — О. Б.), російськими підданими, чому й важко і неможливо без вірних доказів дійти до істини».

Досить чітке уявлення про категорії населення, що формували Усть-Дунайське Буджацьке військо, його чисельний, національний склад дає «Список учиненный в Коше Усть-Дунайского Буджацкого войска о состоящих в оном на службе казаках. Август 1807 г.». За цим документом козаків — усть-дунайців можна поділити за походженням: з турецьких запорожців — 354 особи (25,5%); колишніх чорноморців — 279 (20,1%); російських підданих, що зайшли за Дністер — 399 (28,8%); козаків, які народилися в Османській імперії — 114 (8,2%); австрійських під-

даних — 90 (6,5%); підданих Польського королівства — 53 (3,8%); сербів — 26 (1,9%); болгар — 32 (2,3 %), інших — 29 (2,9%).

За етнічним складом козаки українського походження складали 73% війська, 10,5% — росіяни, 6% — поляки, 4,3% — молдавани і волохи, 2,3% — болгар, 1,9% — серби, 2% — угорці, греки та ін. На середину липня 1807 р. у війську нараховувалося понад дві тисячі козаків.

Усть-Дунайське Буджацьке військо мало 15 військо-вих старшин, 13 значкових товаришів, 40 курінних отаманів, 748 козаків (67%) служило в піхоті, 216 (21%) — на Дунайській військовій флотилії і 120 (12%) — в кінноті. Звернемо увагу на те, що відновлювалось звання значкового товариша, яке вважалося скасованим після ліквідації автономії Гетьманщини у 1764 р. Носили звання значкового товариша — Іван Бучинський, Григорій Звурський, Андрій Мирза, Гаврило Вареник, Климент Домбровський, Данило Базилевський, Ксавелій Чернявський, Сидір Долгорук, Дмитро Потилица, Григорій Остроух, Дем'ян Чорнобай. Серед куріних отоманів майже половина становили козаки із Задунайської Січі, й зокрема із Браїли: Федір Маляр, Дмитро Білий, Сидір Долгорук, Яків Феска, Василь Маняхін, Василь Ярошевич та інші.

Для ведення бойових дій воно поділялося на три частини: перша на чолі з хорунжими Трохимом Гайдабурою і Дмитром Половим розташовувалася в районі Кілії, друга з хорунжим Іваном Губою — на флотилії і третя на чолі з Іван Підлесецьким — в районі Галаца, вела бої під Браїлою. Більшість зарахованих до війська вже мала певний бойовий досвід, деякі були потомственими козаками.

Найбільш активну участь у бойових діях брала кілійська група війська, що нараховувала до 700 козаків. Входила вона у корпус генерала Олександра Ланжерона, ос-

новним завданням якого було здійснення облоги Ізмаїла. Усть-дунайські козаки несли розвідувальну і сторожову службу, брали участь в облозі Ізмаїла, бойових операціях у Тульчі та Ісакчі, штурмі турецьких укріплень на дунайських островах.

Складне проведення кораблів російської Дунайської військової флотилії через Кілійський рукав у кінці лютого — на початку березня 1807 р. здійснили козаки на чолі з Трохимом Гайдабурою. Під проводом отамана Івана Губи вони брали участь в бомбардуванні Ізмаїла, десантних операціях у Сулінському гирлі, бойових діях проти турецьких військ у Тульчі, перехоплювали ворожі суда на Дунаї. Частину козаків, що «сведущие художество мастеровые», використовували для ремонту військових кораблів.

У квітні 1807 р. відбулася ще одна із сутичок задунайців з їх колишніми товаришами з Усть-Дунайського війська: внаслідок боїв козаків Івана Губи з турецькими суднами під Ізмаїлом в полон потрапили 32 «турецьких запорожців».

Командуючий 2-м армійським корпусом генерал Казимир Мейєндорф неодноразово відзначав «відмінну, хоробру та мужню» службу козаків флотилії.

Галацька група козаків діяла по р. Серет і біля Браїли. Вони несли розвідувальну і форпостну службу, здійснювали пошуки в тил ворога. Проте головним їхнім завданням була ліквідація залоги браїлівських запорожців. Тут знаходилося близько 1,5 тисяч задунайських козаків на чолі з кошовим Гнатом Ковалем. Використовуючи усть-дунайців, командування мало в цій справі успіх. У травні 1807 р. генерал-майор Петро Колюбакін повідомляв: «щоденно з Браїлова, протягом восьми днів прибуло до 50 осіб».

Створення на Дунаї «Нової Січі», як про це пішли чутки в Україні, викликало серед селянства надії на відродження козацтва. Це призвело до значних втеч населення до «Дунайської Січі». Новоросійський генерал-губернатор Емманюель де Рішельє 14 червня 1807 р. писав головнокомандуючому Молдавською армією Івану Міхельсону, що селянський рух за переселення в Подунав'я набрав гострих форм і нерідко переходить у збройні сутички між утікачами і земською поліцією.

Масовий рух селян за «козацькою волею» викликав занепокоєння урядовців. За висловом нового головнокомандуючого Молдавською армією Олександра Прозоровського, вони «бажали перейти в цю «Нову Січ», щоб користуватися більшою волею і створити там збіговисько, подібне до того, що колись на Дніпрі було» (тобто Запорозьку Січ — *О. Б.*). Питання про це розглядалося на засіданні Комітету міністрів, де підкреслювалося, що втечі «особливо збільшилися після проголошення в 1807 р. про вільний вступ до Буджацького запорозького війська». 20 липня 1807 р. Олександр I в рескрипті на ім'я Івана Міхельсона видав наказ припинити подальше формування війська і вжити всіх заходів щодо повернення утікачів до Росії.

Для ліквідації війська на Дунай прибула спеціальна каральна експедиція на чолі з начальником Херсонської губернської рухомої міліції генерал-лейтенантом Іваном Нікорицею. Вона повинна була заарештувати всіх утікачів та повернути їх до Росії, а колишніх задунайських запорожців і чорноморців відправити на Кубань. Після того, як з війська були вилучені утікачі, 15 вересня 1807 р. Іван Нікориця доповідав, що ним було затримано усть-дунайців 1397 чоловіків, 778 жінок і 458 дітей з майном і худобою. Всі вони, а також 155 козаків Дунайської флотилії були відправлені до Одеси. Протягом 1807–1810 рр. 662

родини усть-дунайських козаків і 162 задунайських запорожця були переселені до чорноморців на Кубань.

Цікавим є той факт, що не всі доїжджали до чорноморців. Так, Військова канцелярія Бузького козацького війська повідомляла, що в жовтні 1807 р. до війська були зараховані 20 козаків та три жінки з Усть-Дунайського Буджацького війська. Проте за рік до того, 27 вересня 1806 р. Петру Ценоряну, що вийшов з Задунайської Січі, й їхав до чорноморців на Кубань через станиці Бузького війська і зустрів там свого двоюрідного брата Омеляна Слісаренка, було відмовлено у зарахуванні до бузьких козаків. Втім, значна частина усть-дунайців почала тікати від царських урядовців. Частина з них перейшла за Дунай до запорожців, частина лишилася в Бессарабії.

Внаслідок перемир'я 1811 р. на території Буджака відбувся перепис населення фортець Аккерман, Кілія, Ізмаїл та навколишніх територій. Однак виокремити козаків із загальної маси українського або іншого населення складно. Серед таких, ймовірних, мандрівників-козаків про свої неординарні блукання по всій території південного степу розповів Ананій Коломієць, який з товаришами, «бурлакували» під час перемир'я по Молдавії та Буджаку, а за переписом оголосили себе турецько-підданими, отримавши від турецьких «комісарів» незначні підйомні, зі словами «запорожан — козак — гайда!» були відправлені в Задунайський Кіш.

Козаків, які переходили до російських частин протягом війни, були молодими людьми, здебільшого, не козацького походження, які недовго перебували в козацтві, а записались до нього внаслідок тривалих блукань по Бессарабії та Добруджі. «Старі» дніпровські запорожці та старшина, як правило, переходили на російський бік під час формування Усть-Дунайського Буджацького війська,

коли невизначеність становища з Січчю та їх подальшого перебування в Османській імперії змушували шукати для своїх родин землі для постійного оселення. Однак російська адміністрація протягом 1807–1814 рр. не змогла вирішити питання з їх оселенням, наданням обіцяних прав і привілеїв, що тимчасово припинило подальший вихід задунайців.

ОСМАНСЬКІ ПІДДАНІ НА КОЗАЦЬКІЙ ЗЕМЛІ

ісля російсько-турецьких війн кінця XVIII ст. території Османської імперії на півдні сучасної України значно зменшились. Як відомо, Порту втратила на користь Російської імперії межиріччя Південного Бугу та Дністра, а також залежне від неї Кримське ханство. Внаслідок цього присутність мусульманського населення на зазначених територіях зменшилась. Наступна російсько-турецька війна 1806–1812 рр. позначилась вже на долі мусульманського населення, яке проживало на території Буджака. Тут воно складалось з різних етнічних груп, але для кожної з них під час воєнних дій, в першу чергу, важливим було зберегти життя, а після цього поставало питання про подальше проживання і становище в рамках політики нової держави — Російської.

Доля буджацьких ногайців або татар під час російсько-турецьких війн кінця XVIII — початку XIX ст. у спеціальній літературі в загальних рисах відома — переселення на Молочні Води в Таврію або еміграція до Османської імперії. Османські залоги і турецьке населення фортець Буджака мало окрему долю і пов'язана була знов-таки з козаками.

До початку війни 1806 р. Росія та Османська імперія формально вважались союзниками, тому російські війська без оголошення війни перейшли Дністер, без бойових дій зайняли в кінці листопада — початку грудня 1806 р. фортеці Бендери, Паланку, Аккерман, Кілію.

Більшість ногайців, які проживали в Буджаку, погодились на переселення на Молочні Води до Криму. Цьому сприяли попередні переговори з ними чотирьох поважних представників з Молочних Вод — Бегалі Ага, Ільяс Ага, Мусса Челебі й Імрас Челеб та місії російських офіцерів бригадира Івана Катаржі й штабс-капітана Івана Котляревського (відомого більше як автора «Енеїди»). Проте частина ногайців і татар під впливом ізмаїльського паші Пеглевана передумала переходити на бік Росії.

Особлива складність була з «турками», які проживали у фортецях Ізмаїл, Кілія, Аккерман, Бендери. Зважимо на те, що вони були основним населенням міст та жили на цих територіях тривалий час, вважаючи їх своїми. Після офіційного оголошення війни Османською імперією (18 грудня 1806 р. (30 грудня за ст. ст.) мусульманське населення зайнятих російською армією фортець оголошувалось військовополоненими. Перш за все, це стосувалось чиновників, військових та їхніх родин, які складали залоги османських фортець. Усі вони мали бути переселені на територію Російської імперії. Для військовополонених турків з Бендер транзитним пунктом переселення став Тирасполь, з Аккермана та Кілії — Овідіополь. Оселити переселенців мали в Херсонській, Катеринославській губерніях і на територіях Бузького війська. Їх шлях мав пройти з Тирасполя й Овідіополя до Вознесенську (центр бузьких козаків), Єлисаветграду та Криму. Разом з турками переселяли жителів 11 татарських хуторів і сіл, що розташовувались по-

близу Бендер, всі вони залежали від бендерського чиновника Іосуфа Ефенді і являли собою «яничар зі зброєю».

Реальне переселення турецького населення розпочалось з лютого 1807 р. Усі вони були поділені на окремі партії на чолі з керівниками. Так, партію бендерських переселенців очолювали трибунчужний Гассан-паша, Мустафа байрактар, Магмет ага; аккерманських — двобунчужний Тагір паша, Топчю баші; каушанських — Гаджи Галіль; кілійських — назир Алі Бей, Топчі баша Гаджи Гусейн ага, ренійських — Аділь Бей. Частина з переселенців, особливо керівний склад, осіла в Одесі та Миколаєві. Зокрема, в Одесі перебували на поселенні турки з Аккермана та Кілії. Серед них згаданий вище двобунчужний Тагір паша з родиною та обслугою, чиновники кадї Гаджі Мустафа Ефенді, яничар асі тупнажі сент Гасан Ага, арачі Мустафа Ага, каваші баші Гаджі Гусейн з родинами, кілійські — Топчі баша Гаджі Гусейн Ага з родиною, чиновники байрактар Алі, турнаджі Гаджі Мустафа Ага та інші. Всього за підрахунками одеського коменданта Томаса Кобле на липень 1807 р. їх оселилось 110 осіб. В Миколаєві осіла частина турків з бендерської фортеці — трихбунчужний Ага Гассан паша з родиною, чиновники казнодар Ага Мегмет бей, капутжилар Кягая Усеїн Ефенді та ін. Всього близько 329 осіб.

Частина мусульман мали переїхати на квартири до Бузького війська. Вже 27 січня Канцелярія Бузького війська повідомляла, що для зустрічі «турків» з фортець Бендери та Аккерман виїхав осавул Сусяков. Дві частини мусульман відправили до Єлисаветграда, а третю розмістили у козаків навколо Вознесенська. Козацькі родини мали годувати тих, хто залишається і надавати підводи тим, хто буде йти далі. Для роз'яснення правил поведінки та обов'язків у красносільську частину війська виїхав осавул

Немцо-Петровський, у бузьку — асесор сотник Самусь. Вже в березні Канцелярія війська звернулась до херсонського цивільного губернатора з проханням звільнити бузьких козаків від конвою полонених, бо вони надали понад 500 підвід для транспортування їх до Одеси, а потрібно буде супроводжувати ще 20 сіл татар до Катеринослава та виконати усі земські повинності. Внаслідок такої ситуації виконання повинностей скасовувалось і компенсувалась вартість за надані підводи.

На квітень місяць через Вознесенські землі пройшло 4 206 осіб військовополонених мусульман. Частина з них розселялась по станицях війська. Так, з Вознесенська у станиці: Суботець відправили 478 бендерських турок на чолі з Магмед агою, Федорівку — 290 каушанських мусульман на чолі з Гаджи Галілем, Себінську — 614 осіб на чолі з Турнаджи аджи асан агою, Ракове — 160 осіб, Дмитрівку — 472 особи, Аджамку — 241 осіб, Рівно — 267 осіб на чолі з Гаджи Мегмет агою. Частина з них були відправлялись до Єлисаветграда. Осаул Саблін запропонував залишитися мусульманам у станицях, особливо це стосувалось двох жінок, які народили дітей вже в дорозі. Однак вони всі виявили «небажання» через неможливість проживання разом з козаками.

За відомостями губернатора Емманюеля де Рішельє на листопад 1807 р. в Херсонській та Катеринославських губерніях були оселені 15 тисяч 366 осіб турків і татар. Зокрема, в станицях і хуторах Бузького війська:

Османські піддані на козацькій землі

Населений пункт	З якої фортеці переселенці	Звання	Кількість переселенців			
		штаб і обер-офіцерів	чоловіків	жінок	всього	з них малолітніх
Федорівка	Бендерська, Каушанська фортеці	59	194	190	384	141
Новопетровськ	Бендерська фортеця	19	96	75	171	67
Себино	Бендерська фортеця	12	73	59	132	42
Димовичах	Бендерська фортеця	3	54	47	101	45
Вознесенськ	Бендерська фортеця				384	141

Умови, в яких опинились переселенці бажали бути кращими. Вже з початком переселення як коменданти фортець з російського боку, так і керівники переселенців повідомляли про те, що багато з турків «утримання бідного» або зовсім «неімущі» — Сані байрактар, толмач Салі, хамзанім Усеїн та ін. Через довге листування між різного рівня російськими чиновниками було визначено сплачувати усім військовополоненим (крім ногайців, які мали переселятися на Молочні Води, але знаходились разом із турками фортець) кошти на харчування та незначне утримання. Так, трибунчужному паші — за призначенням головнокомандуючого російської армії, пашам менших генеральських чинів по 2 крб., чиновникам штаб та обер-офіцерсь-

кого звання мали виплачувати по 50 коп. на місяць, рядовим по 5 коп. Стільки ж отримували дружини та повнолітні діти — по 5 коп., а малолітні — по 25 коп. на місяць. Незважаючи на те, що ця сума була мізерною, її ще й регулярно не виплачували. На що маємо численні скарги керівників переселенських груп, де зауважували на те, що «як чиновники, так й прості військовополонені обносились, багато хто майже босі та голі», незабезпечені продовольством, дехто спочатку продавали свою худобу та одягу, а інші змушені були «жити мирським подаянням» або «терпіти голод». Керівник ренійських турків змушений був купувати їм харчі власним коштом.

Переселенців чекали «несподіванки» вже з початком власне переїзду на казенних або селянських підводах, яких постійно бракувало, адже жителі сіл, через які проїжджали полонені без особливого ентузіазму надавали свій транспорт. В транзитних пунктах переїзду оселялись полонені в будинках обивателів, землянках, казармах, карантинах, навіть у сараях. Це спричиняло низку незручностей, як самим мешканцям міст і селищ, так і турецьким полоненим. Так, жителі населених пунктів скаржились на те, що витрачаються на годування та транспорт, а полонені непогоджувались проживати разом з «іноверцями», вимагали або окремих будинків, або висилити з них селян і козаків. Всього ж на листопад 1807 р. жителі двох губерній, де розміщували військовополонених, надали 22 193 підводи, витратили грошей 4 тис. 25 коп. на хліб та інші припаси. За це вони вимагали компенсацію у держави у вигляді грошей або скасування відповідних податків.

Жителі Херсонської та Катеринославської губерній були не єдині у своєму бажанні отримати компенсацію за втрачене. Військовополонені турки неодноразово звертались до російського керівництва з проханням владнати пи-

тання з їхнім майном, що залишилось у фортецях. Їхні будинки, млини, сади, човни тощо залишилось без усілякого нагляду. Деякі з турків нашвидкуруч змогли продати рухоме та нерухоме майно, але більшість просила або внести у відповідні документи та компенсувати вартість, або дозволити окремому представнику продати це майно. Окремі турки та татари, що мали значну кількість худоби й вирішили взяти її до нового місця проживання під час переселення могли втратити частину тварин. Відбувалось це не лише через природну загибель худоби. Мали місце прикрі факти крадіжок частини або цілих табунів. Так, у турка Аділь бея був «відігнаний» табун коней у 150 голів. Винними виявились козак Бузького війська Григорій Лелека, який знаходився в складі летючої пошти в укріпленні Паланка та жителі населених пунктів Паланки, Ганкишли, Кишли — Петро Волошенко, Федір Бойченко, Григорій Аленіченко та Клім Мещенко. Для визначення їхньої долі вони були відправлені до Одеси. З'ясувалось, що вони встигли продати понад 30 коней, а інших їм довелося повернути.

Жителі Кримського півострова також активно брали участь у заходах з влаштування військовополонених з фортець Буджака. Відразу таке питання постало у турків з Бендер, які виявили бажання переселитися до Криму або Бухари. Перекопський купець Асан Ферманов, татари Уталі та Сейделі клопотали про переїзд до них родичів з Кілії Мендалі Білаклар, Аліма Азі, Белтурука Алакоя та інших, яких оселили в с. Куцовка Єлисаветградського повіту. Звертає на себе увагу ще один цікавий випадок. Пов'язаний він був з турками разом із дітьми, яких захопили російські солдати за Дунаєм в с. Колпак у лютому 1807 р. Доки дорослих тримали в Одеському острозі — дітей мали відправити на поселення до Криму. Однак одеський

поліцмейстер умовив чиновників затримати хлопчиків, «які мали на вигляд років 10, в Одесі, доки їхніх батьків не випустять із в'язниці». Частина татар і турків з Ізмаїла відразу згодні були переселитися до родичів у Криму або на Молочні Води. Усім цим вони намагались зменшити не лише морально-психологічний дискомфорт, але покращити умови проживання на нових місцях. Умови, в яких опинились переселенці дійсно бажали кращого.

Особливо важким моментом у справі переселення військовополонених мусульманських залог стала осінь 1807 р. По-перше, це було пов'язано із погіршенням погодних умов, через що, не отримавши відповідних грошей та утримання, полонені потерпали від голоду та холоду. По-друге, у серпні 1807 р. Росія та Османська імперія уклали Слободзейське перемир'я, внаслідок якого передбачався обмін військовополоненими. Оселеним туркам і татарам пропонували переїхати до Туреччини без майна, що вони залишили у фортецях і втратили після виїзду. Внаслідок чого значна частина мусульманських родин виїхала сухоходом у фортецю Браїла, або переїжджала водним шляхом до Стамбула. Частина, зокрема, група трибунчужного Гассан паші, залишилась у Миколаєві, а окремі групи переселились до Криму.

Таким чином, мусульманське населення міст-фортець Буджака з початком російсько-турецької війни 1806–1812 рр. примусово переселялась до південноукраїнських губерній Російської імперії — Херсонської та Катеринославської. Частина цього населення змушена розселитися у станицях Бузького козацького війська. Як козаки, так і мусульмани без особливих радощів зустріли своє випадкове сусідство. Внаслідок козаки витрачали на харчування та охорону військовополонених, а мусульмани відмовля-

лись проживати разом із козаками мотивуючи це різницею віри та традицій.

«КОЗАК-ВЕЛЬМОЖА» ТА ЙОГО МАЄТОК (Дмитро Трощинський)

езперечно, що серед іменитих українців Російської імперії одне з перших місць займав Дмитро Прокопович Трощинський. Протягом кінця XVIII — початку XIX століття він був міністром уділів, юстиції і фінансів Російської імперії, сенатором, державним секретарем, дійсним таємним радником, членом Державної ради, директором Поштового відомства, полтавським губернським маршалком. «Козак-вельможа» — так називав його Тарас Шевченко. Адже народився Дмитро Трощинський близько 1749–1754 років у містечку Глухові в старовинній козацькій родині. Його прадід Матвій Трощинський козакував на Запоріжжі. Джерела засвідчують, що він підтримував кошового отамана Костя Гордієнка та гетьмана Івана Мазепу в повстанні проти московської влди у 1708–1709 роках. Тоді ж він потрапив до полону і перебував довгий час в ув'язненні, де й помер. З цього роду походив також і гадяцький полковник Степан Трощинський.

Після закінчення Києво-Могилянської академії Дмитро Трощинський працював у Малоросійській колегії, брав участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 років, вико-

нував обов'язки полкового писаря Гадяцького полку України-Гетьманщини, перебував на службі у князя Миколи Григоровича Рєпніна. У 1776 році переїхав до Петербурга, де пройшов шлях від управителя маєтків князя Олександра Безбородька до державного секретаря при дворі Катерини II й дійсного таємного радника Російської імперії. За Олександра I його призначено у 1802–1806 міністром уділів, юстиції та фінансів, протягом 1814–1817 років — міністр юстиції і фінансів.

Під час війни 1812 року дядько Миколи Гоголя брав участь у формуванні козацького ополчення Лівобережної України. Разом з Василем Капністом склав проект формування козацького ополчення на Лівобережній Україні, опираючись на державні традиції Гетьманщини. Сучасники засвідчували, що він розділяв політичні погляди тогочасних «автономістів» братів Ф. і В. Лукашевича, П. Коротчевського та М. Миклашевського.

Після відставки у 1821 році Дмитро Трощинський повернувся з Петербурга до України, в село Кибинці й, по суті, перетворив його на тогочасну культурну столицю країни. Український вельможа був великим меценатом і благодійником. Підтримував здібних митців і студентів родом з України. Серед них найбільш відомі Яків Маркович, Василь Ломиковський, Володимир Боровиковський та Артемій Ведель. Саме Трощинський через свого товариша О. Каменецького допоміг видати знамениту «Енеїду» Івана Котляревського.

Дмитро Трощинський виклопотав Гоголю утримання в Ніжинській гімназії за рахунок державних коштів. Він також неодноразово матеріально і морально допомагав Гоголю під час перших років його перебування в Петербурзі. Молодий Микола Гоголь не тільки прислухався до порад свого родича і наставника, але й постійно користував-

ся його бібліотекою, яка була однією з найбільших у Російській імперії.

Сучасники стверджували, що старий Трощинський любив слухати українські народні пісні, й навіть інколи прослухавши відому «Чайку», авторство якої приписується гетьману Івану Мазепі. Донька Василя Капніста писала, що Д. Трощинський просив гостей «співати добре відому малоросійську пісню «Чайку», яка алегорично зображувала Малоросію, як птаха, що звив гніздечко біля доріг, що з усіх боків оточили його. Чарівна мелодія цієї пісні, а ще більше її слова були такі зворушливі, що, слухаючи пісню, поважний старець Трощинський часто затуляв обличчя рукою і плакав». Помер Дмитро Трощинський 26 лютого 1829 року і похований в Кибинцях у збудованій ним церкві.

Як це не дивно, але протягом усієї першої половини XIX століття «українськими Афінами», з огляду на його значення в культурному житті, сучасники називали не Київ, а мальовниче село Кибинці неподалік Миргороду. Саме у Кибинцях маленький Микола Гоголь прилучився до тогочасного «вищого світу» України та Російської імперії. У той час це село на Полтавщині перетворилося на один із справжніх інтелектуальних центрів України, адже сюди з'їжджалися найбільш відомі поети, історики, художники, скульптори, педагоги, книговидавці, державні, військові та політичні діячі.

Вперше Кибинці згадуються у документах за 1688 рік. Тоді 24 квітня гетьман Іван Мазепа своїм універсалом надав його у володіння миргородському священику Леонтію Филиповичу. На той час у Кибинцях нараховувалося 150 дворів. Від кінця XVII століття село входило до першої Миргородської сотні Миргородського полку.

З 1715 року Кибинці за універсалом миргородського полковника Данила Апостола вже належало до маєтностей сина Леонтія Филиповича «полкового комісара» Іосифа Леонтєва. Кибинецьким отаманом тоді був Савка Дудник. У селі також проживало: «товариство можнійше з діда і батька козаки» Василь, Ярема, Степан та Павло Горбаненко, Петро Кирієнко, Іосиф та Костянтин Панченки, Данило Кущієнко, Яків Бойко, Леонтій Матвієнко, Яким Проскурєнко та Іван Литвин; «піших, що можуть пішу нести службу з діда і отця козаки» Матвій Богун і Максим Бондаренко; «піших і зовсім зuboжілих» Кирила Старого, Дем'яна Перервенка, Никифора, Микити і Григорія Іоначенків, а також козаків, які «повернулися в посполство» — Дороша Горбаненка і Онисима Литвина. Тут проживало близько 120 посполитих селян, а війтом у Кибинцях був Михайло Тягній. У 1722 році кибинецькі козаки у складі Миргородського полку брали участь у Дербентському поході до Персії.

На початку XVIII століття настоятелем місцевої церкви у Кибинцях був протопоп Іосиф, пресвітором отець Мойсій Филипович. При церкві існувала школа, яку очолював д'як Яків Чудновченко. Паламарем був Кирило Савченко, а у шинку заправляв Савка Швець. У 1729 році тут нараховувалося 133 хати.

У 1770 році у Кибинцях було кілька власників: бунчуковий товариш Максим Соханський володів 60 хатами, значковий товариш і возний Хорольської сотні 8 хатами, миргородський сотенний отаман Григорій Омнов разом з братами Федором і Василем — 62 хатами. У 1781 році в Кибинцях вже було 220 хат. На той час у селі було дві церкви.

1787 року Кибинці у бунчукового товариша Соханського купив колишній полковий писар Гадяцького полку,

царський вельможа Дмитро Трощинський. З того часу історія села зазнала великих змін. Адже новим власником тут була заснована одна з найбільших у Російській імперії приватна бібліотека. Вона нараховувала більше 4 тисяч книг, а до її фондів надходили провідні періодичні видання Петербургу та Москви. Серед книг кибинецького зібрання були представлені видання як античних так і сучасних європейських авторів. Тут знаходилися разом із богословськими книгами різноманітні лексикони-довідники, літописи, хроніки та історичні твори, навчальні література українського та іноземного походження. Були і рукописні твори. Дмитру Трощинському вдалося зібрати майже все те, що виходило друком в межах України та Росії в другій половині XVIII — на початку XIX століття. Більшість із бібліотечних книг була оправлена у телячу шкіру, а на кожній з них стояла монограма господаря «Д. Т.». Її свого часу впорядковував І. Р. Мартос. Після смерті Трощинського її було перевезено його племінником до Кагарлика. На початку 1870-х років вона була викуплена київським продавцем книг Федоровим і розпродана. Певна частина попала в бібліотеки Києва.

Окрім того в кибинецькому маєтку Трощинського знаходилася велика колекція зброї, меблів, порцеляни, а також картин провідних тогочасних художників. Серед меблів, наприклад, було бюро, яке належало Марії Антуанетті. Тут діяв театр на чолі з Василем Гоголем-Яновським та Василем Капністом. У репертуарі були п'єси за творами Фонвізіна, Крилова, Княжніна, Загоскіна. Озерова, тих же Капніста та Гоголя-Яновського. У другорядних ролях як актори були задіяні «дворові люди». Найактивніші періоди діяльності театру припали на 1806–1814 та 1822–1825 роки.

Як вже відзначалося, до Кибинців приїздила тогочасна інтелектуальна еліта: письменники, історики, художники, скульптори, лікарі, державні діячі з усієї України та Росії. Тут були Яків Маркович, Василь Ломиковський, Василь, Петро та Олексій Капністи, Михайло Трохимовський, Петро Коропчевський, а також генерал-губернатор України Микола Рєпнін, Микола Лорер, брати Матвій та Сергій Муравйови-Апостоли, Микола Бестужев-Рюмін та ін. Ось як описував один із днів (26 жовтня 1822 р.) перебування у Кибинцях Василь Ломиковський «Тезоименитый день нашего экс-министра. Еще с двадцать третьего числа посетители начали съезжаться, но сей день от всех сторон катились во двор экипажи. В церковь ехали парадом более тридцати экипажей; почти во всяком дворе видны были приезжие экипажи. Литургия продолжалась три часа. Возратясь из церкви, едва можно было дойти до гостинной, надлежало крепко тесниться между мундирами. Из числа посетителей были: генерал-губернатор князь Рєпнин, бригадный генерал Ляхович; из Миргорода, Лубен и Лохвицы — полковые командиры, также множество было штабс-офицеров... Был губернский предводитель дворянства В. В. Капнист с дочерью, племянницей, внучкой и правнучкой; был и архимандрит полтавский Иосиф; были из трех уездов протопопы, священники и дияконы; духовных особ было 19. Дам было немного более, всех же вообще было более 150 человек».

Сучасниця С. Скалон (донька В. Капніста) згадувала: «Деревянный дом Д. П. Трощинского в Кибинцах был в два этажа; снаружи он не казался великолепен, но внутри был богато отделан; в нем было множество картин, фарфора, бронзы и мрамора; тут же у него были и коллекции золотых монет и медалей. Главный праздник там был 26 октября в день именин Трощинского. К этому дню съезжа-

лись к нему родные, друзья и знакомые из разных губерний и в особенности из киевской. Театр, живые картины, маскарады и разные сюрпризы были заранее приготовлены к этому дню зятем его, кн. Хилковым, и дочерью, которая была очень хороша, мила и привлекательна. Так как старик очень любил малороссийские пьесы, то их сочинял и устраивал обыкновенно родственник племянника его, Вас. Аф. Гоголь».

У дитинстві в Кибинцях разом з батьками неодноразово бував малий Микола Гоголь, а взимку 1825 року він приїздив сюди святкувати Різдво разом з викладачем Ніжинської гімназії К. Шапалінським. Вже перебуваючи в Петербурзі Микола просив своїх рідних надсилати йому рідкісні навіть для російської столиці книги та журнали, які зберігалися в бібліотеці «козака-вельможі» (так його називав Т. Шевченко) Дмитра Трощинського. Творча атмосфера, яка панувала в Кибинцях надзвичайно вплинула на формування характеру письменника у дитячі та юнацькі роки.

«МАЛА КОЗАЦЬКА БАТЬКІВЩИНА ГЕНІЯ

Геній світової літератури Микола Гоголь провів своє дитинство в українському поселенні Яновщина, що було відоме як козацький хутір з другої половини XVIII століття. Спочатку воно називалося Купчин (Купчинський) й належало до Шишацької сотні Миргородського полку України-Гетьманщини. Розташоване біля верхів'я річки Говтви. У 1780-х роках тут було 19 «посполитих» хат, які належали бунчуковому товаришу Семену Лизогубу. У 1782 році на хуторі проживало 144 жителя. У 1781 році Купчин був подарований дружині Опанаса Гоголя-Яновського Тетяні Семенівні Лизогуб. Від прізвища «Яновський» утворилася нова назва хутора Яновщина, а вже у XIX ст. — Васильківка, за іменем сина Опанаса Гоголя-Яновського і Тетяни Лизогуб — Василя Опанасовича Гоголя-Яновського.

У 1821 році тут була збудована мурована Різдвяно-Богородицька церква. Тоді ж батько Миколи Гоголя Василь Опанасович перебудував старий будинок у «готичному стилі» на новий у стилі класицизму. Він також звів цегельний завод, винокурню, водяний млин, розпланував парк та влаштував ставки. Ось як описував родинне гніздо Гоголів Григорій Данилевський: «Ось вони, місця, де

проминуло веселе дитинство Гоголя! Широка галявина над косогородом. Праворуч хати хутора, чистенькі, пофарбовані білим і жовтим, у затінку чарівних садків; ліворуч левада, щось наче розлогий город, середина його, ближча до хутора, обсаджена липами та вербами. Перед цією огорожею кам'яна церква із зеленим дахом. Огорожа церкви з цегли. Церква стоїть між левадою та хутором, напроти неї, прилягаючи до хат хутора, з правого таки боку, нова огорожа: за нею панський дерев'яний будинок з червоним дахом, одноповерховий; праворуч від нього флігель, ліворуч — селянське житло. За будинком сад, за садом ставки. За ставками неоглядні рівнини українських степів».

Гоголь жив у Васильківці з 1809 до 1818 року. Пізніше письменник згадував один епізод про своє життя у Васильківці: «Было мне лет пять. Я сидел один в Васильковке. Отец и мать ушли. Оставалась со мною одна старуха-няня, да и она куда-то отлучилась. Спускались сумерки. Я прижался к уголку дивана и среди полной тишины прислушивался к стуку длинного маятника старинных стенных часов...».

Після смерті Василя Опанасовича Марія Іванівна перепланувала головний будинок — ліквідувала мезонін та зробила терасу з двома рядами колон обабіч неї. Окрім того тоді ж із саду поближче до будинку перенесли флігель, звели огорожу й дзвіницю церкви. Ця дзвіниця була зведена за проектом Миколи Гоголя. Він приїжджав сюди влітку 1832 року з Петербурга й провів тут три місяці. Тоді він займався посадками в саду й влаштував купальню. За малюнками Гоголя оздоблено інтер'єри вітальні та інших кімнат. Письменник приїжджав сюди і в 1835 році, а також пробув літо 1848 року. Очевидці відзначали, що Микола Васильвич був добрим у ставленні до місцевих селян. Одного разу, як згадує сестра Гоголя, той «по-

просив у матері пів-відра наливки; наказав спекти вареників із сиром і запросив усіх селян, за виключенням п'яниць і лінивих».

Гоголь постійно листувався з матір'ю, яка постійно проживала у Васильківці. Звідси вона постійно надсилала своєму синові матеріали про звичаї, традиції, побут, прислів'я та одяг українського народу. Зберігся опис кабінету Миколи Гоголя у батьківському будинку в Васильківці: «Кабинет во флигеле был расположен в другом конце здания и имел особый выход в сад. Здесь более всего оставался Гоголь. В последнее свое пребывание в Васильевке он отсюда не выходил никогда по целым дням, являясь в дом только к обеду и вечернему чаю. Это — комната в десять шагов длины и в четыре шага ширины. Два небольших ее окна выходят во двор, между ними зеркало. На окнах белые кисейные занавески. Влево от двери — печь. Влево от печи стояла деревянная, простая кровать, покрытая ковром... Над кроватью в углу висел образ св. угодника Митрофания. Рабочий стол Гоголя помещался между печью и кроватью, у забитой лишней двери. Это — на высоких ножках конторка, из грушевого дерева, с косою доской, покрытою кожей. На верхней части конторки с двух сторон вделаны чернильница и песочница. На стене, над конторкою, висел привезенный Гоголем из Италии нерукотворенный образ Спасителя, писанный масляными красками».

А ось як згадував один із сучасників Гоголя Григорій Данилевський про Васильківку: «Старый, дедовский сад, где так любил гулять Гоголь, расположен во вкусе всех украинских сельских садов. Его деревья высоки и ветвисты. По сторонам ветвистой дорожки, идущей вправо от садового балкона, Гоголь в последнее здесь пребывание, посадил з десяток молодых деревцов клена и березы. Далее,

на луговой поляне, он посадил несколько жолудей, давших с новою весною свежие и сильные побеги... Тут же, недалеко, в тени нависших лип и акаций, был устроен небольшой грот, с огромным диким камнем у входа. На этом камне Гоголь, по словам матери, играл, будучи еще ребенком по третьему году. Через сорок лет после этой поры он любил садиться на этот камень, любясь с него видом прудов и окрестных полей».

Після смерті матері Марії Іванівни, сестра Гоголя Ольга знесла старий батьківський будинок і збудувала новий. За переписом 1859 року у Васильківці було 63 двори та 417 жителів. У 1883 році село належало сестрам Миколи Гоголя — О. Головні та Г. Гоголь, а також племіннику В. Бикову. У 1894 році ним був знесений будиночок флігеля, де знаходився кабінет Миколи Гоголя.. У жовтні 1896 році у Васильківці було відкрите Гоголівське земське училище попечителем якого став внучатий племінник письменника М. В. Биков. Тоді ж жителі села Васильківка зібрали 800 рублів для побудови музею та пам'ятника своєму великому землякові. До 1917 року у будинку Гоголів у Василівці зберігалися особисті речі письменника: натільний хрест (складень), печатка «козацького типу» з вирізбленим написом «Gogol», пальмова тростина, палітра для акварельних фарб, чорний фрак, гербарій з польових квіток, знімок з картини Рафаеля «Преображення Господнє», перламутрові іконки із зображенням Благовіщення тощо.

Певний час Яновщина (Васильківка) адміністративно належала до Шишацької сотні Миргородського полку, та й, взагалі, представники родини Гоголів-Яновських неодноразово були в різних справах у сусідніх Шишаках. Відвідував їх у дитинстві й Микола Гоголь.

Вперше про Шишаки згадується у літописі за 1399 рік. З 1649 року село стало сотенним містечком у складі Миргородського полку. Деякий час Шишацька сотня перебувала в межах Полтавського полку. За універсалом гетьмана Івана Мазепи від 1689 року Шишаки стали належати козацькому старшині Данилу Лісницькому. А в 1723 році містечко відносилось до маєтностей полковника Петра Кулябки. Шишацьку сотню тоді очолював сотник Роман Лісницький (син Данила), а до сотенної старшини належали отаман Ігнат Чумаченко, хорунжий Юско Корнищенко, писар Іван Іосифов. Отаманом тут був Максим Богатиренко. Серед вдів, чоловіки і сини яких загинули під час двох Ладозьких і Дербентського (Терекського) походів були: Катря Семениха, Ганна Гаврилиха, Параска Троциха, Настя Лукомчиха, Агафія Клепачувна, Любка Яковиха, Мара Отрошиха, Меланія Курилиха, Ганна Моцна, Тетяна Юхимиха. Окрім того, з цих походів не повернулися такі шишацькі козаки як Іван Вічний, Ігнат Коваленко, Никифор Стециненко, Роман Гутілі, Андрій Лавриненко, Андрій Юхименко, Федір Біличенко, Мойсей Шаруденко та Роман Романенко.

Окрім більше ніж сотні козаків до Шишацької сотні входили 23 «можнійших», 62 — «середніх» та 117 «піших зубожілих» посполитих селянина, які були у підданстві шишацького сотника Лісницького. На території сотні проживало також 88 селян, що перебували у підданстві миргородського полковника Данила Апостола.

Пресвітором місцевої Свято-Пречистенської церкви був отець Василій Григорович. При церкві існувала школа, яку очолював д'як Василь Василенко, паламарем був Іван Стеценко. У Шишаках знаходилася також Свято-Рождественська церква, де пресвітером був Антоній Тихонович. При ній існувала школа на чолі з дяком Дмитром Ва-

силенком, а паламарем був Яким Павленко. Тут також знаходився шпиталь, який очолював староста Кіндрат Заєць. При шишацькій Свято-Спаській церкві з отцем Іосифом Федоровичем також існувала школа на чолі з дяком Наумом Василенком.

У другій половині XVIII століття містечко залишалося центром Шишацької сотні, до якої окрім Шишаків входили села Перевіз з 99 дворами та Матешівка з 51 двором. Після смерті сотника Романа Лісницького належало його дружині Ганні Турасковні та її дітям. У Шишаках була велика мельниця «з 9 мучними колами». У 1781 році в містечку нараховувалося 693 хати і проживало 2 тисячі 530 чоловік. «Посполитими» жителями на той час володіли бунчуковий товариш Лев Данилевський і секунд-майор Федір Майборода. За переписом 1859 року в Шишаках, які належали до Миргородського повіту Полтавської губернії проживало 4 тисячі 850 жителів у 638 дворах. Більшість з них вважали себе козаками.

БУДЖАЦЬКИЙ «КУТ» (створення Дунайського козацького війська)

ісля завершення війни з Туреччиною у 1812 р. Російська імперія продовжувала вимагати від Оттоманської Порти переселити задунайців подалі від кордонів, або надавала пільги, оголошувала амністію тим задунайцям, які перейдуть на російській бік. Втім, зацікавлений у швидкому заселенні новоприєданого району межиріччя Дністра та Дунаю, уряд офіційно дозволив козакам селитися в Придунайських степах. За деякими відомостями в Бессарабії вже проживало понад 1300 усть-дунайських, задунайських і чорноморських козаків. Організацію їх оселення було покладено на колишніх старшин усть-дунайців вищезгаданого полкового осавула Романа Согутчевського і значкового товариша Гаврила Вареника, які одержали право збирати козаків з усього краю. Цим заходом урядова адміністрація розраховувала залучити на бік Росії задунайських запорожців. 30 серпня 1814 р. уряд видав маніфест, за яким задунайцям оголошувалася амністія і дозволялося селитися разом з колишніми усть-дунайськими козаками. У липні 1816 р. його дія, по суті, була продовжена. Намагаючись надалі стиму-

лювати вихід задунайців у Росію, їм з 1817 р. надавались права іноземних колоністів.

Всі ці заходи істотно вплинули на задунайських запорожців. Тим більше, що уряд досить активно використовував для цього усть-дунайську старшину. Протягом 1815–1817 рр. із-за Дунаю в Бессарабію вийшли декілька груп запорожців. В тому числі 70 козаків на чолі з курінним отаманом Поповичевського куріня Пилипом Добровольським, за якими незабаром вийшли ще 600 чоловік на чолі з курінним отаманом Пашківського куреня Давидом Новицьким. До речі це був не перший перехід Пилипа Добровольського. Перед цим він вийшов служити в Усть-Дунайському Буджацькому війську, а після війни повернувся в Браїлу, де жив до задунайських козаків. Частина із 670 козаків, які вийшли з Січі, і не бажали увійти до складу Чорноморського війська, одержали землю в Ізмаїльському повіті, де разом з усть-дунайцями в 1818 р. оселилися у селі Дракуля (тепер Трудове Кілійського району Одеської області). Незабаром тут нараховувалось вже 45 козацьких родин.

У 1820 р. інша група усть-дунайських козаків і задунайських запорожців, незважаючи на опір земській поліції, оселилась в Аккерманському повіті, заснувавши село Акмангіт. Серед тих, хто оселився були колишні задунайські старшини — полковий осавул Роман Согутчевський (Согутовський, Сугутовський, Сугутчевський, Стогучевський; бл. 1732–1738 р. н., з чорноморських козаків), який переїхав з Аккермана разом із двоюрідним братом Іустином Чихівським і своєю родиною — дружиною, одруженими синами, онуками, значковий товариш Гаврило Вареник разом з 6-ма дітьми та ін.

Новопоселенці сіл Дракуля й Акмангіт уперто відмовлялися від сплати податків і виконання повинностей, рішу-

че домагаючись відновлення в Південній Бессарабії козацького війська. За їх проектом його територія мала охоплювати землі між Дунаєм та Дністром. Кіш та Січ розташовувались у селі Акмангіт. Козаки вимагали виключних прав на землекористування і рибальство, утворення власних органів самоврядування. За ці пільги військо мало нести на власному кошта прикордонну службу на Дунаї і Чорноморському узбережжі на зразок Уральського та Чорноморського козацьких військ. Підставою для створення війська, за їх відомостями, мав бути перехід до Росії 1200 задунайських запорожців і 200 колишніх усть-дунайських козаків. Саме через те, що акмангітці протягом 20-х років XIX ст. наполегливо домагалися відновлення козацького війська, село стало тим центром у Бессарабії, куди продовжували виходити задунайські запорожці. В тогочасних документах вони одержали назву акмангітських або мангітських козаків, яка так і увійшла в історичну літературу.

Місцева влада не вважала можливим створити з козаків, які оселилися в Дунайських степах, окремого війська, окрім усього іншого ще й тому, що вони «не благонадійні для кордонної варті», тому що «єдиноземці їх перебувають у турецьких володіннях біля самого кордону».

Царська адміністрація, розраховуючи подолати опір козацтва, поділила його на дві категорії. За наказом намісника Бессарабії генерала Івана Інзова усть-дунайці зараховувались до державних селян з підпорядкуванням їх земській владі і відбуванням відповідних повинностей. Щодо задунайських запорожців, то сподіваючись привернути їх на свій бік, привабити тих, які залишалися за Дунаєм, уряд підтвердив їм права іноземних колоністів, але з обов'язковим переселенням у колоністські округи. У зв'яз-

ку з цим у 1822 р. частина задунайців оселилася в Ізмаїльській колоністській окрузі в селі Ново-Покровка.

Основна частина козаків категорично відмовлялась від переселень до колоній іноземних поселенців. Вони вимагали або створення козацького війська, або переселення на Кубань. У листі до Олексія Аракчеєва від 1822 р. вони писали: «Ми не іноземні поселенці, не бажаємо цим правом користуватися. Ми природні руські і бажаємо, як і наші предки, нести військову службу на воді і на суші під ім'ям Усть-Дунайського Буджацького війська».

Розглядаючи ці вимоги міністр внутрішніх справ Василь Ланський досить чітко зрозумів, що козаки «виключаючи себе з колоніального відомства намагаються зберегти у своєму внутрішньому правлінні певну незалежність, властиву їм з попередніх способів життя». В усіх вимогах козакам було рішуче відмовлено і вони підпорядковувались Комісії казенного поселення в Бессарабії.

У середині 20-х рр. XIX ст. ставлення царської адміністрації до козаків у Бессарабії помітно змінюється. Із Задунайської Січі в 1824 р. почався масовий вихід козаків у російські межі, що було викликане спробами Османської імперії використати задунайців для придушення національно-визвольного руху в Греції. Відіграла свою роль й агітація усть-дунайців, зокрема значкового товариша Ксавелія Чернявського. Переважна більшість вихідців селилася в Бессарабії разом з усть-дунайськими козаками, відмовляючись від підпорядкування відомству іноземних колоній.

Це створило в прикордонні певну напругу. Прагнучи стимулювати подальший вихід задунайців і враховуючи підготовку до війни з Портою, уряд у лютому 1827 р. дозволив задунайським запорожцям селитися разом з усть-дунайцями. Задунайці звільнялися на 10 років від по-

датків, військового постоя та інших повинностей, переселення до колоній іноземних поселень було не обов'язковим, їм надавалось 30 десятин землі на родину. Усть-дунайці звільнялись на три роки від сплати податків і на 10 років від військового постоя.

У зв'язку зі збільшенням населення в Акмангіті, частина задунайських запорожців і усть-дунайців перейшла на нове місце в Аккерманському повіті, де в 1827 р. заснувала село Старокозаче.

Майже одночасно з переходом задунайців Йосипа Гладкого в травні 1828 р. колишні чорноморські, усть-дунайські та задунайські козаки, які оселились в межиріччі Дністра і Дунаю після російсько-турецької війни 1806–1812 рр., знов подали пропозиції щодо створення з них козацького війська. За допомогою начальника Бабадазької області генерал-майора Сергія Тучкова вони отримали дозвіл на формування двох Дунайських п'ятисотенних полків. Зараховувати до війська можна було лише тих зазначених козаків і волонтерів з греків, сербів, болгар, албанців, молдаван, волохів (служили в добровольчих частинах російської армії), які оселились в краї до початку російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Після завершення воєнних дій Дунайські козацькі полки разом з неслужилим населенням у кількості 2912 осіб обох статей розмістили в Аккерманському повіті Південної Бессарабії. Запорожців, задунайців, чорноморців виявилось недостатньо для того, щоб полки могли існувати як окремі військові з'єднання. Саме тому уряд протягом 1830–1840-х рр. поповнював козацьке населення за рахунок інших категорій. Так, приєднали волонтерів з болгар, сербів, греків, які брали участь у російсько-турецьких війнах кінця XVIII ст. — початку XIX ст. на боці Росії, дітей дворян і обер-офіцерських дітей Бессарабії й Херсонської губернії, селян пере-

селенців Курської губернії, відставних солдатів, коронних циган Бессарабії. Включення останніх до структури козацького війська мало достатньо оригінальне пояснення з боку Військового відомства: цигани «за природою прихильні до коней і найкращі коновали та ковалі», тому вони будуть добрим поповненням у військо. Розширення військового юрту відбувалось з приєднанням не лише населення, але й їхніх поселень з землею.

За ці роки Дунайське військо збільшилось майже в чотири рази і у 1840 р. становило 8213 осіб обох статей. Більшість із них були українці — 34%, 27,8% — молдавани, 15,5% — росіяни, 22,7% — цигани. Незважаючи на зростання населення військо і надалі залишалось найменшими козацьким формування Російської імперії і на кінець свого існування дунайців нараховувалось 13151 особа.

Разом із жителями приєднувались і населенні пункти, де вони проживали, чим уряд заощаджував державні кошти на створення нових адміністративних центрів. Так, на середину 40-х рр. XIX ст. територія Дунайського війська складалась з 10 станиць і хуторів: Акмангіт, Старокозачя, Волонтирівка, Петрівка, Михайлівка, Миколаївка, Ново-Троїцька, Костянтинівка, Фараонівка, Каїри, Миколаївка-Новоросійська (тепер у Саратовському, Білгород-Дністровському, Кілійському, Татарбунарському районах Одеської області та районі Штефан Воде Республіки Молдова).

Загальною площею землі війська складала майже 64 тисячі десятин землі, а для забезпечення необхідними ділянками офіцерів і козаків необхідно було не менш 105 тисяч десятин. Центр управління військом мав розміщуватися в найбільшій ст. Волонтирівка. Однак через те, що в цій станиці не було необхідних приміщень, Військове правління до 1856 р. знаходилося в Аккермані. Після

придбання с. Миколаївка-Новоросійська Правління перейшло до цієї станиці.

Дунайське формування безпосередньо підпорядковувалося Новоросійському генерал-губернатору як в цивільних справах, так і у військових, через генерал-губернатора воно підлягало Військовому міністерству. Питання, які не могли бути вирішені Військовим міністерством, передавалися до Сенату, а його рішення, апробовані імператором, набували сили закону.

Для внутрішнього цивільного та господарського управління у дунайців існувало Військове Правління, в якому головували наказні отамани. Військове Правління, як органи внутрішнього управління військом, відали військовими, цивільними та військово-судовими справами. До складу Правління мали обов'язково входити: неодмінні особи, асесори, секретарі, канцелярські службовці. Цивільні судові справи розглядалися місцевими повітовими судами на загальних підставах. Для розгляду військових порушень скликалася спеціальна Комісія Військового суду з керівників війська. Правлінню підпорядковувались виборні станичні отамани, медичний персонал, штат військових священиків, шпиталі, парафіяльні школи та училища. Щоб установити контроль над козацькими формуваннями, до військ направлялись офіцери регулярної армії.

Для підтвердження законності своєї влади наказні отамани, Військове Правління, керівництво кожної станиці одержували уніфіковані з іншими козацькими військами печатки. В Дунайському війську була ще й насека (булава). Остання була запозичена «зі старовинних козацьких звичаїв, і тепер вводилася як знак, що зобов'язував людей поважати суд і порядок» — зазначалось в примітках до «Положення про Дунайське козацьке військо» 1844 р.

Військове керівництво опікувалось усіма сторонами військового життя: виконанням законів, порядків, добробутом та безпекою осіб, майна, побутом, сімейно-шлюбними відносинами, чергами на службу, військовими підрозділами тощо. Цікаво, що, навіть, при значній військовій регулярі до козацьких військ намагались записатися державні і поміщицькі селян. Причини такого прагнення чітко висловив один з таких утікачів. Так, записавшись до Дунайського війська під чужим прізвищем, житель селища Дальник під Одесою Лаврентій Соколовський так пояснив свій вчинок. Він вважав, що «навіки залишиться вільним у козацькому званні і відведуть йому землю з усіма вигодами». На думку Бессарабської казенної палати «з однієї лише уявної вільності пристати і записатися до козаків» вирішив у серпні 1828 р. селянин Іван Тищенко з села Гасан-Аспага Ізмайльського повіту. Проте, незабаром вона ж уточнила, що суть цієї «вільності» складалася, перш за все, в переконанні: «як пристав вже до козаків, то використовувати його в громадських повинностях і вимагати казенних податків не мають права».

Новий рух серед селянського населення краю за включення до складу Дунайського війська мав місце в 30-ті роки ХІХ ст. Пов'язане це було зі значним погіршенням становища державних селян. Часті посухи та голод, епідемії холери, падіж худоби призвели до розорення селянського господарства. Накопичувались недоїмки, місцева адміністрація вимагала невідкладного розрахунку з казною. Розпочата в цей час ревізія-перепис породила чутки про посилення податкового гніту. Все це загостило соціальні протиріччя в селі. Намагання «показачитись» відбивало спроби селян позбавитися від тяжких податків і зборів, сваволі земської влади.

На початку цей рух охопив селища Татарбунарської волості. У вересні 1834 р. серед її жителів поширились чутки, що «нібито на прийняття казенних поселенців в козацьке звання надійшов від вищого начальства наказ». Селяни почали натовпами з'являтися до командирів Дунайських полків з вимогами записати їх до козаків і виключити з податкового реєстру». Внаслідок того, що багато з таких «козаків» поступили під чужими прізвищами та ім'ям» перевіряли і відновлювали їхні справжні прізвища. У багатьох козаків і у нелегального елемента, який ховався в станицях і сусідніх з ними селищах, ця перевірка викликала зрозуміле обґрунтоване занепокоєння. Серед них поповзли чутки про те, що утікачів будуть повертати колишнім господарям або на старе місце проживання, але жодного із 77 виявлених козаків така участь не спіткала.

На 1835 р. до цього руху підключилися також селяни багатьох сіл Аккерманського повіту, в тому числі Тудорово, Коркмази, Гура-Роша, Каплани, Молдавка, Карагасани, Ганкишла, Слободзея-Гасени, Раскаци. Значну роль в розвитку цього руху відіграв урядник ст. Старокозачої Баранов, який «роз'їджаючи дністровськими селищами, схиляв мешканців до погодження на вступ до Дунайського війська». Селяни відмовлялись сплачувати податки і відбувати різні повинності. Подолати цей рух до «козацтва» адміністрації вдалося лише в кінці року.

Проте поширювались і зворотні процеси. Вони пов'язувались з жорсткою військовою регулою та свавіллям окремих офіцерів. Так, зокрема, у 1857–1858 рр., наприклад, в Військово-судовій комісії дунайців на розгляді знаходилось дев'ять справ про втечі козаків зі служби, в тому числі справа козака Самійла Тищенка, що втікав чотири рази і був засуджений до каторжних робіт та справи Максима Швачки і Григорія Фонарія за другу втечу. На

кінець 1860-х рр. за всіма полками, станицями і хуторами Дунайського війська нараховувалось 255 утікачів.

У 40-х рр. ХІХ ст. невдоволення службою, утисками, зловживаннями і гнобленням з боку старшини вилилися в рух за вихід з Дунайського війська. Особливої гостроти він набрав у 1842–1844 рр., коли козацька сірома відмовилася коритися військовій адміністрації нести службу і виконувати повинності, вимагаючи виключення з війська. Однією з причин цього було нехтування військовою адміністрацією способу життя і традицій циган. Подібного роду заворушення відбувалися у війську і в 1849 р., і в 1855 р. Одним з наслідків було виключення з Дунайського війська циган, які не осіли на військових землях та кочували по Бессарабії.

В контексті офіцерського свавілля наведемо одну справу, що розглядалась Військово-судовою комісією війська у 1864 р. і пов'язана з козаком Іваном Дулжерем, який втік з охорони молдавського кордону. До цього часу він вважався відмінним козаком; брав участь в бойових діях на Кавказі та під час Кримської війни, за що отримав медаль на Андріївській стрічці, мав нашивки за бездоганну десятирічну службу. Проте, заступивши на службу в 1861 р., за два роки він не отримав жодної відпустки, через що сорочка на ньому майже «згнила». Як козак з 20-річним стажем Дулжер знав, що сотенний командир Петрашевський не додавав козакам провіанту. Командир чинив йому різні утиски та причипки, іноді навіть «соромні». Таємно відпросившись у старшого на кордоні до родичів переодягтися, Дулжер «підгуляв» в шинку, де його знайшли і взяли під арешт. Він вважав, що командир віддасть його під суд і тому втік. У Кишиневі записався під ім'ям Семена Доброжана в рекрути. Так, він служив в Херсоні два роки, а потім втік до Миколаєва, де й був за-

триманий. Подібне зробив і козак Дунайського полку № 1 Степан Деревиський, який в 1865 р. втік вже втретє. Перейшов до Молдавії, де записався під ім'ям Степана Новженка в рекрути. За вироком Військово-судової комісії його було засуджено до шости років в арестантські роти. За вироком Військово-судової комісії їх було засуджено до шости років у арестантські роти.

Служба дунайців тривала 30 років: 25 років — польова, 5 років — внутрішня, але козаки виконували її значно довше установленого часу. Переважна більшість козаків мала військову підготовку та бойовий досвід. Вони брали участь у російсько-турецьких війнах 1768–1774, 1787–1791, 1806–1812 рр., мали атестати від видатних військових начальників Петра Румянцева, Михайла Кутузова, Івана Сабонєєва, Йосипа де Рібаса.

Дунайці носили куртки та шаровари темно-сині зі світло-синіми облямітками і лампасами. Однак повної відповідності обмундирування, озброєння з її стандартами, так само як у чорноморців довгий час не вдавалося досягти. Полковник Вейс, який інспектував у вересні 1855 р. Дунайське козацьке військо, зазначав, що «зброя не однакова і несправна, зокрема рушниці різного калібру та системи; набої не підходять за розміром дул, шаблі деякі коротші, інші довші і ширші, у деяких клинки спаяні та ефеси розхиталися, одяг й амуніція неодноманітні і не підігнані як слід». Після такого висновку були вжиті заходи до поліпшення обмундирування, заміни кременної та різнокаліберної зброї на нову ударну.

При формуванні дунайських полків командування мало намір використати полки в Бабадазі на комунікаційних лініях і для служби в Дунайській флотилії. Однак, війна 1828–1829 рр. Росії з Туреччиною закінчилась раніше ніж формування полків, і козаки почали залучатися

до внутрішньої і кордонної служби. Вони здійснювали охорону кордонів по Чорноморському узбережжю в Херсонській, Таврійській губерніях і далі від р. Дністер до Дунаю і від гирла Дунаю до м. Ізмаїл, островах Леті та Четал, тримали протичумні карантини в Бессарабії та протихолерні в Одесі, виконували міську і поліцейську службу в регіоні. Цікавий випадок, трапився з козаками під час несення цієї охоронної служби: дві сотні кінного полку дунайців несли охорону кордону в Херсонській губернії по р. Кодима, чотири сотні — з іншого боку річки, тобто в Подільській губернії. Так, в липні 1831 р. п'ятеро козаків виїхали до містечко Криве озеро на чолі з сотником Василем Пироговим для обшуку в будинку вільнопрактикуючого лікаря за підозрою у листуванні з «польськими повстанцями». Козаки нічого у лікаря Онкіля не знайшли, крім спирту, і на добрячому підпитку виїхали до місця дислокації. По дорозі один з козаків впав з коня у річку і втопився. Інший козак, який кинувся його спасати, втопив свого коня. Внаслідок цього інциденту керівництво записало, що втратило одну бойову одиницю (козака і коня) і заборонило їздити козакам «на подібні розслідування» без відповідних структур поліції. У 1833 р. частини війська перебували у Молдавії та Волощині через кризу в Османській імперії. Кінний полк у складі російського допоміжного сухопутного загону був відправлений на допомогу Османській імперії, яка воювала проти єгипетського паші Мухаммеда Алі. Розміщувався загін на території князівств Молдавії та Волощини і, вразі необхідності, повинен був перейти Дунай та йти до Константинополя. Цей похід було відкладено, але дунайський козацький полк залишався нести службу в м. Бухаресті, а також в особистому конвої уповноваженого намісника Молдавії та Волощини генерала Павла Кисельова. Звідки він повер-

нувся до Бессарабії влітку 1834 р., з подякою та схваленням за службу.

З 1847 по 1856 рр. чотири сотні дунайців входили до складу Окремого Кавказького корпусу. Вони перебували у фортеці Грозній, брали участь у боях на лівому фланзі Кавказької лінії. Одним із випробувань для дунайських козаків полків стала Східна війна 1853–1856 рр. Козаки несли аванпостну службу на Дунаї і вздовж чорноморського узбережжя до Дніпра; входили до складу гарнізонів Ізмаїла, Тульчі; здійснювали наскоки на турецькі позиції на Дунаї; відзначилась в боях кінноракетна батарея дунайців. Під час оборони Одеси 10–11 квітня 1854 р. козаки полку № 2 разом з залогою міста вели обстріл англо-французької ескадри і брали участь у здобутті англійського фрегату «Тигр». Ранком 30 квітня біля дачі Кортацці наскочив на міліну англійський фрегат. «Пароплав сів так близько до високого берега, що його гармати не могли стріляти. Кілька пострілів нашої кінної батареї і сотні дунайських козаків примусили англійців зняти свій прапор», — пише сучасник цих подій Костянтин Скальковський, син відомого одеського історика Аполлона Скальковського. Поки він з командиром 2-го Дунайського полку Василя Тихановим їхав до Фонтану, козаки вже вели полонений екіпаж фрегату «Тигр». Інший сучасник Осип Чижевич у своїх спогадах так розповів про ці події: «Для прийняття полонених відправлені були на човнах козаки. Небувала справа! Козаки взяли у полон пароплав!».

У 1856 р. у зв'язку з відходом від Росії придунайської частини Бессарабії Дунайське військо несло кордонну службу на лінії Болград-Татарбунари і далі по Чорноморському узбережжю й було перейменовано в Новоросійське.

Зауважимо, що саме під час війни над дунайськими козаками нависла «примара» перетворення на військових поселенців. У 1855 р. під час Східної війни 1853–1855 рр. очікувалось оголошення Австрією війни Росії і вторгнення ворожих військ у Бессарабію, де знаходились козацькі станиці Дунайського війська. Військове правління Дунайського війська почало підготовку до евакуації козаків за Буг у села Херсонського військового поселення. Командування тримало в таємниці намір оселити дунайців у Новоросійському військовому поселенні, де вже були підготовлені місця для оселення родин дунайських козаків. Наказний отаман Іван Гангардт у бесіді з головнокомандуючим Південної армії Михайлом Горчаковим зазначив, що «козаки жахаються і самої назви військового поселення; якщо б вони уявили, що їх намагаються повернути в регулярне військо — вони б усі повтікали. — Куди? За Дунай!». На захист дунайців став наказний отаман, який змалював жакливу картину в разі їхнього переселення, адже 12% родин були на межі виживання, інші вели достатньо мали досить скромне господарство і в разі переселення їх загрожувало повне розорення: «родини ці зовсім розорені більшою частиною через постої і переходи військ, а також через відрядження господарів на Кавказ, де вони служили значно більше визначеного Височайшим положенням строку і, де багато з них вже померло від хвороби, або вбиті в діях проти горців, не мають ніяких коштів придбати вози і волів, а в разі необхідності (переселення — *О. Б.*) змушені були б йти з малолітніми дітьми пішки та нести свою одежу і хліб на собі». Переселення так і не відбулося. А розповідаючи про історію Дунайського війська, він же писав з гордістю: «Плем'я козаків злилося в єдине тіло, отримало військовий розвиток і дух, що не поступався духові Кавказького лінійного війська. Наскоки на Ба-

бадаг і безперервне зняття кордонів за Дунаєм; молодецький склад та відвага ракетної команди в князівствах, вперте відстоювання лісових вантажів при Коблевій, молодецькі джигитування при фортеці Грозній, щоденні перестрілки в гирлі, на островах Леті і Четал та інших узбережжях доказують, що військо Дунайське необхідне». Далі він підкреслював, що бойові заслуги дунайців високо оцінювали граф Михайло Воронцов, один з командуючих військами на Кавказі генерал-ад'ютант Микола Рєд, командуючий військами на Дунаї генерал-лейтенант Олександр Лідерс, командуючий військами в межиріччі Дністра і Буга барон Дмитро Остен-Сакен, командир Дунайського відділу генерал Олександра Ушакова. За мужність та героїзм дунайські полки № 1 і 2 були нагороджені штандартами «За хоробрість», а також отримали права та привілеї армії. Крім цих прапорів кожна сотня мала сотенні значки (малі штандарти).

На другу половину XIX ст. в Дунайському (Новоросійському) — 33 офіцери і 2169 нижніх чинів (17% від усього населення, 31% від осіб чоловічої статі), з на дійсній службі 32%, а інші у відпусках. Тривале перебування козаків на службі (25 внутрішня і 5 польова) ускладнювало ефективне господарювання і призводило до значних збитків як у військовому, так і в козацькому господарстві, а разом з цим у необхідності виділяти кошти на утримання війська з державної казни. Досить чітко визначав це наказний отаман Новоросійського війська генерал-майор Іван Гангардт: «Взагалі одна третина війська повинна була бути на службі, а дві третини в своїх домах. Але військо майже ніколи не могло відпускати і половини своїх людей для улаштування їхнього господарства, знаходячись в постійних відрядженнях, так що сільська власність їх, незважаючи на обіцяні пільги, була завжди в самому

бідному становищі», тому «прибутки війська мізерні, відкуп у чужих руках, промислів не може бути за родом служби та нестатком козаків, — одне джерело підтримки — казна». Ситуація загострювалась і через незадоволення поміщиків перебуванням козацьких військ на сусідньої з ними території Бессарабської області. Масові козацькі рухи на південь також переконували в необхідності ліквідувати козацькі з'єднання або переселити в регіони, де можна було б використати військовий і господарський досвід.

Внаслідок підготовки до ліквідації Військове міністерство мало переглянути Положення усіх козацьких військ. Нове «Положення про Новоросійське військо» було складено вже в січні 1860 р. Івана Гангардт вважав, що «для спрощення бюрократичних форм, успіху адміністрації і скорочення витрат по управлінню слід замінити Військове правління на просте Військове чергування. Військо ж одержить економію в 1 500 крб. на рік на «необхідні» потреби. За проектом безпосереднє управління здійснював наказний отаман, але не через Військове правління, а через Військове чергування. Воно складалося з чергового штаб-офіцера, військового контролера, скарбника, чиновника особливих доручень і 12 писарів. Усього 16 осіб. Канцелярія Військового чергування формувалась з трьох відділів: військового, судово-поліцейського, виконавчого і господарського. При Чергуванні були також землемір та ветеринарний лікар. Обов'язки чергового штаб-офіцера встановлювались такі ж, як і для начальника штабу й чергового штаб-офіцера Війська Донського. Проте, проект не був затверджений і вже у 1862 р. Іван Гангардт був направлений на Кавказ для підготовки місць і організації переселення бажаючих із Новоросійського та Азовського

козацьких військ у західні передгір'я Кавказу, зокрема територію між річками Пшишемі, Ілезі та Адагумом.

При ліквідації Дунайського війська козаки переводились на селян-власників, а офіцери — на дворян. нижні чини отримали значно менші ділянки ніж вони користувались раніше, або навіть залишилися без землі, що в подальшому самим негативним чином позначилась на землеволодінні колишніх козаків. Офіцери були наділені, крім належних ділянок на військовій землі (від 100 до 200 десятин), ще й 41 ділянкою на території колишнього Азовського війська. До речі зазначимо, що колишні дунайці зберігали в пам'яті своє козацьке минуле протягом усієї другої половини ХІХ ст., використовуючи назву «колишні козаки Новоросійського війська» в офіційних заявах, скаргах, клопотаннях. Під час поповнення штучно створених козацьких військ Примор'я, зокрема, Амурського, протягом 1875–180-х рр. частина козаків з колишнього Новоросійського війська оселилась на його землях. Відзначимо, що тут також проживала й значна кількість козаків Лівобережної України.

Дунайське (Новоросійське) військо стало останнім козацьким формуванням на території сучасної України, нащадки козаків в колишніх станицях війська зберігали традиції пращурів у господарстві та побуті.

ТВОРЕННЯ МИКОЛОЮ ГОГОЛЕМ МІФУ ПРО УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО

дного разу ще юний Микола Гоголь, який влітку 1828 року їхав на канікули додому з Ніжина і зупинився, за спогадами сучасників, в якомусь українському «великому містечку заселеному козаками і поміщиками». Оглядаючи місцеві краєвиди 19-річний ніжинський гімназист став піджартовувати над однією простою жінкою, яка серед місцевих жителів була знана своїм крутим норовом. У молодиці на руках був маленький хлопчик, який слухаючи розмову матері з незнайомцем простягнув тому недоїджений пиріг. Як згадував очевидець тих подій і майбутній письменник Олексій Стороженко Гоголь так охарактеризував цей дитячий жест: «Вот что значит козак! Еще на руках, а уже разумней своей матери; а ты еще хочешь верховодить над мужем...».

Який зміст вкладав юний Микола Гоголь у цей крилатий вираз — «Ось що означає козак!»? Очевидно те ж саме, що і багато інших його співвітчизників, адже «бути козаком» у народній та історіографічній традиції, яка вже була склалася на переломі XVIII–XIX століть означало те ж саме, що й бути мужнім, відважним та благородним воїном. У ті часи вже існувало дуже багато українських пі-

сень та прислів'їв, де головним персонажем був козак, який подався у романтично-героїчному образі вітчизняного лицаря. Так добрий знайомий батька Гоголя Василя Опанасовича Василь Ломиковський у своєму «Словнику малоруської старовини» (1809 р.) означував козака як «національного малоросійського воїна».

На жаль, Микола Гоголь спалив не тільки перед смертю другий том «Мертвих душ», але і свій перший історичний роман, який мав гучну і промовисту назву «Гетьман» і який творився протягом 1829–1830-х років. Однак, з назви, а також уривків цього художнього твору стає зрозумілим, що вихідець з козацького краю думав розпочати свою велику літературну творчість саме з висвітлення художніми засобами визначальної ролі козацтва та його гетьманів в українській історії.

Це було, з одного боку, амбітним завданням, а з іншого — надзвичайно важкою справою. Адже на той час у російській та українській літературах (радіше — літературі Російської імперії) вже існували художні твори на історичну «українсько-козацьку» тематику. Найбільш відомі з них, це: роман «Запорожець» полтавчанина Василя Наріжного, незакінчений роман також українця Федора Глінки «Зиновій-Богдан Хмельницький чи звільнена Малоросія», роман росіянина Михайла Загоскіна «Юрій Милославський чи рускіє в 1612 році» (у ньому одним з головних героїв виступав запорозький козак Кірша), історичні балади та поеми про українських діячів Наливайка, Хмельницького та Войнаровського російського поета Кіндрата Рилєєва. Та й знаменита історична поема «Полтава» Олександра Пушкіна висвітлювала значною мірою сторінки української історії — діяльність не лише гетьмана Івана Мазепи, але і його попередників Петра Дорошенка та Івана Самойловича, полковника Семена Палія тощо.

Отже, попередників і одночасно й іменитих та популярних у літературному світі конкурентів у молодого Гоголя було досить багато.

Зазвичай усі літературні твори Миколи Гоголя з української тематики називають «малоросійськими», але їх також можна означити і як «українські» або ж «козацькі» з огляду на те, що у кожній з них так чи інакше висвітлюються сюжети пов'язані з українським козацтвом. Вже у першій з надрукованих в петербургських «Отечественных записках» (лютий — березень, 1830 р.) повісті, яка мала таку назву «Бисаврюк, или Вечер накануне Ивана Купала. Малороссийская повесть (из народного предания), рассказанная дьячком Покровской церкви» присутня козацька проблематика.

У грудні 1830 року в літературному альманасі «Северные Цветы на 1831 год» був надрукований розділ із «історичного роману» (очевидно, що згадуваного «Гетьмана») Гоголя за псевдонімом-криптограмою ОООО (в імені та прізвищі письменника чотири рази зустрічається буква «о»). 1 січня 1831 року побачив світ перший номер «Литературной газеты», де була надрукована глава з повісті «Учитель» Миколи Гоголя за підписом «П. Глечик». Цей псевдонім починаючого письменника пояснювався тим, що в розділі «історичного роману» опублікованому в «Северных Цветах» головною діючою особою був миргородський козацький полковник Глечик.

Вперше під своїм справжнім прізвищем Гоголь публікується в «Арабесках», де заявив, що в його творчості ще до «Вечорів» існував «перший історичний малоросійський роман». Розміщуючи історичні оповідання під назвами «Глава из исторического романа» та «Пленник. Орывок из романа» в «Арабесках» Гоголь пояснював, що «из романа под названием «Гетман»; первая часть его

была написана и сожжена, потому что сам автор не был ее доволен; две главы, напечатанные в периодических изданиях, помещаются в этом собрании». До речі, «Пленник» під назвою «Кровавый бандурист. Глава из романа» вперше був підготовлений для друку в журналі «Библиотека для чтения» за 1834 рік, але був заборонений до друку з огляду на протест літературних цензорів, які відзначали присутність в ньому жорстокої картину страждань і «приниження всього людського» на зразок письменників, що репрезентували т. зв. нову французьку школу.

Відомо, що в романі «Гетьман» Микола Гоголь намагався розкрити образи реальних історичних осіб — козацьких ватажків Северина Наливайка та Яцька (Якова) Остряниці. Зокрема, при описі Остряниці письменник опирався на «Історію Русів» (розділ «Казнь Остряниці» з «Історії Русів» була опублікована в самому першому, програмному номері пушкінського «Современника». Вже у цих перших літературних спробах проглядається намагання Миколи Гоголя возвеличити роль козацтва та його провідників в українській історії зокрема та минулому Європи і Росії загалом. Гоголезнавці відзначають присутність на першому етапі творчості письменника сполучення наукового і художнього, а також подібність ситуацій з існуючими літературними та фольклорними творами. Як зазначав сучасний російський дослідник В. Денисов у перших історичних повістях Гоголя присутнє зображення «рицарського» і «нерицарського», живого «наземного» і неживого «підземного», чудово-страхітливо обумовлено авторським розумінням кордонів українського середньовіччя як доби відкритого протистояння вольності і насильства, несправедливої влади і козацького демократизму, народного і чужеземного, духовного і тілесного — по суті. Божого і диявольського.

У травні 1831 року у Гоголя були написані ще кілька повістей, які склали збірник під назвою «Вечори на хуторі поблизу Диканьки». В основі однієї з повістей цього літературного збірника під назвою «Страшна помста», на думку Дмитра Наливайка, була закладено принцип «свій-чужий», який належить до найглибших архетипних структур національної культури. Згідно з висновками російського філософа Юрія Лотмана цей принцип притаманний родовій свідомості й перенесений Гоголем в козацьку Україну. А, отже, таким чином він набирав не тільки родового, а й етноісторичного змісту. Як відомо, джерелом для написання цієї повісті слугували старовинні народні легенди і перекази, а також українські думи та пісні.

У «Страшний помсті» письменник вперше означив найкращий період в історії козацтва, який на його думку, був за гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного та Богдана Хмельницького. Ось як гоголівський літературний герой Данило Бурульбаш згадував про свої молоді роки: «Он был еще жив, честь и слава нашего войска, старый Конашевич! Как будто перед очами моими проходят теперь козацкие полки! Это было золотое время, Катерина! Старый гетман сидел на вороном коне. Блестела в руке булава; вокруг сердюки; по сторонам шевелилось красное море запорожцев. Стал говорить гетьман — и все стало как вкопанное... Эх, если б ты знала Катерина, как резались мы тогда с турками...». А в іншому місці повісті сліпий бандурист заспівав «про прежнюю гетманщину, за Сагайдачного и Хмельницкого. Тогда иное было время: козачество было в славе; топтало конями неприятелей, и никто не смел посмеяться над ним...».

«Золота доба» в козацькій історії відтінювалася письменником при допомозі протиставлення одному з найбільш невдалих періодів у минулому України: «...Порядку

нет в Украине: полковники и есаулы грызутся, как собаки, между собою. Нет старшей головы над всеми. Шляхетство наше все переменило на польский обычай, переняло лукавство... продало душу, принявши унию, жидовство угнетает бедный народ. О время, время! Минувшее время! Куда подевались вы, лета мои!...». Тут, на нашу думку, у Гоголя хронологічно змішуються часи: ті, що передували повстанню Хмельницького — 1638–1647 роки, (які, до речі, польськими істориками була названі «золотим спокоєм») та період т. зв. Руїни — 1658–1686 роки.

Окрім політичної історії України Микола Гоголь звертається і до розкриття художніми засобами козацьких звичаїв і традицій, зокрема, одного із основних принципів існування козацької громади — звичаю побратимства. Сліпий бандурист у «Страшній помсті» співав «За пана Степана, князя Седмиградского, был князь Седмиградский королем и у ляхов, жило два козака: Иван да Петро. Жили они так как брат с братом: «Гляди, Иван, все что ни добудешь, — все пополам: когда кому веселье — веселье и другому; когда кому горе — горе и обоим; когда кому добыча — пополам добычу; когда кто в полон попадет — другой продай все и дай выкуп, а не то сам ступай в полон». И правда, все, что ни доставали козаки, все делили пополам; угоняли ли чужой скот или коней, все делили пополам». Відомо, що на час написання Гоголем цієї повісті в українській народній міфології існував переказ «Жива могила», де йшлося про двох побратимів, які потім стали ворогами.

Звертається Микола Гоголь і до проблеми виховання козацьких дітей, що в умовах постійних військових дій була надзвичайно важливою. Гоголівська Катерина зверталася до чоловіка з риторичними питаннями в яких була відповідь щодо т. зв. ідеологічного наповнення тогочасно-

го виховного процесу: «Но погляди на сына, Данило, погляди на сына! Кто пригреет бедное дитя? Кто приголубит его? *Кто выучит его летать на вороном коне, биться за волю и веру, пить и гулять по-козацки?*». Головний герой Данило Бурульбаш говорив до свого малого сина: «...Ты вырастешь на славу отчизны; как вихорь будешь ты летать перед козаками, с бархатною шапочкою на голове, с острою саблею в руке».

А ось як висвітлювалася Гоголем туга дружини козака за своїм загиблим чоловіком: «...Видно, не громок плач мой, не разбудить им тебя! Кто же поведет теперь полки твои? Кто понесется на твоём вороном конике, громко загукает и замашет саблей пред козаками? Козаки, козаки! Где честь и слава ваша? Лежит честь и слава ваша, закрывши очи, на сырой земле. Похороните же меня, похороните вместе с ним! Засыпте мне очи землею!».

Міф про козака-лицаря, козака-захисника, козака-воїна будується Гоголем навіть за допомогою опису його ночівлі та сну. Це місце є одним із найбільш романтичних у повісті «Страшна помста»: «Но козаку лучше спать на гладкой земле при вольном небе; ему не пуховик и не перина нужна; он мостит себе под голову свежее сено и вольно протягивается на траве. Ему весело проснувшись среди ночи взглянуть на высокое засеянное звездами небо и вздрогнуть от ночного холода, принесшего свежесть козацким косточкам. Потягиваясь и бормоча сквозь сон, закуривает он люльку и закутывается крепче в теплый козух».

В іншій повісті із цього ж циклу під назвою «Вечір напередодні Івана Купала» літературний герой, дід Фома Григорович говорить: «Но ни дивные речи про давнюю старину, про наезды запорожцев, про ляхов, про молодецкие дела Подковы, Полтора Кожуха и Сагайдачного не за-

нимали нас так, как рассказы про какое-нибудь странное чудное дело...». Отже, історія найкращого періоду в історії козацтва поступово задавнюються до часів діяльності запорозького козака Івана Підкови, який разом з отаманом Яковом Шахом ходив походами проти турків до Молдавії у 70-х роках XVI століття.

Першопочатки історії українського козацтва Миколою Гоголем подаються у такому вигляді: «...Лет-куда! — более чем сто, говорил покойник дед мой, нашего села и не узнал бы никто: хутор, самый бедный хутор.., а посмотрели бы на нашу братью, на голь: вырытая в земле яма — вот вам и хата! Только по дыму и можно было узнать, что живет там человек Божий. Вы спросите, отчего они жили так? Бедность не бедность: потому что тогда козаковал почти всякий и набирал в чужих землях немало добра; а больше оттого, что незачем было заводиться порядочною хатою. Какого народа тогда не шаталось по всем местам: крымцы, ляхи, литвинство!...».

У повісті «Ніч перед Різдом» (1831) Микола Гоголь залишив такий виразний образ запорозького козака, який на довгий час формував уявлення українського (а ще більше — російського!) суспільства про Запорозьку Січ: «Этот Пузатый Пацюк был точно когда-то запорожцем; но выгнали его или он сам убежал на Запорожье, этого никто не знал... Сначала он жил (в Диканьке), как настоящий запорожец: ничего не работал, спал три четверти дня, ел за шестерых косарей и выпивал за одним разом почти по целому ведру... Притом шаровары которые носил он, были так широки, что какой бы большой не сделал он шаг, ного было совершенно незаметно, и казалось — винокурная кадь двигалась по улице... Не прошло нескольких дней после прибытия его в село, как все узнали что он знахарь. Бывал ли кто болен чем, тотчас призывал Па-

цюка; а Пацюку стоило только пошептать несколько слов и недуг как будто рукою снимался...».

На думку письменника у ставленні до жінок запорожці були такими: «...- Мы не чернецы, — продолжал запорожец, — а люди грешные. Падки, как и все честное христианство, до скромного. Есть у нас немало таких, которые имеют жен, только не живут с ними на Сечи. Есть такие, что имеют жен в Польще; есть такие, что имеют жен в Украйне; есть такие, что имеют жен в Турецине».

Розуміння українцем Гоголем негативних наслідків знищення урядом Російської імперії Запорозької Січі в 1775 році прослідковується в епізоді виступу запорожців перед царицею Катериною II у Петербурзі: «...- Помилуй, мамо! Зачем губишь верный народ? Чем прогневали? Разве держали мы руку поганого татарина; разве соглашались в чем-либо с турчином; разве изменили тебе делом или помышлением? За что ж немилость? Прежде слышали мы, что приказываешь везде строить крепости от нас; после слышали, что хочешь *повернуть в карabinеры* (виділ. — Гоголя), теперь слышим новые напасти. Чем виновато Запорожское войско? Тем ли, что перевело твою армию через Перекоп и помогло твоим енералам порубать крымцев?...».

Та найбільш «козацькою» виявилася гоголівська повість під назвою «Тарас Бульба». Літературознавець Микола Петров ще у 1884 році зазначив, що при її написанні Гоголь користувався головним чином літописами, мемуарними записами і творами Г.-Л. Де Боплана, Ф. Туманського, М. Стрийковського, С. Мишецького, «Історії Русів» та ін. Окрім того, письменник користувався українськими народними думами та піснями.

«...Стоило только есаулам пройти по рынкам и площадям всех сел и местечек и прокричать во весь голос, став-

ши на телегу: «эй, вы, пивники, броварники! Полно вам пиво варить, да валяться по запечьям, да кормить своим жирным телом мух! Ступайте славы рыцарской и чести добиваться! Вы, плугари, гречкосеи, овцепасы, баболобы! Полно вам за плугом ходить, да пачкать в земле свои желтые чоботы, да подбираться к жинкам и губить силу рыцарскую! Пора доставать козацкой славы! «. Це місце було перекладено Миколою Гоголем у прозу з віршованих рядків історичної «Думи про Коновченка», з якою письменник ознайомився у пісенному збірнику Лукашевича. Із цього ж збірника взято сюжет і про Закрутигубу (Мосія Шила). А розповідь Гоголя про козака, який перейшов в «бусурманську» віру щоб звільнити своїх товаришів базується на рядках «Думи про Самійла Кішку». Так само із народних дум, зокрема «Похід на поляків», взяті й інші епізоди повісті «Тарас Бульба»: прощання матері з синами, що відправляються на війну, зображення сцени козацької слави тощо.

«И как грянула она (гармата. — Т. Ч.), а за нею следом три другие, чetyректратно потрясши глухо-ответную землю, — много нанесли они горя! Не по одному козаку нарыдается старая мать, ударяя себя костистыми руками в дряхлые перси; не одна останется вдова в Глухове, Немирове. Чернигове и других городах». Тут гоголівська оповідь перегукується з такими рядками із відомої народної пісні:

У Глухові у городі стрельнули в гармати:

Не по одному козаченьку заплакала мати.

Якщо порівнювати образ літературного героя Тараса Бульби з історичним діячем доби Богдана Хмельницького та Петра Дорошенка наказним гетьманом і полковником Євстафієм Гоголем (з його життєдіяльністю читач ознайомився в першому розділі книги), то побачимо між

ними багато аналогій. І той, і другий були полковниками Війська Запорозького. У них було по двоє синів приблизно одного віку. Сини полковника Єфстафія Гоголя навчалися у вищому навчальному закладі Львова. Так само й літературні Остап з Андрієм отримували освіту, хоча й у Києво-Могилянській академії. У повісті Миколи Гоголя старший син Тараса загинув від рук поляків, а молодший перейшов на бік братовбивць. Тут простежується пряма аналогія з долею синів пращура письменника: один з них (теж старший) застрелений у 1671 році жовнірами під час оборони Могилева, а інший невдовзі, в 1674 році, перейшов на бік поляків, які перед тим вбили його брата. Саме втікаючи від польської погоні з Могилева, під час переправи через Дністер, старий подільський полковник Євстафій ледве не загинув. Чи не нагадує це відомий сюжет з втечею від «ляхів» гоголівського Тараса Бульби, хоча вже й доповнений описом невдалої переправи козацького ватажка через Дністер.

Пребуваючи влітку 1840 року у Відні Гоголь переробляв «Тараса Бульбу», переписував сцени, які дістали назву «Огрызок», а також за свідченнями сучасників розробляв план уже давно задуманої «малоросійської трагедії («Вибритий ус»)). Видатний літературознавець Сергій Єфремов зауважував, що у другій редакції «Тараса Бульби» гоголівські «Україна і Московщина зливаються в ...абстрактну Русь». Поглиблюючи цей висновок, відзначимо, що, на нашу думку, під гоголівською Руссю все ж таки не потрібно розуміти тільки Росію, а, мабуть все ж таки рівноправні Русь-Україну та Русь-Росію.

Своє розуміння феномену українського козацтва як одного з видатних явищ європейської історії Микола Гоголь розвинув у своїй статті «Погляд на утворення Малоросії» (1834): «Эта толпа, разросшись и увеличившись, состави-

ли целый народ, набросивший свой характер и можно сказать калорит на всю Украину, сделавший чудо — превративший мирные славянские поколения в воинственные, известный под именем козаков, народ, составляющий одно из замечательных явлений европейской истории...».

Микола Гоголь порівнював українське козацтво з середньовічними лицарськими орденами й задавнив його появу кінцем XIII — початком XIV століття, хоча перші історичні документи про діяльність козаків на українських землях датуються кінцем XV століття.

«Не погибнет ни одно великодушное дело и не пропадет, как малая порошокина с ружейного дула, козацкая слава» — так писав Микола Гоголь в повісті «Тарас Бульба». Цей вислів, на нашу думку, найкраще засвідчував бажання письменника прилучитися до творення народного міфу про козацтво як визволителя й захисника українців від іноземних поневолювачів. А сучасні дослідники неодноразово зазначали, що формування на початку XIX століття багатьма українськими (й частково — російськими) літераторами та істориками позитивного й навіть апологетичного образу України та українців, а, отже, й українського козацтва стало тим міцним фундаментом, на якому впродовж наступних років невпинно відбувалося відродження національної культури.

ПОЛЬСЬКИЙ ШЛЯХТИЧ НА ЧОЛІ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА (Станіслав Василевський)

 історії козацтва можна знайти багато прикладів служби представників польських шляхетських родин у козацьких військах. Здебільшого, ці приклади відносяться до періоду розквіту козацької слави та існування козацької держави в XVII–XVIII ст. Як відомо, козацькі формування існували й після ліквідації автономії Гетьманщини та Запорозької Січі. Штучно створені в Російській імперії наприкінці XVIII — першій третині XIX ст. вони входили в систему іррегулярних військ, їх керівниками призначали чиновників й офіцерів російської армії. Серед найбільш відомих в історичній літературі подібних формувань або військ, як їх називали тогочасні документи, є Чорноморське козацьке військо. Однак воно було не єдиним, створеним на території сучасної України з колишніх запорозьких козаків та їхніх нащадків, зокрема, це Бузьке, Усть-Дунайське Буджацьке, Азовське, Дунайське козацькі війська. Вивчення історії таких частин активно розпочалось з 1990-х років, а про їх керівників-отаманів, у більшості випадків, мало відомо й до сього-

дні. Однак віднайдені на сьогодні документи дають змогу дещо заповнити цю прогалину, дослідивши життя і діяльність Станіслава Василевського, одного з наказних отаманів Дунайського козацького війська.

14 (26) квітня 1828 р. між Росією і Туреччиною почалась нова війна, протягом якої російське командування вжило низку заходів для розширення контингенту своїх військових сил. Бойові дії пожвавили надії задунайських запорожців, усть-дунайських та чорноморських козаків, які осіли в Бессарабії, Одещині та Херсонщині після російсько-турецької війни 1806–1812 рр., на створення в краї козацького війська. Їх делегація звернулась до командування 2-ї російської армії з проханням дозволити вступити до діючих військ, і в червні 1828 р. одержала дозвіл. Козацькі полки формувалися не лише з задунайських, чорноморських та усть-дунайських козаків, в згодом до них приєднали волонтерів з Балканських країн та Молдавії, відставних солдатів, українських і російських селян і, навіть, коронних циган Бессарабії (більш детально про Дунайське військо дивись в інших нарисах). У 1832 р. за проханням дворян і обер-офіцерських дітей Бессарабії та Херсонської губернії уряд дозволив зарахувати їх на службу до Дунайського війська. Це була переважно збідніла польська чиншова шляхта, яка таким чином намагалась поліпшити своє економічне становище, дістати звання. Приймали її за умовами надання посвідчень про походження та згоди бути зарахованими до війська назавжди. Серед них були дворяни: Микита Томачинський, Яків Охоцький, Дмитро Романівський, Павло Панфілович, Федір Кислявський, Павло Лозинський; обер-офіцерські діти: Яків Белокінь та Олімпій Золочевський. Так, Микита Томачинський (1812–?) походив з дворян м. Аккерман. Його батько були не були приписані до Аккермансь-

кого шляхетського товариства, що ускладнювало їхнє становище. У 1830 р. він став на військову службу і зробив непогану кар'єру. У 1842 р. виконував обов'язки наказного отамана Дунайського війська, потім перебував на посаді секретаря Військового правління та асесора військової експедиції Військового правління. Микита Томачинський відзначився і на військовій службі. Протягом 1830-х рр. перебував в складі Балтського загону в Подільській губернії, в Одесі тримав протичумний карантин. В 1850-ті рр. перебував у складі Окремого Кавказького корпусу, а під час Східної війни командував додатковим Дунайським полком № 3.

Більше двадцяти років — 1856–1868 — асесором військової експедиції Дунайського війська був польський шляхтич з Кам'янець-Подільської губернії, осавул Платон Панфілович (1825–?). Проживав він на території війська в станиці Миколаївка-Новоросійська. Під час Східної війни відзначився в бойових діях за Дунаєм у складі загону Олександра Ушакова.

В 1831 р. декілька сотень дунайців в цей самий час складали «летючі» поштові команди і держали протихолерні карантини в Одесі, в 1832 р. — 72 дунайських козаки виконували міську і поліцейську службу в Одесі, а також в Аккермані, Овідіополі, Херсоні, Георгіївському острові, Бессарабському соляному правлінні, перебували при начальнику козацьких військ у Бессарабії.

Служба козаків в Одесі збіглася з перебуванням на посаді одеського поліцмейстера полковника Станіслава Тимофійовича Василевського (бл. 1784–16.IV.1846), який у 1836 р. став наказним отаманом цього Дунайського війська. На цей момент він за родинним станом був удівцем, мав двох доньок Варвару (бл. 1821 р. н.) й Марію

(бл. 1823 р. н.) та сина Антона (бл. 1825 р. н.), які проживали з ним.

Станіслав Василевський походив з родини польського дворянина, однак був православним. В його кондуїтному списку записано, що він «досить гарних здібностей, дуже моральний та гарний господар. Російської грамоти читати та писати вміє, знає арифметику». Пройшов тривалий шлях на військовій службі. Розпочав її у вересні 1804 р. підпрапорщиком у Ново-Інгерманському піхотному полку. Вже у 1805 р. він брав участь у боях російської армії проти Наполеона, в тому числі у битві під Аустерліцем. Коли бойові дії перекинулись на територію Російської імперії майбутній отаман воював під Смоленськом, Бородіно, Тарутиним, Красним. В цих боях був поранений та двічі контужений. З початком російсько-турецької війни 1806–1812 рр. Станіслав Василевський воював на території Молдавії та Волощини. Відзначився в боях під фортецею Браїла, переправі російських військ через Дунай. Протягом 1813–1814 рр. перебував з російськими військами в так званому закордонному поході: в Чехії, Польщі, Німеччині, Бельгії, Франції. Зокрема, брав участь в боях при Лютцені, Бауцені, Дрездені, Кульмі, потім відряджений до Богемії, де займався відправкою солдат, що одужали, за призначенням та ревізією військових шпиталів в Богемії, Сілезії, Моравії. Пізніше у 1819 р. в чині підполковника Василевський вийшов у відставку через хворобу, але невдовзі став керівником Київської складської митниці, через рік інспектором Одеського карантину. Маючи хист і здібності, він у березні 1824 р. був призначений одеським поліцмейстером, одночасно став членом Ради Одеського «Приказа Общественного Призрения». З 1840 р. водночас був членом Одеського Піклувального комітету про в'язниці.

Станіслава Василевського знали та поважали в Одесі. Саме на посаді поліцмейстера він запам'ятався одеситам. Важко було знайти людину, яка відносилась би до своєї справи з такою любов'ю, самовідданістю та вмінням. Він часто спав сидячи на роботі, у кріслі, і близькі до нього люди говорили, що ніхто не знав, чи обідає пан Василевський, чи спить, чи відпочиває — загальне враження було таке — він не знав ні того, ні іншого. Служба була для нього його життям, його задоволенням. Лесть не одночасно Василевський бував у різних кінцях міста: ні темна ніч, ні непогода, не служили для нього перешкодою. На пожежі, чи під час будь-якої іншої події він завжди був перший. Його постійно супроводив один з козаків.

Наприкінці 1820-х рр. Одесу відвідала імператриця Олександра Федорівна для якої Василевський, як поліцмейстер, знайомив з життям міста, за що вона подарувала йому діамантовий перстень. Під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. сприяв закупці та доставці російській армії коней, амуніції, продовольства, протягом наступних 1829, 1830, 1831 рр. сприяв ліквідації в Одесі чуми і холери.

Деякі випадки з життя міста та реакцію на них поліцмейстера Станіслава Василевського одесити пам'ятали навіть через 70 років. Так, одного разу Василевський їхав з козаком біля ринку і побачив жінку, що йшла дуже зажуреною. Він став розпитувати її в чому справа. З'ясувалось, що їй на базарі поклали до сумки зовсім не те м'ясо, що вона вибрала, а несвіже, чорне. Василевський запитав: «Впізнаєш торговку, що продавала тобі м'ясо?» — «Так, впізнаю» — сказала жінка. Підійшовши на ринок до торговки, він почав бити її по обличчю поганим м'ясом, як покарання за її вчинок.

Цікавим і неординарним був ще один випадок, який стався під час служби Василевського поліцмейстером. В Одесі жив і працював відомий архітектор Фраполлі. Раптом його було вбито у власному будинку. Василевський з'ясував, що того ж самого дня з архітектором розрахувались за майбутню роботу і він рахував гроші в присутності свого кучера. Тоді в останнього і виник підступний план. Кучер разом зі своїм сусідом вбили Фраполлі. Забравши гроші, перевдягнувшись в одержу і, навіть, надівши окуляри архітектора, кучер зник. Василевський знав, що найближче місце, де ховалися подібні люди — Кременчук. І дійсно, кучера затримали саме там. Він відразу кинувся у вічі поліцейських: гарно одягнений чоловік зовсім не володів манерами та розмовою світської людини. Згодом затримали і другого злочинця. Поки йшло слідство Василевський наказав пошити для вбивць штани та сорочку з різнокольорових клаптиків, надіти їм на голову жерстяні ковпаки з кільцями та балабончиками. В такому вигляді їх водили по місту, ринках та площах. Вироком стало заслання до Сибіру на каторжні роботи безстроково. За бажанням кучера, після смерті він був похований біля ніг Фраполлі.

У 1831 р. Станіслав Василевський вийшов у відставку через хворобу. Однак вже з квітня 1833 р. перебував при генерал-губернаторі для особливих доручень. Не менш ретельно виконував Василевський свої обов'язки наказного отамана Дунайського козацького війська, яким став у 1836 р. За його ініціативою у війську були створені основні адміністративні, військові установи, «Положення про Дунайське козацьке війська» (зібрання правил, що встановлювали права та обов'язки керівного складу та регулювали внутрішнє життя у війську — *О. Б.*), розпочалась перевірка прізвищ козаків, багато з яких записалися у ду-

найські полки під чужими, тому що були втікачами. Ця перевірка призвела до великих втеч з війська до Одеси, Ізмаїла і навіть за Дунай до Туреччини. Так, у 1880-х роках, коли за Дунаєм побував відомий український етнограф Федір Вовк, колишній козак Корній Білий пригадував діяльність Василевського так: «А тоді ще раз перевірка була: генерал Василевський був над дунайськими козаками... ну, й перебирали всіх — хто панський був, так панам відправляли, голови голили наполовину, а хто стара людина, то і пів бороди голили. Багато тоді народу сюди, в Добруджу, перейшло.... А я вже тоді був одружений: так забрав дружину, дітей та сюди і прийшов». Корній Білий не погрішив проти істини, таке знущання, за свідченням капітана корпусу жандармів Міцулі, було заподіяно за наказом отамана козакам Мартину Пилипчуку та Іллі Бедуненко. Достатньо серйозно опікувався Василевський і дисципліною серед козаків. Так, наприклад, козак Лук'ян Нуца за виголошені на адресу гавальдигера 3-ї піхотної дивізії капітана Малевича «грубощі та лайки, недоброристойними словами» мав отримати 30 ударів батогами або заплатити штраф.

Іншим аспектом діяльності отамана був економічний розвиток війська.

Він планував приєднати до земель війська сусідні з ним селища, щоб збільшити кількість військової території. Йому це вдалось, і протягом 1836–1839 рр. було приєднано сім селищ з їх населенням. За сприяння Василевського — «Положення про Дунайське козацьке військо» 1844 р. містило пункт про відкриття «торговельного товариства» з числа 30 козаків, які звільнялись від служби, а за це вносили у військову скарбницю річний податок. Решта козаків, які бажали торгувати, записувались до «тимчасових торговців». Вони поєднували внутрішню

службу з торгівлею й отримували відстрочку від польової.

Козацькі війська були сформовані з досить різних, як в етнічному, так і в побутовому плані елементів. З одного боку, це продовжувало традиції колишньої Січі, куди приймалися незалежно від етнічної належності, соціального статусу тощо, а, з іншого, збільшення подібних замкнутих військових формувань з незначною кількістю населення, що не мало не лише козацьких або українських традицій, мало призвести до поступового «нівелювання» «ненадійних козацьких елементів». Однак, незважаючи на поліетнічність військ український елемент в них переважав. Зокрема, наказний отаман війська Станіслав Василевський писав: «незважаючи на те, що верстви Дунайського козацтва різноплемінні треба зазначити на користь в їхній вдачі: працьовитості та сталості. Більша частина людей їх — малоросіяни, працездатності яких почали наслідувати козаки молдовани, греки і серби». Характерні риси козацьких звичаїв простежуються в прізвищах, домобудівництві, намогильних хрестах. Пов'язували з козацьким минулим і запорозькі зачіски, довгі вуса та зовнішній вигляд. Небажання станичників позбутися цих звичок дуже непокоїло військову адміністрацію. Ця «турбота» викликала навіть спеціальний наказ отамана Станіслава Василевського про відповідність дунайців загальноімперському військовому вигляду. Він поширював у війську російську мову, якою користувалися козаки під час відбування служби для цього до найбільш багатонаціональної станиці Волонтирівки священика з Володимирської губернії Олександра Оранського, щоб той відкрив для козацьких дітей школу. Не був байдужим і до зовнішнього вигляду козацького житла, вимагав постійно наводити чистоту в середині будинків, у дворах, на вулицях.

Охайно одягатися і слідкувати за ремонтуванням будинків станичників і церковного причту.

За час перебування на службі та виконання різних доручень був нагороджений орденами Св. Анни III і II ст., Св. Володимира IV і III ст., Св. Станіслава II ст., медаллю «За взяття Парижу».

У 1846 р. Станіслав Василевський перебував на лікуванні в Одесі, де й помер. Одна з його дочок після одруження проживала в Аккермані. У неї зберігався портрет Станіслава Василевського, доля якого не відома.

За таке ставлення до справ Станіслава Василевського згадували і дунайці, і одесити ще багато років.

ЯК ПИСАЛАСЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Відомо, що Микола Гоголь хотів створити історію свого рідного краю, таку працю, де б за його словами було б відображене минуле «Малороссии и народа, действовавшего в продолжение почти четырех веков независимо от России». Це було надзвичайно складним завданням, адже на той час вже багато земляків Гоголя переймалися написанням узагальнюючої праці, яка б висвітлювала історію України в усій її повноті.

Під час перебування у Петербурзі українець збирає матеріали та обдумувати свою майбутню працю з історії України. Листи із записної книги Гоголя за 1831–1832 роки, скопійовані Пантелеймоном Кулішем завідували, що вже з цього часу в робочих записах письменника проглядалася оригінальна художня концепція представлення історії України, яка потім була розвинута у «Вечорах...», «Тарасі Бульбі» та інших творах. Згадуваний вже Погодін у записах в своєму щоденнику за період 11 червня — 7 липня 1832 року залишив такий запис «Познакомился с Гоголем и имел случай сделать ему много одолжения. Говорил с ним о малороссийской истории...». Тоді Гоголь скаржився московському історику: «Едва начинаю и

что-нибудь совершу из истории, уже вижу собственные недостатки. То жалею, что не взял шире, огромный объем, то вдруг рождается совершенно новая система и рушит старую».

У січневому випуску «Северной Пчелы» за 1834 рік у розділі «Новые книги» (аналогічні об'яви з'явилися також в «Московском телеграфе» та «Молве») Миколою Васильовичем було надруковано анонс задумованої ним книги про українське козацтво. З огляду на те, що такої книги так і не було видано, наводимо цей гоголівський анонс повністю: «Об издании Истории Малороссийских Казаков, сочинения Н. Гоголя (автора вечеров на хуторе близ Диканьки). До сих пор еще нет у нас полной, удовлетворительной истории Малороссии и народа... Я решился принять на себя этот труд и представить, сколько можно обязательнее: каким образом отделилась эта часть России; какое получила она политическое устройство, находясь под чуждым владением; как образовался в ней воинственный народ, означенный совершенною оригинальностью характера и подвигов; каким образом он три века с оружием в руках добывал права свои и упорно отстоял свою религию... Около пяти лет собирал я с большим старанием материалы, относящиеся к истории этого края... Усерднейше прошу (и нельзя, чтобы просвещенные соотечественники отказали в моей просьбе) имеющих какие бы то ни было материалы, летописи, записки, песни, повести бандуристов, деловые бумаги (особенно относящиеся до первобытной Малороссии), прислать мне их, если нельзя в оригиналах, то, по крайней мере, в копиях, назначая время, какое я могу продержать их у себя (если они им нужны), и означая адрес своих жительств...».

Згадка про збір протягом п'яти років історичних матеріалів, очевидно, стосувалася того, що письменник від

часу переїзду до Петербурга почав більш глибоко опрацьовувати «Історії Русів», «Короткий літопис Малої Росії», а також доробок Петра Симоновського, Василя Рубана, Опанаса Шафонського, Якова Марковича, Михайла Антоновського, О. Рігельмана та інших українських істориків другої половини XVIII століття. Назва майбутнього твору «Історія малоросійських козаків» перегукувалася з назвою праці французького історика Й.-Б. Шерера «Аннали Малоросії, або Історія запорозьких та українських козаків», що вийшла у Парижі 1788 роге й була перекладена на російську мову в 1809 році знайомим родини Гоголів-Яновських і земляком Миколи Гоголя Василем Ломиковським.

Та особливо у цей час письменник захоплюється збірником «Запорозька старовина», який було видано у Харкові викладачем місцевого університету Іполитом Срезневським. У списку використаних рукописних джерел до цього видання Гоголь знайшов посилання на невідомий йому рукопис «Пространная повесть об Украине до смерти Хмельницкого» і в листі від 6 березня 1834 року до харківського історика просив повідомити його чи є у ньому що-небудь нового порівняно з «літописами Кониського (тобто «Історією Русів». — *Т. Ч.*), Шафонського, Рігельмана». Якби щось було, то Гоголь прохав переслати йому те для того щоб його «тепер-таки переписувати». Гоголь також розкрив Срезневському одне з основних завдань своєї праці, яка полягала в тому, щоб показати український народ у русі, «который... положение земли, опасность бытия выводили на дела и подвиги».

Думка поєднати опис історичного минулого України з її географічним положенням з'явилася у Гоголя, очевидно, під впливом ідей західного ученого І. Г. Гердера, висловлених ним у виданні «Ідеї до філософії історії людст-

ва» (1784–1791), а також цікавих думок висловлених невідомим автором «Історії Русів». Потяг до осмислення історико-географічного фактору бачимо у таких статтях Гоголя як «Мысли о географии» (1829) та «О движении народов в конце века» (1834). В одному із записів Гоголя, що зберігся серед його неопублікованих рукописів читаємо: «Уже самым положением земли Европа восточная отличается от западной, на которой впечатлены знаки какого-то своенравия природы, поднявшейся на каждом шагу цепями гор, углубившей долины, оборвавшей утесы, перекинувшей каскадами реки, протянувшей частые мысы в море, не позволившей морю углубленными заливами ворваться в ее пределы...».

Знаємо й про те, що перед тим, в 1833 році, Гоголь готував для друку підручник для університетів із світової історії та географії, який повинен був називатися «Земля і люди», але він також не побачив світ.

Дослідження географії допомагають йому зрозуміти й складні проблеми української історії та одному з перших у вітчизняній історіографії висловити думку про великий вплив на неї географічного фактору. Пізніший висновок Гоголя, про те, що якби в Україні «була хоч з одного боку природна границя з гір або моря» і тоді б її народ утримав «політичне буття», а вона стала повноцінною самостійною державою можна віднести до піонерських спроб осмислити історію України через призму геополітики.

Про непереборне бажання висвітлити минуле українського народу Гоголь письмово підтверджує в листі до Михайла Максимовича від 9 листопада 1833 року: «Теперь я принялся за историю нашей единственной бедной Украины. Ничего так не успокаивает, как история. Мои мысли начинают литься тише и стройнее. Мне кажется, что я на-

пишу ее, что я скажу много того, что до меня не говорили».

У грудні того ж року Гоголь повідомляв Олександрю Пушкіну про плани завершити в Києві написання «історії України та півдня Росії». Того ж місяця Микола Васильович завершив «План преподавания всеобщей истории», який було надруковано в лютневому номері «Журнала министерства народного просвещения» за 1834 рік. А в листі до М. Погодіна від 11 січня наступного року наш земляк емоційно висловив такі думки: «Я весь теперь погружен в историю малороссийскую и всемирную; и та и другая у меня начинает двигаться... Сколько приходит ко мне мыслей теперь! Да каких крупных! Полных, свежих! Мне кажется, что сделаю кое-что не-общее по всеобщей истории. Малороссийская история моя чрезвычайно бешена, да иначе, впрочем, и быть ей нельзя. Мне попрекают, что слог в ней слишком уж горит, не исторически жгуч и жив, но что за историк, если она скучна!».

А невдовзі Гоголь обіцяв Максимовичу написати «Історію Малоросії» в «шістьох малих і чотирьох великих» томах. 6 березня 1834 року в листі до І. Срезневського Гоголь висловив невдоволення доробком з українського минулого польських істориків (з працями яких він ознайомився у Петербурзькій бібліотеці), а також висловив нехіль до подальшого опрацювання вітчизняних літописів з огляду на їхню, як здавалося письменнику, малоінформаційність: «...напрасно силясь в них отыскать то, что хотел бы отыскать... И потому-то каждый звук песни мне говорит живее о протекшем, нежели наши вялые и короткие летописи».

Окрім того, Гоголь критикував українських літописців кінця XVII–XVIII століть за те, що вони «вместо того, чтобы дослушиваться к умирающему голосу последних

воспоминаний, они обезьянски переписывали друг у друга вырванные листки не проишествий, а разве оглавление проишествий».

Від часу навчання у Ніжинській гімназії Микола Гоголь розпочав збирати та переписувати різноманітний народний фольклор, серед якого було багато історичних пісень та дум, зокрема, присвячених діяльності Петра онашевича-Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Юрія Хмельницького, Данила Нечая та іншим дійовим особам української історії. Думка про те, що ці пісні є одними з найважливіших історичних джерел не полишала письменника. Микола Гоголь хотів написати не суху академічну працю, а популярну, «живу», або іншими словами «поетичну» історію свого народу. Цей висновок підтверджується словами Гоголя, які він написав до харківського історика Срезневського: «Я к нашим летописям охладел, напрасно силясь в них отыскать то, что хотел отыскать... Каждый звук песни мне говорит живее о прошедшем, нежели наши вялые и короткие летописи, если можно назвать летописями не современные записки, но поздние выписки, начавшиеся уже тогда, когда память уступила место забвению».

Ще протягом 1832 року Микола Гоголь написав статтю «Взгляд на составление Малороссии», яка вперше була опублікована в «Журнале Министерства народного просвещения» (квітень, част. II, 1834). Невдовзі під назвою «Отрывок из истории Малороссии. Том I, книга I, глава I» вона увійшла в першу частину збірника «Арабески». У листі до Максимовича від 29 травня 1834 року Гоголь повідомляв, що попереду у нього ще 80 «глав», однак через три місяці (23 серпня) письменник вже писав до свого товариша у Київ про те, що «история моя терпит страшную перестройку: в первой части целая половина со-

вершенно новая». Стаття «Взгляд на составление Малороссии» мала науковий характер і, очевидно, була авторським вступом до майбутньої, більш широкої історичної праці.

Досить часто у різних біографічних працях Миколу Гоголя чомусь означають лише як великого «великоросійського патріота», забуваючи при цьому, що він був одним із перших «українських самостійників». Адже ще ніхто перед ним так прямо і сміливо не заявляв про довгосотлітню окремішність держави «Україна» від держави «Росія» хай навіть і під однаковою назвою «Русь»: «...Составились два государства, называвшиеся одинаковым именем — Русью, одно под татарским игом, другое под одним скипетром с литовцами. Но уже сношений между ими не было. Другие законы, другие обычаи, другая цель, другие связи, другие подвиги составили на время два совершенно различные характера»

Чи не вперше в українській історіографії Микола Гоголь також звернув увагу на цивілізаційну роздвоєнність українського етносу між Європою та Азією, влучно характеризуючи при цьому колективний психотип українців: «...И вот составился народ, по вере и месту жительства принадлежавшей Европе, но между тем, по образу жизни, обычаям, костюму, совершенно азиатский, — народ, в котором так страшно столкнулись две противоположные части света, две разнохарактерные стихии: европейская осторожность и азиатская беспечность, простодушие и хитрость, сильная деятельность и величайшая лень и нега, стремление к развитию и усовершенствованию — и между тем желание казаться пренебрегающим всякое совершенство».

На жаль, Микола Гоголь, так як, наприклад, Дмитро Бантиш-Каменський не мав змоги попрацювати у тогочас-

них архівних установах. Адже на той час допуск до спеціалізованих архівів мали лише чиновники, які там служили. Саме тому попередниками і сучасниками зазвичай активно використовувалися приватні збірки рукописів, документів і матеріалів. Вже в одному з перших опублікованих творів на історичну тематику «Гетьман» Гоголь охарактеризував Україну як «страну, где древностей почти не было». Це висловлювання перегуковалося із висновком невідомого автора «Історії Русів», який наголошував на існуванні якогось «великого льоху», де зберігаються усі документи і матеріали, що стосуються української історії. Хоча разом з тим Микола Гоголь якось зауважив, що «Історія Русів» є кращою за інші літописи, бо написане у ній підтверджується матеріалами петербурзьких архівів.

З листа до Максимовича від 29 травня 1834 року можемо зрозуміти структуру майбутньої «Історії України» Гоголя: «Кстати, ты просил меня сказать о твоём разделении истории. Она очень натурально и, верно, приходило в голову каждому, кто только слишком много занимался чтением и изучением нашего прошедшего. *У меня почти такое же разделение*, и потому я не хвалю его, считая неприличным хвалить то, что сделалось уже нашим, и твоим и моим вместе».

Щоб реконструювати бачення Гоголем періодизації української історії потрібно звернутися до її членування Максимовичем, що була опублікована в одній із його тогочасних наукових статей. Отже, у нього вона була розділена на такі історичні епохи: 1) татарської влади над «усією Україною» — 1240–1320 рр.; 2) литовської влади — 1320–1569 рр.; 3) польської влади — 1569–1654 рр., 4) роздвоєного існування України — 1654–1795 рр.: східної — постійно під російською владою, західної — спочатку в коливаннях між Росією і польщею протягом 57 років, а потім, пі-

ся Прутського миру 1711 року, в постійній належності до Польщі (1795).

А про творчу «кухню» та методологічні засади роботи Гоголя-історика можуть слугувати такі його слова: «Я не называю историями многих компиляций (впрочем полезных как материалы), составленных из разных летописей, без строгого критического взгляда, без общего плана и цели, большею частью неполных и не указавших до ныне этому народу места в истории мира».

Ось такою амбітною була мета Гоголя — вказати місце українського народу в світовій історії.

Відомо, що 24 липня 1834 року Гоголя зарахували ад'юнктом кафедри історії імператорського Санкт-Петербурзького університету. Тут він пропрацював майже півтора року — 31 грудня 1835 року його відрахували з цієї посади. Тоді ж звільнений викладач столичного вузу пише І. Срезневському про те, що коли б він дізнався, що «в цю хвилину хто-небудь готує також історії України», то припинив би видання своєї праці доти поки б не дочекався її. «Чим більше спроб і пошуків, тим для мене краще, тим моя історія буде досконалішою», — ділився Гоголь своїми думками із харківським вченим. Про необхідність вивчення історії за першоджерелами, «а не на цьогочасних легких брошурках, написаних Бог знає ким» Гоголь пише у листі до відомого літературного критика В. Белінського.

У цей час Гоголь робить замальовки для майбутньої «Історії України». Зокрема, аналізує період правління гетьмана Івана Мазепи. Він пише нарис, який дістав назву «Роздуми Мазепи». У ньому письменник розкрив своє бачення складних українсько-російських стосунків у другій половині XVII — на початку XVIII століття та зробив сміливі висновки щодо існування самотньої козацької держави, яка потрапила на довгий час під зверх-

ництво Московського царства: *«Такая власть, такая гигантская сила и могущество навели уныние на самобытное государство, бывшее только под покровительством России.* Народ, собственно принадлежавший Петру, издавна униженный рабством и деспотизмом, покорялся, хотя и с ропотом. Он имел не только необходимость, но даже и нужду, как после увидим покориться...»

І далі Микола Гоголь зупинився на висвітленні політики російського царя Петра І щодо України та українського гетьмана Івана Мазепи щодо Росії: *«Ну чего можно было ожидать народу, так отличному от русских, дышавшему вольностью и лихим козачеством, хотевшему пожить своей жизнью? Ему угрожала утрата национальности, большее или меньшее уравнение прав с собственным народом русского самодержца.* А не сделавши этого, Петр никак не действовал бы на них. Все это занимало «преступного» гетмана. Отложиться? Провозгасить свою независимость?... Самодержец был слишком могуч. Да и неизвестно, вооружилась ли бы против него вся нация и притом нация свободная, которая не всегда была в спокойствии, тогда как самодержец всегда мог действовать, не давая никому отчета...».

Як відзначав у наш час московський гоголезнавець Юрій Барабаш, пишучи ці замітки Гоголь, незважаючи на велику шану до Олександра Пушкіна, очевидно, мав задум створити своєрідну анти-«Полтаву» й показати позитивний образ гетьмана Івана Мазепи. Однак ці плани так і не були втілені в життя.

Під час перебування в Австрії, у 1839 році, Гоголь розпочав писати драму в сюжет якої мали лягти епізоди з українського минулого. Незважаючи на те, що збериглися лише рукописні «Наброски драмы из украинской истории» (нині вони зберігаються у фондах Російської науко-

вої бібліотеки в Москві), можемо стверджувати, що у цій драмі мали письменником відтворюватися події Козацької доби в історії України. Адже під час підготовки цього твору, в серпні 1839 року Гоголь писав до Шевирьова: *«Передо мною выясняются и проходят поэтическим строем времена козачества и, если я ничего не сделаю из этого, то я буду больной дурак».*

Але знову Гоголю, зважаючи на його хвороби, так і не вдалося завершити цю драму, а її нариси були вперше опубліковані П. Кулішем в журналі «Основа» за січень 1861 р. Відомо, що під час перебування у Відні Гоголь на решті роздобув працю француза Й.-Б. Шерера «Аннали Малоросії, або Історія запорозьких та українських козаків» в оригіналі й почав робити виписки з неї про життя гетьмана Богдана Хмельницького та його батька Михайла.

Під час перебування на початку 1840-х років у Римі Микола Гоголь постійно мав при собі і перечитував «Історію Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського для того, щоб, як згадував П. Аненков написати «драму із козацького запорозького побуту». Правда невдовзі він спалив текст цієї драми, коли під час її прослуховування В. Жуковським той заснув. Як засвідчував той же Аненков «Історія Малої Росії» слугувала Гоголю своєрідним «посібником» для написання його художніх творів.

Думка про те, що справжня історія України ще не написана ні ним, ні кимось іншим (незважаючи на існування праці Д. Бантиш-Каменського та публікацію у 1842 році також багатотомної «Історії Малоросії» Миколи Маркевича) постійно турбує Гоголя. У листі від 4 грудня 1846 р. до П. Плетньова з нагоди виходу першого номеру журналу «Современник» він, зокрема, писав: «...Я вижу тоже много достоинств в писателе, который подписывает под своими сочинениями имя: Кулиш. Цветистый

слог и большое познание нравов и обычаев Малой России говорит о том, что он мог бы прекрасно написать историю этой земли...».

Добре слово про цього ще не дуже знаного в петербургських колах українського історика й письменника, як недовзі стверджував сам Пантелеймон Куліш, було своєрідним відгуком на прочитаний Гоголем його історичного роману «Михайло Черкащенко», що вийшов друком у 1843 році.

Досить часто сьогодні історики різних країн закликають не забувати під час наукових досліджень проврахування т. зв. антропологічного фактору або про роль «мовчазної більшості» в історичному процесі. Однак ще в 1848 році Гоголь у листі до С. Аксакова від 12 липня писав: «Когда я разворачиваю историю нашу, мне в ней видится такая живая драма на каждой странице, так просторно окрывается весь кругозор тогдашних действий и видятся все люди и на первом и на втором плане, и действующие, и молчащие».

З огляду на те, що з «повною» історією України Миколи Гоголя сучасникам так і не вдалося ознайомитися, окремі гоголезнавці почали стверджувати, що він взагалі не писав такого твору, а всі його заяви про написання такої праці є всього на всього містифікацією. Хоча не підлягає сумніву факт, що Гоголь постійно працював над історичними літописами, рукописами, науковою літературою, доступних йому архівних документів та робив дуже багато виписок з них. Окрім того, він був автором декількох наукових статей на історичну проблематику. Вказуванням у назві статті «Уривок з історії Малоросії» на порядковість подачі матеріалу — перший том, перша книга, перша глава — на нашу думку має свідчити все ж таки про те, що саме цей матеріал і був початком більшої праці з історії своєї Батьківщини. Додатковим свідченням того, що

Гоголь все ж таки писав велику наукову історичну працю з української історії є його переписка з рідними, друзями та знайомими. А у звіті Петербурзького учбового округу за 1835 рік зазначалося, що ад'юнкт-професор Микола Васильович Гоголь написав і здав до університету два томи «Історії Малоросії», але пізніше забрав їх для доопрацювання та не повернув.

Отже, для нащадків залишилися невідомими не лише спалений письменником другий том «Мертвих душ», але й двохтомна праця з історії України та українського козацтва. Хоча в передмові до видання «Українські народні пісні», яке вийшло у Петербурзі 1834 року видатний учений Михайло Максимович згадував про свого товариша саме як про нового українського історика.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ПРО ГЕТЬМАНІВ УКРАЇНИ

агальновідомо, що Тарас Шевченко у своїх творах дуже негативно оцінював діяльність гетьмана Богдана Хмельницького, адже на думку митця, саме українсько-російська угода 1654 року призвела згодом до «великої руїни» України. Власне, поет мав право на таку точку зору, адже на першу половину XIX століття колишня Українська козацька держава перетворилася на звичайну «обрусєвшую» (за висловом цариці Катерини II) провінцію Російської імперії. А яким було ставлення Т. Шевченка до інших правителів козацької України?

Під час одного з допитів учасників Кирило-Мефодіївського товариства у 1847 році, а Тарас Шевченко був одним з його провідних діячів, один з членів цього таємного «політичного братства» Г. Андрузький стверджував, що поет під час розмов з ним найбільш «підносив» гетьмана Івана Мазепу. Хоча у своїй поезії, з огляду на політичну ситуацію та цензуру в Російській імперії, Т. Шевченко не міг відкрито позитивно оцінювати діяльність українського гетьмана. Однак, рядки відомого вірша «Іржавець» засвідчують, що поет відтворюючи історичну ситуацію за до-

помогою художніх образів, по-суті, бажав перемоги І. Мазепі у Полтавській битві. Адже серед причин військово-політичної поразки Мазепи називає головну, яка полягала у відсутності прагнення до об'єднання з правобережним полковником Семеном Палієм:

*Наробили колись шведи
Великої слави,
Утікали з Мазепою
В Бендери з Полтави...
Якби були
Одностайне стали
Та з фастівським полковником
Гетьмана єднали...*

У повісті «Близнюки» Т. Шевченко із захопленням описує збудований на кошти гетьмана І. Мазепи Вознесенський собор у Переяславі: «Це соборний храм, чудової, витонченої напіврококо, напіввізантійської архітектури, споруджений знаменитим анафемою Іваном Мазепою». Як бачимо, що тут поетом використовується «езопова мова», тобто, щоб донести до читача важливу інформацію про видатну роль Мазепи у підтримці Православної Церкви та побудові багатьох церковних храмів, Т. Шевченко використовує таке словосполучення як «знаменитий анафемою». У цій повісті також читаємо такі рядки, де згадується роль гетьмана у розвитку української культури: «Далеко, дуже далеко від моєї милої, моєї прекрасної, моєї бідної Батьківщини, я люблю інколи, дивлячись на широкий, безлюдний степ, перенестись подумки на берег широкого Дніпра і присівши де небуть, хоч, наприклад, у Трахтемирові під тінню розлогої верби, дивитись на позолочену заходом сонця панораму, а на темному фоні цієї широкої панорами, як алмази блищать переяславські храми

Божі і один із них яскравіше усіх блищить своєю золотою головою. Цей собор збудований Мазепою. І багато, багато різних подій оживає в пам'яті моїй, уявляючи собі цю чарівну панораму».

Подібні думки про роль гетьмана І. Мазепи в українській історії прочитуємо у поемі «Сон»:

*З хатини видно Україну
І всю Гетьманищину кругом...
Вечірнє сонечко гай золотило,
Дніпро і поле золотом крило,
Собор Мазепин сяє, біліє...*

Окрім І. Мазепи, Тарас Шевченко відтворив художній образ гетьмана Петра Дорошенка у поезії «Заступила чорна хмара». Тут Шевченко називає Дорошенка «старим гетьманом», що, на нашу думку, засвідчувало не вік гетьмана, адже у 1676 р. тому було 49 років, а його старовинне козацьке походження (дід Петра Михайло був козацьким гетьманом у 20-х рр. XVII ст.) та довгі роки служби у Війську Запорозькому ще з часів Б. Хмельницького. Власне, у авторських словах, які він вкладає у уста гетьмана —

*Не боюсь я отамани
Та жаль України...
Не розсиплем вражу силу,
Не встану я знову!..*

— відображається політична програма українського гетьмана щодо звільнення України від іноземних поневолювачів та її об'єднання під єдиною булавою.

Та найбільше у надзвичайно насиченій різними подіями біографії Дорошенка Шевченка зацікавив епізод відречення ним від своїх повноважень та передачі атрибутів влади (клейнодів) московському царю: «Візьміть мої геть-

манськії клейноди, панове, та однесіть москалеві...». Насправді ці події розвивалися так. Ще у жовтні 1675 р. гетьман Дорошенко склав присягу на вірність цареві Олексію Михайловичу за посередництвом кошового отамана Івана Сірка. Ще у жовтні 1675 року гетьман Дорошенко склав присягу під час козацької ради в Чигирині на вірність цареві Олексію Михайловичу за посередництвом кошового отамана І. Сірка. Після цього він вислав до Москви гетьманські клейноди — дві булави (від польського короля і турецького султана), печатку, прапори, бунчуки. Одночасно через своє посольство П. Дорошенко просив у царя про збереження за ним гетьманської посади від його імені. Однак російський монарх наказав йому перейти на Лівобережжя й здатися І. Самойловичу, якого у народі прозивали «Поповичем» або ж «Попенком» з огляду на його народження в сім'ї священика («Положили ті клейноди / Попенкові в ноги...»). Ця подія відбулася 16 (26) вересня 1676 року.

Історичні документи не підтверджують, чи й справді П. Дорошенко за козацьким звичаєм хотів стати ченцем Спасо-Преображенського монастиря у Межигір'ї, як про це згадується в поезії: «А я, возьму собі рясу... В Межигор до Спаса». Швидше у цих рядках відбито факт укладення угоди між Військом Запорозьким Низовим та монастирем у 1672 р. про набуття останнім статусу козацької парафії. Хоча підтверджуються наступні слова Шевченка про те, що Дорошенка «закували у кайдани, в Сосницю послали, а з Сосниці в Ярополче віку доживати». І справді, П.Дорошенко протягом року проживав під «домашнім» арештом у селищі Сосниця поблизу Батурина на Чернігівщині, а потім на вимогу московського уряду був відправлений до Росії.

Т. Шевченко подає свідчення про будівництво на могилі Дорошенка каплиці, яка, начебто була зведена за ініціативи відомого церковного діяча Д. Ростовського (Туптала) на початку XVIII ст.:

*Тільки ти, святий Ростовський,
Згадав у темниці
Свого друга великого
І звелів каплицю
Над гетьманом змурувати....*

Кам'яна каплиця на могилі П. Дорошенка була «змурована» вже у XIX ст. Хоча поєднання гучного імені однієї з найбільш освіченої людини свого часу (Д. Туптало у 1757 р. був канонізований православною церквою) з вшануванням пам'яті П. Дорошенка очевидно мало б символізувати, на думку Т. Шевченка, по-перше, надзвичайно важливу роль цього гетьмана в історії України, а, по-друге, показувало захист козаками православної віри під час життя та опікування церквою своїми захисниками вже після їхньої смерті. Оцінка автором Дорошенка наприкінці поезії саме як «нашого гетьмана в Ярополчі» засвідчувала спроби Шевченка відділити минуле України від шовіністичної концепції «общерусской» історії, що насаджувалася на той час в Російській імперії.

Ще одного разу про П. Дорошенка Шевченко побіжно згадує у російськомовній повісті «Наймичка». Тут він називає його «неукротимим гетманом», що, ймовірно, мало засвідчувати небажання Дорошенка протягом довгого часу підкоритися владі московського царя. Як відомо переговори про перехід гетьмана Правобережної України під «високу царську руку» велися представниками Москви починаючи ще з 1668 р. І лише у вересні 1676 р. 30-тисячне російське військо разом з підрозділами лівобереж-

ної частини гетьманату змусили П. Дорошенка капітулювати у давній столиці козацької держави — «Чигиринской резиденции», як її називає Т. Шевченко.

Як уже відзначалося, у своїй поезії «Заступила чорна хмара» Т. Шевченко згадав про гетьмана І. Самойловича:

*А гетьман-попович —
Із-за Дніпра напирася —
Дурний Самойлович
З Ромоданом...*

Тут висвітлюється реальний історичний епізод, коли у 1676 р. лівобережне козацьке військо на чолі з С. разом з російськими підрозділами князя Г. Ромодановського («Ромодана») підійшли до Чигирини й змусили правобережного гетьмана П. Дорошенка здатися та визнати протекцію московського царя. Очевидно, що саме з огляду на проросійську позицію С. поет називає його «дурним». Т. Шевченко також вказує на те, що С. походив з родини священника («гетьман-попович»).

Вдруге Т. Шевченко згадує про Самойловича у своїй російськомовній повісті «Музыкант» за 1855 рік: «...А то я только так, для полноты рассказа, заговорил о развалинах Самойловичевого памятника. Я, изволите видеть, по поручению К[иевской] а[рхеографической] комиссии посетил эти полуразвалины и, разумеется, с помощью почтеннейшего отца Илии, узнал, что монастырь воздвигнут коштом и працею несчастного гетмана Самойловича в 1664 году, о чем свидетельствует портрет его яко ктитора, написанный на стене внутри главной церкви».

У даному випадку поет описує свої відвідини Густинського монастиря (село Густинь, Прилуцького району на Чернігівщині) у 1845 році за дорученням Київської археографічної комісії. Відомо, що гетьман С. виділив кошти

на будівництво величної п'ятибанної Свято-Троїцької церкви, який було зведено до 1674 року (як бачимо Т. Шевченко вказав помилкову дату — 1664 р.) У середині цієї церкви, який і до цього часу є головним собором монастиря, довгий час зберігався прижиттєвий портрет І. Самойловича, що дало підстави оголосити його ктито-ром, тобто у даному випадку одним з фундаторів храму. Вочевидь поет називав гетьмана «несчастливым» з огляду на нещасливе закінчення його правління, коли за царським наказом його було відправлено на заслання до Сибиру.

У своїх історичних знаннях про період гетьманування Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Івана Самойловича, Івана Мазепи та Павла Полуботка нащадок козацького роду з Черкащини Тарас Шевченко опирався на дані з Літопису Самійла Величка, історично-публіцистичного твору «Історія Русів», а також дослідження його товариша — знаного історика Миколи Костомарова.

ТОПОГРАФ, ПРОСВІТНИК, ОТАМАН (Іван Гангардт)

Охідна (Кримська) війна 1853–1856 рр. познайомила козаків Дунайського війська з тоді ще полковником Іваном Гангардтом. У листопаді 1853 р. м. Одеса почало готуватися до захисту в разі нападу ворога. Для підготовки оборони міста була створена комісія на чолі з Іваном Гангардтом. Сучасники зазначали, Іван Єгорович був «невтомним служачою, який вклав чимало енергії та праці у справу підготовки міста до зустрічі ворога». У розпорядженні Гангардта перебували козаки Донського полку № 47, а також й сотні 2-го Дунайського полку під командуванням В. С. Тіханова. За «Диспозицією захисту м. Одеси в разі нападу ворога» козаки зайняли прикордонну й аванпостну лінію від Карантинної гавані до Люстдорфу і далі до гирла Дністра. Саме тут вони зустрічалися з козаками 1-го Дунайського полку, яким командував підполковник Ф. Л. Тухолка. Сотні 1-го полку займали також аванпости на дунайських островах, допомагали переправі російських військ через Дунай, несли кордонну службу в Ізмаїлі, Тульчі та Ісакчі, складали спеціальну ракетну команду, яка діяла за Дунаєм у складі загону генерала О. І. Ушакова.

Полковник Іван Єгорович Гангардт займав посаду чергового офіцера при новоросійському та бессарабському генерал-губернаторові і як зазначалося вище керував захистом Одеси у Кримській війні. Людина освічена, з військовим і бойовим досвідом, до того ж обізнана з життям Одеси внаслідок того, що його брат Єгор Єгорович з 1845 р. служив у штаті новоросійського та бессарабського генерал-губернатора. Брати походили з дворян Курської губернії і обидва пройшли шлях від унтер-офіцера до генерал-майора. До речі, саме Єгор Єгорович у 1851 р. склав один із перших проектів освітлення вулиць Одеси спиртом, допомагав у доставці продовольства та захисті м. Севастополя під час Східної війни 1853–1856 рр. Згодом у 1864 р. він став «правителем» Київської, Волинської та Подільської губерній, а з 1867 р. — губернатором Бессарабії.

Іван Єгорович Гангардт народився близько 1808 р. і був найстаршим з трьох синів в родині. В грудні 1824 р. він поступив у Новгородський кірасирський полк (Його імператорської Величності Великої княгині Олени Павлівни). Брав участь у військових діях в складі російських військ під керівництвом барона Д. Є. Остен-Сакена під час Листопадового повстання в 1830–1831 рр. У 1832 р. він був переведений до Генерального штабу і з цього часу займався збиранням відомостей для квартирування військ у різних губерніях Російської імперії, складав військово-статистичні описи Мінської, Київської, Ліфляндської та Курляндської губерній. Згодом у 1843 р. Іван Гангардт був відряджений керівником для навчання зйомки офіцерів і топографів Генерального штабу, а у 1844 р. став помічником начальника топографічної зйомки Подільської губернії, у 1847 р. — начальником межування земель Кавказької області. Мав дуже гарну освіту, як зазначалося в його формулярному списку — знає «російську, французьку».

зьку, німецьку; історію, географію та частину математичних наук». Був одружений на дочці колезького асесора Івана Піонтковського — Шарлотті-Луїзі, лютеранського сповідання. Його дружина мала дім і сад в м. Аккермані. У них в родині було семеро дітей — шість синів і одна дочка.

В 1854 р. полковник Іван Гангардт став наказним отаманом Дунайського війська (з 1859 р. — генерал-майор). Він відразу ретельно взявся за справу впорядкування життя козаків. Спочатку, у 1855 р., скориставшись зацікавленістю командування Південної армії в розширенні військових контингентів, він вирішив збільшити земельний фонд дунайців, якого було недостатньо для нормального ведення господарства. Запропонований ним проект передбачав передачу війську «шаганських, вилковських та інших прибережних з островами в гирлі Дунаю» земель, що давало змогу на думку Гангардта, звільнити казну від допомоги козакам, сприяти «процвітанню» війська і дозволяло поставити армії «п'ять бравих полків» та «пішу міліцію». Проте, командуєючи Південною армією Михайло Горчаков заявив, що цього «запорожці не варті». Через п'ять років Гангардт знов звернувся з подібним проектом збільшення землі, мотивуючи це тим, що інакше козаки «ніколи не вийдуть з бідності», але й ця його пропозиція була відхилена. Тоді Іван Єгорович вирішив переселити козаків з густонаселених станиць в малозаселені, таким чином перерозподілити земельні ділянки, тому що у війську нерівномірно розподілявся земельний фонд між станицями. Однак, і після цього козаки користувались ділянкою у 8–10 десятин, що офіційно визнавалось «дуже недостатньо для хліборобства та сінокошу».

Зауважимо, що саме під час війни над дунайськими козаками нависла «примара» перетворення на військових

поселенців. У 1855 р. під час Кримської війни 1853–1855 рр. очікувалось оголошення Австрією війни Росії і вторгнення ворожих військ у Бессарабію, де знаходились козацькі станиці Дунайського війська. Військове правління Дунайського війська почало підготовку до евакуації козаків за Буг у села Херсонського військового поселення. Командування тримало в таємниці намір оселити дунайців у Новоросійському військового поселенні, де вже були підготовлені місця для оселення родин дунайських козаків. Наказний отаман Іван Гангардт у бесіді з головнокомандуючим Південної армії Михайлом Горчаковим зазначив, що «козаки жахаються і самої назви військового поселення; якщо б вони уявили, що їх намагаються повернути в регулярне військо — вони б усі повтікали. — Куди? За Дунай!». На захист дунайців став наказний отаман, який змалював жакливу картину в разі їхнього переселення, адже 12% родин були на межі виживання, інші вели достатньо мали досить скромне господарство і в разі переселення їх загрожувало повне розорення: «родини ці зовсім розорені більшою частиною через постої і переходи військ, а також через відрядження господарів на Кавказ, де вони служили значно більше визначеного Височайшим положенням строку і, де багато з них вже померло від хвороби, або вбиті в діях проти горців, не мають ніяких коштів придбати вози і волів, а в разі необхідності (переселення — *О. Б.*) змушені були б йти з малолітніми дітьми пішки та нести свою одержу і хліб на собі». Переселення так і не відбулося. А розповідаючи про історію Дунайського війська, Іван Гангард писав з гордістю: «Плем'я козаків злилося в єдине тіло, отримало військовий розвиток і дух, що не поступався духові Кавказького лінійного війська. Наскоки на Бабадаг і безперервне зняття кордонів за Дунаєм; молодецький склад та відвага ракетної

команди в князівствах, вперте відстоювання лісових вантажів при Коблевій, молодецькі джигитування при фортеці Грозній, щоденні перестрілки в гирлі, на островах Леті і Четал та інших узбережжях доказують, що військо Дунайське необхідне». Далі він підкреслював, що бойові заслуги дунайців високо оцінювали граф Михайло Воронцов, один з командуючих військами на Кавказі генерал-ад'ютант Микола Рєд, командуючий військами на Дунаї генерал-лейтенант Олександр Лідерс, командуючий військами в межиріччі Дністра і Буга барон Дмитро Остен-Сакен, командир Дунайського відділу генерал Олександр Ушаков.

За «Положенням про Дунайське козацьке військо» 1844 р. передбачалося відкриття станичних шкіл і військового училища. Через те, що військо не мало відповідного приміщення для останнього, справу було відкладено. Поновив питання про відкриття училища Іван Гангардт. У 1861 р. училище було відкрито в Аккермані. Гангардт склав для нього навчальну програму, що передбачала заведення військового училища для дітей офіцерів, а також більш здібних дітей нижніх чинів на 100 учнів. Воно складалось з трьох класів. В училищі передбачалося викладання таких предметів: закон Божий, російська мова, арифметика, геометрія, географія, коротка загальна та російська історія; чистопис, креслення та малювання; у вільний час — гімнастика, верхова їзда, плавання, стрільба по цілі, присутність при навчанні піхоти та кавалерії. Вони були погоджені з програмою Акерманського повітового училища. Військове училище розміщувалось в приватному будинку. За переписом 1862 року в ньому було 37 учнів. Для зручності учні військового училища відвідували повітове училище і навпаки. Викладачі у військовому училищі були тіж самі, що і в повітовому. Інспектуючий в 1863

році Одеський учбовий округ таємний радник Постельс відмічав, що найбільш його вразила бібліотека військового училища. Це зібрання літератури та наглядності привіз генерал-майор І.Є.Гангардт із-за кордону. Серед посібників були глобуси, астрономічні, географічні та топонімічні карти, геометричні моделі; картини з анатомії, зоології, ботаніки; моделі для малювання, креслення; картини з історії; мікроскопи, барометри, електричний телеграф тощо. Бібліотека складалась з найкращих на той час учбових книг, енциклопедій, періодичних видань російською та французькою мовами, що виписувалися місцевою громадою та залишались в училищі. Цими посібниками та бібліотекою могли користуватися також усі бажаючі. У вільний час для занять були заведені теслярні, токарні, друкарські верстати, літографні належності для палітурної справи. Учні займалися гімнастикою, фехтуванням. Гангардт висловлював думки об'єднати два училища та підняти їх на ступінь прогімназії. Однак цього не сталося. З 1864 р. через бідність та незмогу батьків виховувати дітей на відстані, Військове училище було переведено до станиці Миколаївки-Новоросійської. Це давало змогу навчати більшу кількість дітей та зняти з козаків податок на утримання училища. В 1865–1866 рр. в училищі було 4 викладача та 34 учня. Завідуючим училищем був призначений вчитель російської мови, історії та малювання титулярний радник Петро Гапонов, вчителем математики — Микола Марченко; географії та чистописання — колезький регістратор Георгій Победа; закону Божого — священник Василь Завойчинський.

На долю Гангардта випало займатися переселенням козаків (за бажанням) з Азовського і Дунайського військ у передгір'я Кавказу. Для чого він у 1862 р. спеціально

їздив оглядати територію між річками Пшишемі, Ілезі та Адагумом.

Попри все гарне, доброзичливе, позитивне ставлення Гангардта до козаків, не можна його перебільшувати. Як і за інших наказних отаманів, за Івана Гангардта козаки продовжували тікати зі своїх полків через свавілля офіцерів й зловживання старшини. В даному контексті наведемо одну справу, що розглядалась Військово-судовою комісією війська у 1864 р. і пов'язана з козаком Іваном Дулжерем, який втік з охорони молдавського кордону. До цього часу він вважався відмінним козаком; брав участь в бойових діях на Кавказі та під час Кримської війни, за що отримав медаль на Андріївській стрічці, мав нашивки за бездоганну десятирічну службу. Проте, заступивши на службу в 1861 р., за два роки він не отримав жодної відпустки, через що сорочка на ньому майже «згнила». Як козак з 20-річним стажем Дулжер знав, що сотенний командир Петрашевський не додавав козакам провіанту. Командир чинив йому різні утиски та причипки, іноді навіть «соромні». Таємно відпросившись у старшого на кордоні до родичів переодягтися, Дулжер «підгуляв» в шинку, де його знайшли і взяли під арешт. Він вважав, що командир віддасть його під суд і тому втік. У Кишиневі записався під ім'ям Семена Доброжана в рекрути. Так, він служив в Херсоні два роки, а потім втік до Миколаєва, де й був затриманий. Подібне зробив і козак Дунайського полку № 1 Степан Деревницький, який в 1865 р. втік вже втретє. Перейшов до Молдавії, де записався під ім'ям Степана Новженка в рекрути. За вироком Військово-судової комісії його було засуджено до шости років в арестантські роти. За вироком Військово-судової комісії їх було засуджено до шести років у арестантські роти.

Необхідність військової реформи, що стало очевидним внаслідок поразки Російської імперії у Східній війні 1853–1856 рр., переходом на нові форми комплектування армії зв'язку, проведення селянської реформи, з переходом в армію так званого «буржуазного типу». Військовий міністр Росії Дмитро Мілютін низкою заходів 1860-х рр. підготував військову реформу 1874 р., за якою вводилась загальна військова повинність усього чоловічого населення країни з 20-ти років без різниці у станах. Зокрема, фактичним скороченням терміну служби, переглядом рекрутського статуту, новою структурою військового міністерства, створенням нових військових округів тощо. Проведені заходи не могли не торкнутися іррегулярних козацьких формувань, що продовжували своє існування на південноукраїнських землях, зокрема й Дунайського. На початок 60-х рр. XIX ст. В Дунайському (Новоросійському) — 33 офіцери і 2169 нижніх чинів (17% від усього населення, 31% від осіб чоловічої статі), з на дійсній службі 32%, а інші у відпусках. Порівняно з іншими іррегулярними формуваннями імперії вони вважались не численними. Тривале перебування козаків на службі (25 внутрішня і 5 польова) ускладнювало ефективне господарювання і призводило до значних збитків як у військовому, так і в козацькому господарстві, а разом з цим у необхідності виділяти кошти на утримання війська з державної казни. Досить чітко визначав це наказний отаман Новоросійського війська генерал-майор Іван Гангардт: «Взагалі одна третина війська повинна була бути на службі, а дві третини в своїх домах. Але військо майже ніколи не могло відпускати і половини своїх людей для улаштування їхнього господарства, знаходячись в постійних відрядженнях, так що сільська власність їх, незважаючи на обіцяні пільги, була завжди в самому бідному становищі», тому «прибутки вій-

ська мізерні, відкуп у чужих руках, промислів не може бути за родом служби та нестатком козаків, — одне джерело підтримки — казна». Ситуація загострювалась і через незадоволення поміщиків перебуванням козацьких військ на сусідніх з ними територіях Бессарабської області. Масові козацькі рухи на південь також переконували в необхідності ліквідувати козацькі з'єднання або переселити в регіони, де можна було б використати їхній військовий і господарський досвід.

Внаслідок цього Військове міністерство мало переглянути Положення усіх козацьких військ. Для цього при новоросійському та бессарабському генерал-губернаторові була сформована Комісія під керівництвом генерал-майора Івана Гангардта, депутатом від Новоросійського війська був осавул Береговий. Комісія мала розробити за два роки нові Положення про Новоросійське, Азовське козацькі війська та Кримсько-татарський ескадрон.

Нове Положення про Новоросійське військо було складено вже в січні 1860 р. Івана Гангардт вважав, що «для спрощення бюрократичних форм, успіху адміністрації і скорочення витрат по управлінню слід замінити Військове правління на просте Військове чергування. Військо ж одержить економію в 1 500 крб. на рік на «необхідні» потреби. За проектом безпосереднє управління здійснював наказний отаман, але не через Військове правління, а через Військове чергування. Воно складалося з чергового штаб-офіцера, військового контролера, скарбника, чиновника особливих доручень і 12 писарів. Усього 16 осіб. Канцелярія Військового чергування формувалась з трьох відділів: військового, судово-поліцейського, виконавчого і господарського. При Чергуванні були також землемір та ветеринарний лікар. Обов'язки чергового штаб-офіцера

встановлювались такі ж, як і для начальника штабу й чергового штаб-офіцера Війська Донського.

При чергуванні започатковувалась Комісія Військового суду. Постійним презусом ставав черговий штаб-офіцер, асесорами — офіцери, що служать в полках. Крім того, при Військовому чергуванні вводився мировий суд. В управлінні залишалися станичні правління. Проте, проект не був затверджений і вже у 1862 р. Іван Гангард був направлений на Кавказ для підготовки місць і організації переселення бажаючих із Новоросійського та Азовського козацьких військ у західні передгір'я Кавказу, зокрема територію між річками Пшишемі, Ілезі та Адагумом.

Однак проект не виступив в дію, тому що у 1868 р. через загальну військову реформу в Російській імперії Дунайське військо було розформоване.

Саме Івану Гангардту випало реалізовувати ліквідацію останнього з козацьких військ на території України — Дунайського (Новоросійського). Вже у 1866 р. командуючий військами Одеського військового округу генерал-ад'ютант Павло Коцебу повідомляв Військове міністерство про те, що «Новоросійське військо за малочисельністю служилого складу не може виконувати свої обов'язки, виставляє лише один полк замість двох, і лише за допомогою постійного надання коштів для бойового зняряддя, і краще буде його (військо) розпустити». Козацьке населення, яке залишалось на місцях, переводилось до цивільних відомств: рядові — до категорії селян-власників, а офіцери — до дворянства. При ліквідації Дунайського війська нижні чини отримали значно менші ділянки ніж вони користувались раніше, або навіть залишилися без землі, що в подальшому самим негативним чином позначилась на землеволодінні колишніх козаків. Офіцери були наділені, крім належних ділянок на військовій землі (від 100 до 200 десятин),

ще й 41 ділянкою на території колишнього Азовського війська. До речі зазначимо, що колишні дунайці зберігали в пам'яті своє козацьке минуле протягом усієї другої половини ХІХ ст., використовуючи назву «колишні козаки Новоросійського війська» в офіційних заявах, скаргах, клопотаннях. Під час поповнення штучно створених козацьких військ Примор'я, зокрема, Амурського, протягом 1875–180-х рр. частина козаків з колишнього Новоросійського війська оселилась на його землях.

За час служби на різних посадах та виконання різноманітних доручень Іван Гангардт був нагороджений орденами Св. Анни IV, III і II ст., Св. Володимира IV і III ст., Св. Станіслава II і I ст., Св. Георгія IV ст.

Після ліквідації війська Іван Єгорович Гангардт продовжував державну службу. У 1872 р. став головою місцевого управління та Поважним мировим суддею м. Аккерман.

ДИНАСТІЯ «КОЗАЦЬКИХ» ГЕНЕРАЛІВ (Гудовичі)

озацько-старшинська родина Гудовичів представлена в українській історії багатьма генералами, які відзначилися під час багатьох війн та військових кампаній, що їх проводила Російська імперія протягом кінця XVIII та усього XIX століття. Шляхетський рід Гудовичів довгий час проживав на території Західної України, а після встановлення Української козацької держави його представники переїжджають на Лівобережну Україну та розпочинають свою кар'єру при гетьманських урядах Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Данила Апостола та Кирила Розумовського.

Одним з найбільш знаних представників цієї династії був Андрій Васильович Гудович, який народився у 1731 році у сім'ї генерального підскарбія України-Гетьманщини Василя Андрійовича Гудовича та його першої дружини — Ганни Петрівни Білецької-Носенко, доньки полкового сотника Прилуцького полку. Андрій Гудович навчався у Кенігсберському університеті в Німеччині, а потім вступив до військової служби при дворі Голштинського герцога, спадкоємця російського престолу, великого князя Петра Федоровича. У 1757 році він уже виконував

обов'язки флігель-ад'ютанта та мав звання полковник. Після сходження у 1761 році на престол Петра III став генерал-ад'ютантом імператора в ранзі бригадира, а потім генерал-майора. Очолював російське посольство до пруського короля Фрідріха II з пропозицією миру та військового союзу проти Данії. У травні 1762 року Андрій Гудович готував обрання принца Георга Голштинського на курляндський престол.

Цікаво, що ім'я Андрія Гудовича називалося серед претендентів на посаду гетьмана Лівобережної України. Після перевороту 1762 року та убивство свого патрона він вийшов у відставку і виїхав за кордон, де перебував до 1765 року. Після повернення до України жив у селі Душатині Мглинської сотні Стародубівського полку. У 1767 році серед інших козацьких старшин він підписав наказ Стародубівського шляхетства до Законодавчої комісії.

А. Гудович товаришував з видатним представником української інтелігенції XVIII століття Яковом Марковичем, був пов'язаний з діячами Новгород-Сіверського патріотичного гуртка. Очевидно, що саме він у 1791 році порадив Василеві Капністу звернутися до першого міністра пруського короля, графа Герцберга, якого знав з часів Семилітньої війни. З вступом на престол Павла I Андрія викликали до Санкт-Петербурга, де надали звання генерал-аншефа та нагородили орденом Олександра Невського. У грудні 1796 року в Україні ходили чутки, що великий князь Костянтин Павлович буде «великим гетьманом», а Гудович стане при ньому «регентом». Український історик О. Оглоблин відзначав, що «в особі Андрія Гудовича зійшлися державницькі традиції Старої Гетьманщини з новітніми європейськими культурними й політичними планами та аспіраціями».

Молодшим братом Андрія та не менш знаним історичним діячем був Іван Васильович Гудович (1741–1822 рр.), який мав графський титул і дослужився до звання фельдмаршала. На відміну від свого старшого брата він був одружений. Його дружиною була донька впливового гетьмана Кирила Розумовського — Прасковія. Отримав освіту у Кенігсберзькому та Лейпцизькому університетах. Розпочав військову службу у 1759 році, а у 1770 році йому було присвоєно звання генерал-майора. Брав участь у польській кампанії 1764 року, російсько-турецьких війнах 1768–1774 та 1787–1791 років, а також російсько-персидських війнах 1796 та 1803–1813 років. У 1784 році був призначений Рязанським і Тамбовським генерал-губернатором, а з 1798 року — Київським, а згодом Подільським генерал-губернатором. Неодноразово командував російськими арміями, був членом Державної Ради та сенатором. Перебував у відставці з 1812 року.

Одним із синів Івана Васильовича був генерал-майор Андрій Іванович Гудович, який народився близько 1780 року. Відзначився під час війни з Наполеоном 1812–1814 років, він вміло командував полком під час знаменитої битви під Бородином. Протягом 1814–1816 років командував бригадою кирасирів. У 1832–1841 роках очолював дворянство Московської губернії. З 1844 року був таємним радником, виконуючи обов'язки обер-шталмейстера царського двору. Мав великі помістя в Суражському повіті на Стародубщині та Московській губернії. Його першою дружиною була Катерина Миколаївна Заліська, другою — Єлизавета Дмитрівна Закревська. Другим сином фельдмаршала був також генерал — Кирило Іванович Гудович. З 1782 року він був прапорщиком Єкатеринославського піхотного полку, потім — підполковником кірасирського полку. У 1833 році у званні генерал-майора ви-

йшов у відставку. Його дружиною була княгиня Варвара Яковлівна Голіцина.

У 1752 році у великій родині народжується Михайло Васильович Гудович. У 1787–1789 роках разом з братом Миколою він служить сержантом лейб-гвардії Ізмайлівського полку, а в 1798 році стає генерал-майором. Він мав великі помістя у Мглинському, Стародубському, Новгородсіверському, Гадяцькому, Роменському і Новоросійському повітах. Ще одним сином генерального підскарбія Війська Запорозького Василя Степановича був генерал-лейтенант Василь Васильович Гудович, який народився у 1753 році. Перебував на військовій службі з 1766 року, з 1771 року — поручик першого гренадерського полку, з 1772 року — капітан. Проходив службу в Сіверському легкокінному полку, з 1782 року — сержант Ізмайлівського полку, протягом 1785–1793 років — підполковник Київського карабінерного полку та регулярного козацького полку. У 1794–1797 роках служив в Катеринославському карабінерному полку, з 1797 року — генерал-майор, шеф Ніжинського кірасирського полку, який носив його ім'я. У 1799 році йому було надано генерал-лейтенантське звання. Відзначився у російсько-турецькій війні 1787–1791 років. У 1809 році йому було присвоєно графський титул. Його дружиною була Євдокія Костянтинівна Лисаневич, донька полкового судді Миргородського полку України-Гетьманщини.

У 1758 році від другого шлюбу генерального підскарбія народився син, Микола Васильович Гудович, який також став генерал-лейтенантом. Протягом 1783–1789 років він був сержантом лейб-гвардії Ізмайлівського полку, а вже у 1798 році став генерал-майором. Володів маєтностями у Новгород-Сіверському повіті. Його дружиною

була Варвара Григорівна Горленко, яка походила з відомого козацько-старшинського роду.

Внуком генерального підскарбія Війська Запорозького Василя Степановича і сином Василя Васильовича був генерал-майор Михайло Васильович Гудович (його ще називали «другий»). Він народився у 1784 році у м. Гадяч на Полтавщині. З 1804 року Михайло Гудович розпочав службу юнкером Кавалергардського полку, з 1806 року — корнетом, з 1808 року — поручиком. Служив у лейб-гвардії Драгунському полку. У 1817 році став полковник, а через десять років, у 1827 році — генерал-майором. Був командиром Дерптського канонерського полку. Відзначився у військових походах: у 1805 році під Аустерліцем в Австрії, у 1807 році — під Фридландом в Прусії, 1809 році — у Фінляндії. У 1812 році воював під Вітебськом, Смоленськом, Бородіним та Можайськом. Був неодноразово поранений. Брав участь у закордонному поході 1813 року до Франції. Його першою дружиною була Катерина Антонівна Бенчковська, другою — Анастасія Василівна.

Окрім того, велика генеральська династія була представлена «черговим генералом» малоросійського ополчення Петром Васильовичем Гудовичем (1759 — після 1825 р.), графом, дійсним статським радником, а також — генерал-майором Олександром Васильовичем Гудовичем (1755–1806 рр.), який у 1795 році був бригадиром російської армії. Як бачимо, лише один український шляхетсько-козацький рід Гудовичів нараховував аж десять (!) представників генералітету Російської імперії.

ДРУГЕ «АЗОВСЬКЕ СИДІННЯ» (1832–1865 рр.)

інець 20-х років XIX ст. ознаменувався для колишніх запорожців створенням окремого козацького війська в Російській імперії. Сталося це під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. У травні 1828 р., коли стався перехід частини задунайських козаків Дунавецької Січі на чолі з отаманом Йосип Гладким на бік російської армії (дивись детальніше інший нарис). З них сформували Окреме Запорозьке військо. Воно відрізнялося від усіх інших військових формувань Російської імперії тим, що зберігало традиційний поділ на курені та право внутрішнього самоуправління. Бойовою одиницею новоствореного козацького формування став п'ятисотенний піший Дунайський полк, прикомандирований до Дунайської флотилії. Неслужиле задунайське населення Окремого Запорозького війська після карантинного терміну було передане у відомство Головного попечителя колоністів Південного краю генерал-лейтенанта Івана Інзова і проживало спочатку в Добруджі, а згодом було переведене на тимчасові військові квартири у Таврійську та Катеринославську губернії. На 1830 р. Окреме Запорозьке вій-

сько — Дунайський козацький полк і неслужиле задунайське населення нараховувало 2306 осіб обох статей.

Протягом п'яти років Окреме Запорозьке військо залишалося без конкретного місця поселення, чітко визначених військових функцій та статусу. Тривалий пошук місцевості для поселення задунайців увінчався успіхом лише у 1831 р. Їм було запропоновано оселитися на Бердянській пустоші, що в Олександрівському повіті Катеринославської губернії. Саме сюди на початку 1832 р. було переведене Окреме Запорозьке військо і згідно з «Положенням про оселення запорозьких козаків у Новоросійському краї» реорганізоване за зразком інших іррегулярних козацьких формувань Російської імперії. З оселенням на узбережжі Азовського моря воно отримало назву — Азовське, розпочалось, якщо можна вжити таку назву зі зміненним змістом, «друге азовське сидіння». (Нагадаємо, що «Азовське сидіння» — назва, яка виникла в зв'язку з героїчним утриманням запорозькими козаками турецької фортеці Азов у протягом 1637–1642 рр.).

Азовське військо не було заплановано Військовим міністерством Російської імперії у структурі іррегулярних формувань, одною із причин цього стала необхідність контролю над «не благодійним» населенням з боку військового і цивільного відомств. Більшість населення під час формування Азовського війська становили запорозькі та задунайські, однак кількість його була надто малою, щоб воно могло і надалі існувати як окреме військове з'єднання. Саме тому уряд протягом 1830–1840-х рр. поповнював козацьке населення за рахунок інших категорій. Так, до Азовського війська приєднали петровських міщан, новоспаських державних селян, липовансько-некрасівське населення із Добруджі, колишніх запорозьких козаків з Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній, «ма-

лоросійських козаків» із Чернігівської губернії. Протягом двадцяти років Азовське військо збільшилося вдвічі і нараховувало у 1849 р. — 8748 осіб обох статей. В подальшому населення збільшувалось переважно за рахунок природного приросту, якому сприяв рівень добробуту, зокрема в азовських козаків. На кінець 1850-х років землі азовців були найзаселенішими у Катеринославській губернії. Незважаючи на зростання населення військо і надалі залишалось найменшими козацькими формування Російської імперії і на кінець свого існування азовців нараховувалось 10 911 осіб, (в порівнянні Дунайське козацьке військо — 13 151 особа).

Разом із жителями приєднувались і населенні пункти, де вони проживали, чим уряд заощаджував державні кошти на створення нових адміністративних центрів. Територія Азовського війська складалась із 5 станиць і 60 хуторів з площею понад 74 тисячі десятин, за необхідної кількості понад 97 тисяч. Правління і штаб знаходились в ст. Микольській, а з 1838 р. — в ст. Петрівській. Це було дуже зручно. Тепер військовий центр знаходився всього у 8 км від порту Бердянськ та узбережжя Азовського моря. Тут знаходились головний військовий собор на честь Св. Миколи, двір наказного отамана та військове парафіяльне училище, шпиталь і проживало близько 1900 осіб. Однак найбільшою станицею була Новоспаська, де проживало близько трьох тисяч осіб, в ній розміщувалась поштова станція, базар та ін.

В адміністративному та військовому плані Азовське військо повторювало устрій Донського та Чорноморського військ, незначна різниця була пов'язана з меншими масштабами в привілеях і чисельністю. Спочатку організації козацькі війська мали керуватися статутами та положеннями вже існуючих козацьких військ, а згодом їм нада-

вались окремі «Положення», що регулювали військове управління, службу й різні сфери життя. Для Азовського війська «Положення» існувало з 1832 р. За установленою в Російській імперії системою управління Азовське формування безпосередньо підпорядковувалося Новоросійському генерал-губернатору як у цивільних справах, так і у військових. Через генерал-губернатора вони підлягали Військовому міністерству. Питання, які не могли бути вирішені Військовим міністерством, передавалися до Сенату, а його рішення, апробовані імператором, набували сили закону.

Для внутрішнього цивільного та господарського управління у азовців запроваджувалась Військова Канцелярія, в якій головував наказний отаман. Військова Канцелярія, як орган внутрішнього управління військом, відала військовими, цивільними та військово-судовими справами. Штати Військової Канцелярії: неодмінні особи, асесори, секретарі, канцелярські службовці. Цивільні судові справи розглядалися місцевими повітовими судами на загальних підставах. Для розгляду військових порушень скликалася спеціальна Комісія Військового суду з керівників війська.

Серед отаманів у 1830–1850-х рр. можна відзначити генерал-майора Йосипа Гладкого і генерал-майора Костянтина Решитілова.

Йосип Гладкий перебував на посаді отамана з 1832 р. до 1851 р. (до цього був отаманом Задунайської Січі, його біографія подана відповідному нарисі). Він був «середнього зросту, дуже кріпенький, широкогрудий, натоптаний; лице йому округле, округла, неначе обточена, голова, вуса вниз по-запорозькі». Зарекомендував себе як суворий, спокійний та розсудливий отаман, який не забував дбати й про власні матеріальні інтереси. Козацьке населення

було вдячно йому за повернення на батьківщину, опікуванням добробуту, розширенням військового земельного юрту, але до кінця його життя, так і не забули йому те, що після переходу в межі Росії, за Дунаєм було вирізано частину турецьких запорожців та їхніх родин.

Генерал-майор Костянтин Решітілов став наказним отаманом у 1856 р. і залишився на цій посаді до ліквідації Азовського війська. Його родина була однією з найзаможніших — мала 700 десятин землі. Безпосередньо він керував ліквідацією війська та переселенням родин азовців на Кавказ. Листування наказного отамана з керівництвом новоросійського та бессарабського генерал-губернаторства свідчить, що саме він переконував станичників на переїзд та карав, тих хто підбурював родини залишатися на попередніх місцях проживання. Зокрема, покарані були станиці Стародубської урядник Щербак та козаки — брати Женжоліни. Вони за висловлюванням керівництва «колеблют общество пустыми толками и насмешками над охотниками, добровольно изъявившими согласие идти в нынешнем году на Кавказ, «согласились идти, пойдете и будете бедствовать, а мы останемся». Наказний отаман проводив відповідні роз'яснення з цього приводу усім станичникам, щоб не піддавались подібним настроям.

Керівництво Азовського війська, як й інших козацьких формувань, також зіткнулось з утікачами відразу по оселенню в Катеринославській губернії. У березні 1832 р. місцева адміністрація повідомляла, що в місцях розташування війська заарештовано понад 300 утікачів. Поліція неодноразово звертала увагу Військової канцелярії на те, що козаки переховували утікачів. Так, за це були заарештовані і ув'язнені козаки брати Яків і Степан Воловики, Іван Назаров, Євген Харченко та ін. Однак у Азовському війську спостерігаємо й інші процеси, де різномірні у соці-

альному плані елементи, які його створювали, зокрема міщани, так і не сприйняли козацьких традицій, і не бажали з іншими азовцями переселятися на Кубань до чорноморців у 60-ті рр. XIX ст. У 1833 р. Азовському війську знов відбувались заворушення через неврожай та утиски старшини. Старшині вдалось приборкати це незадоволення. Частина керівників заворушення втекли до Чорноморського війська, а частина була заарештована і відправлена до Одеси і Херсона.

Військовий устрій Азовського війська визначався за принципом інших козацьких військ Російської імперії, зокрема Донського й Чорноморського. Вони утворювались, як збройна допомога армії і значна кількість козаків в них вже мала військову підготовку та бойовий досвід. Нечисленність Азовського, порівняно з іншими військами імперії, не завадила їм брати участь майже в усіх війнах, що вела Російська імперія наприкінці 30–50-х рр. XIX ст. Під час бойових дій порушувалась козацька традиція воювати окремими бойовими одиницями, замість цього їх розпорошували по різних військових частинах російської армії.

Військова служба поділялася на внутрішню та польову. Польова служба полягала переважно в охороні кордонів держави. Термін служби козакам установлювався в 30 років: 25 — польова і 5 — внутрішня. Штаб- і обер-офіцери служили 25 років. Структура частин козацьких військ змінювалась в залежності від завдань служби. Майбутнє Азовське військо брало участь як Окреме Запорозьке військо у російсько-турецькій війні 1828–1829 рр. Козаки, як окремий Дунайський полк, служили у Дунайській флотилії, брали участь у здобутті фортеці Ісакча тощо.

Розселення Азовського війська у Катиренославській губернії на віддаленій від кордонів і осередків бойових дій території дуже ускладнювало виконання азовцями та-

кого роду служби. На перших етапах існування цього козацького формування наказний отаман Йосип Гладкий неодноразово порушував питання перед керівництвом про залучення козаків на військову службу для того, щоб запобігти «байдикуванню», «бешкетуванню» і «пиятикам». У 1837 р. із азовських козаків для охорони східного узбережжя Чорного моря з метою припинення зв'язків турецьких контрабандистів з гірськими народами Кавказу формувалось 10 патрульних команд по 20 чоловік кожна. Для патрулювання азовськими морськими командами чорноморського узбережжя були збудовані баркаси особливої конструкції — на зразок мальтійських човнів. У 1845 р. азовські команди поділялись на два відділення і мали патрулювати чітко визначені ділянки східного узбережжя Чорного моря. Для несення служби у військових установах та по війську азовці формували окрему команду, а також у 1862 р. ще одну паромну команду для служби на переправі через гирло Берди. Як писав історик Прокопій Короленко «Азовці на гребних човнах з давних-давен були відмінними моряками. Їх не лякали ні темні ночі на хвилях моря, ні жахливі морські буруни... При вмілому лавіруванні страшенні морські вали не покривали азовців, великий досвід старих запорожців та вміння їх передавати свою самовіддану хоробрість і відвагу всім іншим молодим козакам допомагали їм боротися і з сердитим морем, і з озброєним ворогом. Звичним поглядом вони здалеку помічали ледь помітну точку, з якої потім зростали контрабандні човни, що рідко не потрапляли до рук козаків». Лише ця служба і підтримувала козацький дух і відвагу, а ще сиві запорожці пригадували свої молодецькі роки. Все інше нагадувало більш «невеличкий повіт з цивільним населенням ніж самостійне козацьке військо, а тим паче Січ».

Азовське військо в роки Східної війни 1853–1856 рр. виставило на службу 1920 козаків, практично все доросле чоловіче населення. Був сформований морський і піший батальйони, що охороняли узбережжя Азовського моря. Після війни військові підрозділи азовців продовжували на човнах патрулювати східне узбережжя Чорного моря. Чисельність команд їх збільшується до 26-ти.

Служба Азовського війська була гідно оцінена. За період свого існування вони були нагороджене прапорами та грамотами. Першого прапора формування майбутнього Азовського війська отримали 6 грудня 1831 року «за хоробрість і завзяття, виявлені при переправі через Дунай 27 травня 1828 року». 1 липня 1844 р. воно було нагороджене прапором «за хоробрість і завзяття при переправі через Дунай російських військ у 1828 р., постійну відданість і відмінну службу». За Східну війну Азовське козацьке військо отримало Георгіївський прапор з надписом: «За хоробрість і зразкову службу у війні проти французів, англійців і турків у 1853, 1854, 1855, 1856 рр.».

На початку створення козацьких військ уніфікованої форми не існувало, козаки носили традиційну для себе одягу. Згодом після змін та уніфікації козаки отримали форму за зразком Війська Донського. Азовські — куртки темно-сині з малиноювю лямівкою і темно-сині шаровари, літні куртки — малинового кольору.

Рівень економічного розвитку особливо Азовського війська, форми і методи господарювання, продовжували історичні традиції козацтва Півдня України. Приєднання до військ нових земель і жителів сусідніх населених пунктів стимулювало розвиток козацьких господарств, звертало увагу задунайців на переваги місцевості та окремих галузей виробництва. Наближеність військових земель до морських портів, особливо азовських, жвава тор-

гівля навколишнього населення переконали їх у перевагах відведеної їм під поселення території. Господарство козацьких військ було поділено, як і в інших, на військове та власне козацьке. Основними галузями стали землеробство, тваринництво і суміжні з ними сфери. У кожному з військ ці напрямки господарської діяльності визначались особливостями територій і традицій регіону оселення. Це було пов'язане, в першу чергу, обмеженою кількістю пасовиськ в Азовському війську. І навпаки, успіхи азовців у хліборобстві були визнані не лише місцевими жителями, а й на найвищому рівні (Радою Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії) і, навіть, за кордоном — на Лондонській Всесвітній виставці виробів сільського господарства та промисловості в 1851 р.

У азовців були поширені найрізноманітніші промисли: рибальство, виготовлення черепиці та цегли, ремонт сільськогосподарських знарядь праці та інше. Однак промисли у козацькому формуванні не мали товарного напрямку. Вони були зорієнтовані на задоволення потреб козаків та війська. Особливе значення для їхнього економічного розвитку мала торгівля. В межах військ велася періодична, стаціонарна та відкупна торгівля.

У процесі господарювання козаки показали не лише свою економічну життєздатність, а й створили господарства, які сміливо могли конкурувати з господарствами державних селян та іноземних колоністів.

Соціальний склад військ протягом усього періоду їхнього існування був досить неоднорідний. До складу козацького війська входили представники значної кількості станових категорій Російської імперії: офіцери дворянського походження, особи духовного звання, козаки, державні та поміщицькі селяни, міщани та ін. Різні соціальні категорії населення визначали мету перебування у військах

баченням своїх перспектив. Безперечно мав значення і традиційний психологічний стереотип прагнення до «козацької волі», що звільняла від феодально-бюрократичного гноблення місцевої адміністрації, але це був не єдиний і не головний чинник. Далеко не всі зуміли здійснити свої надії. З перших років існування козацького формування в Приазов'ї задунайська старшина, отримавши офіцерські звання, зосередила у своїх руках значну кількість майна та нерухомості, наділялася значно більшими, ніж козаки, земельними ділянками. Зокрема, в Азовському війську козаки користувались ділянками від 15 до 8 дес., хоча це було краще ніж в інших військах Південної України, але все одно не достатньо. Для порівняння і в Дунайському війську реально їх ділянки становили від 10 до 7 дес. землі, що визначалось, як «пропорція досить недостатня для хліборобства і сінокосу». Незважаючи на це, основу азовського війська становили козаки середнього рівня статку. Їх господарства і визначали рівень добробуту козацького формування. Саме вони забезпечували загально-військовий добробут, влаштовували станичне життя, вели прибуткове господарство і були тим середньостатистичним козацтвом, яке й визначало сутність та інтереси війська.

Заможна верхівка використовувала у своїх господарствах найману працю сіроми, орендувала ділянки у козаків неспроможних їх обробити. Проте господарства не спроможні були використати всієї кількості вільної робочої сили. Частина збіднілих верств козацтва наймалась у вільний від служби час у господарства поміщиків і заможних колоністів.

Не виправдання сподівань значної кількості населення завести власне господарство і позбавитись феодального гноблення, довготривала служба викликала невдоволення

своїм становищем незаможної частини козацтва. Найбільш характерними для війська формами протесту були втечі козаків зі служби, але інколи мали місце і відкриті форми опору. Такі тенденції спостерігаються в Азовському та інших військах. Так, у Азовському війську втечі у Туреччину розпочались ще під час перебування на території Південної Бессарабії. До втеч були схильні козаки-задунайці, які залишили свої родини та майно в Туреччині, або просто втомились від невизначеності свого статусу протягом 1828–1831 рр. Так, у 1880-х роках, коли за Дунаєм побував відомий український етнограф Федір Вовк, колишній козак Корній Білий розповів, що «приїздив від Гладкого людей набирати в азовські козаки пан Рачковський... Так ось і ми пішли.... А як прийшли туди та як побачили, що там діється, — Так подумали та й знов сюди повтікали! .. а там же питаєте, що?.. Відомо що.. в москалі (солдати) повернули...».

В Азовському війську найбільшу кількість цивільно-судових справ було порушено в 1837 р. — 21. Під слідством перебувало 27 осіб — за конокрадство, крадіжки, «підговори» поміщицьких селян до втечі тощо. Серед старшин, які привласнювали військові гроші, примушували працювати на себе рядових козаків, знущалися над ними, особливою жорстокістю відзначались осавул Іван Кодурський, хорунжий Савелій Меткий, зауряд-хорунжий, доглядач Нестор Чорноморченко. Цим самим сприяли втечам з війська.

Козацькі війська були сформовані з досить різних, як в етнічному, так і в побутовому плані елементів. Цікавим продовженням є в козацьких військах побутування традиції «не видачі з Січі» у азовців, на що звернула увагу Людмила Маленко. Поповнення козацьких військ різними в соціальному, етнічному і побутовому плані елементів їх

сумісне проживання, спільна трудова діяльність сприяли постійним контактам різних груп військового населення, їх взаємовпливам у побуті, звичаях, культурних традиціях.

Друга половина XIX ст. пов'язана з проведенням на території всієї Російської імперії реформаційних процесів 60–70-х рр., що мали перетворити суспільство на безстанове. На території Південної України козацькі війська були пов'язані безпосередньо з проведенням військової реформи. Необхідність її проведення стало наслідком поразки Російської імперії у Східній війні 1853–1856 рр., переходом на нові форми комплектування армії зв'язку, проведення селянської реформи, з переходом в армію так званого «буржуазного типу». Військовий міністр Росії Дмитро Мілютін низкою заходів 1860-х років підготував військову реформу 1874 р., за якою вводилась загальна військова повинність усього чоловічого населення країни з 20-ти років без різниці у станах. Зокрема, фактичним скороченням терміну служби, переглядом рекрутського статуту, новою структурою військового міністерства, створенням нових військових округів тощо. Проведені заходи не могли не торкнутися іррегулярних козацьких формувань, що продовжували своє існування на південноукраїнських землях. На початок 60-х рр. XIX ст. у строю Азовського війська перебувало — 36 офіцерів і 1569 нижніх чинів (14,7% від усього населення, 35% від осіб чоловічої статі), з них на дійсній службі — 38% і 62% — у відпустках. Порівняно з іншими іррегулярними формуваннями воно вважалось нечисленним.

Внаслідок цього Військове міністерство мало переглянути Положення усіх козацьких військ. Для цього при новоросійському та бессарабському генерал-губернаторові була сформована Комісія під керівництвом генерал-майора Новоросійського війська Івана Гангардта. Комісія мала

розробити за два роки нові Положення про Новоросійське, Азовське козацькі війська та Кримсько-татарський ескадрон.

Відповідним «Положенням» Азовське (1862 р.) військо ліквідувалось. Козацьке населення, яке залишалось на місцях, переводилось до цивільних відомств: рядові — до категорії державних селян, а офіцери — до дворянства.

Азовське військо в обов'язковому порядку, перш ніж бути ліквідованим, мало бути переселене в Кубанську область до чорноморців. У Кубанську область переселялися в повному складі жителі тих станиць, які були засновані вихідцями із-за Дунаю. З переселенням на Кубань задумайці та їх нащадки пов'язували надії зберегти право та привілеї козацького стану. Протягом 1862–1866 рр. фактично переселилося 1088 родини, що становило 48% населення Азовського війська. Разом з ними уряд переселив ще понад дві тисячі державних козаків і селян з Лівобережної України. Це стало останньою хвилею ініційованого державою руху козаків з Південної України на Кубань в землі Чорноморського війська. Населення колишнього Азовського війська розділило долю колишніх чорноморців, але ті, які залишились території Приазов'я продовжували козацькі традиції у господарюванні та побуті. Про це свідчать матеріали усної історії, що зібрані дослідниками вже у XX ст.

«ВІРНІ КОЗАКИ» (створення Чорноморського козацького війська)

ісля ліквідації Запорозької Січі у 1775 р. , як відомо частина козаків розійшлася по степових просторах, що колись належали козакам, частина перейшла кордон і знайшла притулок на землях Османської імперії. Проте вже досить скоро російський уряд зрозумів, що в майбутньому буде ще не одна війна за Причорномор'я. Для вирішення цієї проблеми потрібна була збройна сила, спроможна протистояти провокаціям Туреччини у прикордонних районах (зауважимо, що війна 1768–1774 рр. показала значні переваги турецько-татарської кінноти над російською), зможе ефективно воювати на території степу. Такою силою могли стати колишні запорозькі козаки. Тому на початку 1780-х рр. в оточенні князя Григорія Потьомкіна виникає думка створити волонтерські відділи з колишніх січовиків. Запрошення козаків до вступу було оголошено 1 липня 1783 р. За планом князя Потьомкіна колишні запорозькі старшини — Сидір Білий, Захарій Чепіга, Антон Головатий — мали сформувати з числа козаків кінний та піший полки кожен

по 500 чоловік неподалік від російської фортеці Кінбурн і турецької — Очаків. Наприкінці жовтня 1783 р. у розпорядженні Сідора Білого вже перебувало 800 запорожців. Втім, до початку російсько-турецької війни кількість козаків у командах була незначною через невизначеність статусу нового формування, небажання запорожців нести службу як волонтерів і погане фінансування.

Відзначимо, що в адміністрації Григорія Потьомкіна в цей час ще повністю не було прийнято остаточного рішення щодо форми організації та можливого використання даного формування. Реалізація ідеї, яка передбачала поставити козаків під контроль російської військової та цивільної адміністрацій і посилення російської армії за рахунок добре обізнаних із майбутнім театром бойових дій вояків, вимагало від уряду певних поступок ліквідованому на півдні України устрою, а саме — створення козацького війська з числа колишніх запорожців. Тому добре усвідомлюючи небезпеку цього кроку уряд зволікав із прийняттям рішення про створення нового козацького війська. Воно було прийняте лише на початку російсько-турецької війни у 1787 р. Це рішення виправдало себе вже відразу під час бойових дій. Як відзначив одеський історик початку ХХ ст. Євген Загоровський військо «виправдало надії, що на нього покладались і виявилось досить живучим через те, що матеріал, з якого воно створювалося, повністю відповідав тим вимогам, що до нього ставилися».

Одним із цікавих моментів процесу формування нового війська, на яку звернув увагу сучасний дослідник Тарас Гончарук, були вимоги Катерини II про те, щоб козаки обов'язково були одружені та мали родини. З цього приводу вона писала Григорію Потьомкіну: «щоб з вашого боку були вжиті необхідні запобіжні заходи, аби зі згаданих колишніх запорожців не було заведено товариство

неодружених людей ще й на їхньому старому підґрунті». У відповідь князь засвідчував, що козаки вже «вірні», сімейні та покірні, він схилив козаків, що колись служили в Коші, негайно шукати наречених та поспішати записуватися до чорноморців. Кожному такому козаку та його нареченій Григорій Потьомкін надсилав від себе подарунок. Намагання одружити як можна більше козаків не є випадковим, адже козак, який має родину менш мобільний та схильний до різноманітних мандрів. В даному випадку, це надавало ще сподівання на те, що сімейні чорноморці не зможуть при нагоді приєднатися до дунайських запорожців. Подібні вимоги щодо сімейного статусу місцевого керівництва спостерігаємо і в майбутньому при формуванні інших козацьких військ. Так, формуючий Дунайське козацьке військо полковник Семен Чолобитчиков, у 1828 р. вважав за потрібне одружити значну кількість козаків-«бурлак». Пояснюючи це тим, що чоловік, який не має дружини, дітей й оселі «не може бути корисним для суспільства».

Визначення назви для нового війська виявилось справою набагато складнішою ніж у попередньо створених формуваннях, що отримували назви за географічним або етнічним принципом (Донське, Терське, Астраханське, Оренбурське, Амурське, Грецьке Албанське, Ставропольське Калмицьке, Башкирське та ін.). Проблема полягала в тому, що в маніфесті 3 серпня 1775 р. про ліквідацію Запорозької Січі знищувалась сама назва запорожців, а її відновлення могло призвести до «всіляких мрій та думок, ніби виявилось за необхідне відновити чи саму Січ, чи її назву...» — писала Катерина II. Врешті-решт, наказ про створення «Війська вірних козаків» (на противагу «невірним» турецьким запорожцям, що перейшли до Османської імперії після знищення Січі у 1775 р.) було підписа-

но Катериною II 14 січня 1788 р. З квітня 1788 р. військо отримало офіційну назву «Чорноморське козацьке військо». Козакам передали військову печатку, прапор, литаври та булаву кошового отамана — головні атрибути утвореного козацького війська. Після зазначеного наказу значно збільшився наплив колишніх запорожців, інших бажаних приєднатись до нового війська й отримати обіцяні урядом пільги — звільнення від податків, військових постоїв, службу під проводом колишніх запорозьких старшин, право покращити своє соціальне становище, навіть, отримати дворянство, грошове та харчове утримання від уряду тощо. Якщо за станом на 12 лютого 1788 р. до складу війська входило 944 козаки, то на 22 червня 1788 р. — вже 2 436, на 30 листопада 1791 р. — 12 620, з них на дійсній службі — 7 500.

Військо складалось з двох основних частин — кінних загонів та піших козаків на човнах і поділялось на 38 куренів. У 1790 р. з чорноморців створювався кінний полк «Булави Великого Гетьмана», до нього зараховували «достатню кількість старшин справжніх» і «кращих з усього війська» у складі 500 козаків. Наказано було також «обрати гідних бунчукових товаришів дванадцять чоловік». За функціями полк нагадував особисту гвардію українських гетьманів — сердюків або компанійців. Першим керівником полку призначений полковник армії капітан Семен Письменний.

Озброєня та обмундирування кінних чорноморців складала шабля, рушниця, пістолі та піка. Піші — мали спис, рушницю та ніж на зразок ятагана. При цьому слід зазначити, що шаблями були озброєні лише колишні запорожці. Військо взяло активну участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. і використало багаті військові традиції колишнього Запорозького війська. Не випадково

в офіційних документах і приватних листах вищого командування російської армії до назви Чорноморського війська вживався епітет «безцінне».

Під час війни російський уряд і Кіш Чорноморського війська проводили політику, спрямовану на повернення задунайських козаків під протекторат Росії. З російського боку надходили фінансування, гарантії нагород і пільг, в той час як емісари від Чорноморського війська проводили переговори з задунайцями, збирали інформацію розвідувального характеру про дислокацію та кількість турецько-татарських військ тощо. Втім, незважаючи на всі спроби уряду і Коша вивести основну масу «турецьких» запорожців до Росії під час війни 1787–1791 рр., зробити не вдалося.

Незважаючи на те, що Чорноморське військо було безперечно «улюбленим дитям» князя Григорія Потьомкіна, питання з його оселенням вирішувалось довго і не миттєво. Протягом 1790–1792 рр. близько 1759 родин (9482 осіб) чорноморських козаків та понад 2000 родин молдаван і волохів почали осідати на лівобережжі Дністра, створивши Подністровське окружне правління з центром у селі Слободзеї та ще два правління Березанське та Кінбурнське, що нагадували колишні паланки запорожців. Правління очолювали призначені Кошем старшини і полковники. Чорноморцями були заселені села Тернівка, Сугакля, Карагач, Чеборці, Глинне, Коротне, Яські, Калаглія, Біляївка та ін. Проте, незважаючи на оселення козаків між Бугом і Дністром, військо фактично не мало власних земель. У князя Г. Потьомкіна був проект переселення чорноморців з території Південної України на Кубань або на новий російсько-турецький кордон по Дунаю. Слід відзначити, що, ймовірно, про новий кордон по Дунаю мова ще не могла йти, але території рибних ловів на Ду-

наї на час війни чорноморцям були надані. Свідченням того може бути існування відведених чорноморцям чотирьох гардів вище і одного гарда нижче міста Кілії, з яких вони віддавали п'яту частину наловленого «чинам гребного флоту». Наглядав за гардами хорунжий Григорій Дубчак.

Створені чорноморські частини зіткнулись ще з низкою проблем, які не визначались прямо з питаннями організаційного характеру, але так чи інакше були з ними пов'язані. Серед інших це втечі через тривалу службу, занепад господарства, зловживання офіцерів владою, крадіжки, затримання виплати козакам грошей за службу тощо. Так, чорноморці скаржились на російських офіцерів, які примушували козаків копати траншеї, завантажувати та розвантажувати кораблі, заготовляти ліс. Часто траплялись випадки, коли козаки вмирали від голоду та виснаження. Наприклад, з команди майора Євстафія Дошова 45 чоловік дезертирувало, 25 померло і залишилась усього 261 особа. Майор вимагав негайної сплати жалування й надання провіанту. Про подібне незадоволення козаків у січні 1790 р. в різкій формі доповідав полковий осавул Осанчук. Він повідомляв про те, що у чорноморців немає провіанту «лише одна мука надто гнила (а круп немає)», від чого «значна кількість козаків померла і захворіла, а той і розбіглася», він підкреслював, що «якщо такий негодний провіант відпущено буде, чекати потрібно від козаків загибелі і немалої кількості втеч, і нарешті, все військо розійтися може». Полк М. Костенка, чисельністю 6500 чоловік, розташований в Яссах, залишило 190 козаків, продовжувались втечі із табору чорноморців під Бендерами. Кошовий осавул Л. Бардін доповідав про втечі козаків Величківського куреня з-під Бендер, полковий осавул Неживий рапортував Антону Головатому про втечі козаків із табору під Тульчею на Дунаї. Протягом літа

1791 р. в Кіш надійшли рапорти старшин про втечі чорноморців із команд Арсенія Секунди і Сави Білого, розташованих під Галацем, Щирова із табору на р. Серет, «великої частини» Корсунського куреня в районі Ізмаїла й Ісакчі, піших полків С. Білого і К. Кордовського з-під Тульчі. Останні «пішли до задунайських запорожців».

Частими були випадки втеч чорноморських козаків, зайнятих на тяжких роботах по заготівлі лісу і в побудові військових кораблів у Сорочанському і Орґеєвському повітах Молдавського князівства. Ці роботи проводились з 1790 по 1793 рр. Чорноморським адміралтейством. Влітку 1791 р. з «робіт на човнах, що будувалися, втекла група, яка нараховувала 210 чоловік», а у квітні 1792 р. знов втекло понад 140 козаків.

Серед отаманів і керівників вищезазначених військ характеризуємо декількох. Першим отаманом чорноморців став Сидір Білий, який з молодих років розпочав служити в Запорозькому війську. Достатньо скоро отримав звання осавула і виконував найбільш важливі доручення кошового отамана Петра Калнишевського. Після зруйнування Запорозької Січі перебував на посаді предводителя дворянства Херсонської губернії. Мав значні землі і маєтки в Херсонській та Катеринославській губерніях. З 14 січня 1788 р. він став кошовим отаманом чорноморців. Сидір Білий користувався значною повагою серед козаків. Однак під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. в бою під Очаковим загинув. Його наступником став Захарій Чепіга (1788–1797), з козацької старшини Чернігівської губернії роду Кулішів. Прибув на Січ, де йому дали прізвисько Чепіга і згодом обійняв посаду полковника Протовчанської паланки. Як зазначали сучасники, запорожці «після довгих суперечок між двома партіями Головатого та Чепіги обрало останнього отаманом». На

чолі чорноморців він здійснив чимало героїчних подвигів у боях під Хаджибєєм, Бендерами, Ізмаїлом, Бабадагом. За переказами Захарія Чепігу вважали характерником, тобто чарівником, який міг безперешкодно брати в полон турків і татар. Згодом займався влаштуванням козаків на Кубані. Однак не всі козаки позитивно ставили до Захарія Чепіги, деякі звинувачували його нехтуванні інтересами чорноморців. Під час перебування Захарія Чепіги у поході до Польщі (1794 р.) його посаду тимчасово обіймав Антон Головатий, і якого після смерті Захарія Чепіги обрали наступним кошовим отаманом. Антон Головатий походив із старшинського козацького роду. Згідно з описом П. Короленка: «Високий на зріст, гладкий, мав велику голову, постійно оголену, з великим оселедцем ... обличчя з величезними вусами». Навчався у Києво-Могилянській академії. Захоплюючись розповідями про лицарську службу вступив до запорозького товариства. Згодом він став курінним отаманом, і був обраний військовим писарем. Він доклав чимало зусиль до формування Чорноморського війська, командував флотилією козаків. Відзначився в різних бойових операціях під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. — взятті острова Березань, що мало важливе значення для облоги Очакова, взятті Ізмаїла та ін. Щоб зрозуміти, ціну того подвигу, що зробили козаки на чолі з Чепігою в боях при Березані, наведемо характеристику умов в яких знаходилась на той момент російська армія, яку залишив один із очевидців: «Земля була на два фута вкрита снігом (йшов листопад 1788 р. — О. Б.), стояли морози 12–15°С, до того ж ще урагани з моря, часто перевертали палатки. Ця обставина... викликала розпорядження по армії князя Потьомкіна вирити в землі ями, за назвою землянки, куди солдати йшли на відпочинок... В тих незмірних степах неможливо було отримати

ні дров, ні інших припасів, у т.ч. нижчі чини не мали ні вина, ні горілки, ні навіть м'яса, ціна якого була для них занадто висока... Незважаючи на всі заходи обережності, що підказував інстинкт, не можливо було лягти спати в палатці, щоб ранком не проснутися вкритим снігом». Очевидцем подій став й Роже де Дама, який м'яко кажучи, не жалував козаків гарними епітетами: «18-го князь доставив нам насправді театральне видовище атаки острова Березані запорожцями, ця полудика орда в декілька тисяч чоловік є гілкою козацького населення, яке керується лише власними статутами та законами; вона має своїх особливих начальників, слідує власним звичаям і не залежить ні від якого цивільного чи воєнного керівництва. Вони живуть у хатах на березі Дніпра, служать Імператриці, коли вона їх викликає, але не підкоряються іншому наказу, ні підлягають іншим покаранням, крім тих, які властиві їх варварському суспільному устрою. Уряд рахується з ними та користується їх послугами, погоджуючись зі звичним їм способом дії. Начальник посадив 1500 чоловік в маленькі човни, ними самими зробленими, відправився від берега, до якого прилягав наш табір, та з загрозливими криками підплив до острова. Всупереч картечному залпу, що довелось їм винести, вони здійснили вилазку та змусили турок сховатися у фортеці. Турки почали кричати, що хочуть здатися на капітуляцію». Коли Антон Головатий штурмував острів Березань, одночасно Захарій Чепіга з козаками атакував фортецю Хаджибей. Державна Рада Росії відразу розглянула та високо оцінила дві ці значні для армії події. В Одесі на честь Антона Головатого було названо вулицю й установлений пам'ятник.

Необхідність вирішення подальшої долі, після завершення війни і смерті князя Григорія Потьомкіна, викликало у чорноморців прохання переселити козаків на Ку-

бань, підтвердити старі та надати їм нові пільги. Це зумовило відрядження військового судді Антона Головатого до Петербурга. Як писав Тараса Шевченко:

*«Тепер, кажуть, в Слободзеї,
Останки збирає Головатий та на Кубань
Хлопців підмовляє.
Нехай йому бог pomoже!
А що з того буде,
Святий знає: почувємо,
Що розкажуть люде».*

Наказ Катерини II від 30 червня 1792 р. закріплював за чорноморськими козаками землі на Кубані («в області Таврійській острів Фанагорію з усіма землями, що знаходяться по правому боку річки Кубань, від гирла її до Усть-Лабінського редуту, таким чином, щоб з одного боку річка Кубань, з другого — Азовське море до Єйського городка були кордоном військової землі»), підпорядковував військо Кавказькому генерал-губернатору і губернаторам Катеринославської та Таврійської губерній, які мали визначити кордони між Чорноморським та Донським військами, підтверджував за Чорноморським військом старі пільги, збільшував кошти на його утримання тощо. Як зазначав Володимир Голобуцький, цей захід диктувався, крім усього іншого, близькістю Забужжя і дністровського кордону до Задунайської Січі, куди часто виходила козацька сірома. Територія, що була зайнята військом, стала начебто своєрідним мостом для утікачів українських селян, які йшли за Дністер. Переселяючи чорноморців уряд переслідував ще одну мету. А саме, замінити регулярні військові частини, що там служили і важко переносили важкі умови тамтешнього життя козаками, які могли б більш ефективно охороняти кордони від черкеських пле-

мен. Переселялись козаки трьома маршрутами: морським по узбережжю Криму; сухопутними — через Крим-Керченську протоку та через кордон війська до річки Єя. Керував відправкою чорноморців на Кубань Антон Головатий. Групи переселенців вели відомі на той час старшини — Сава Білий, Захарій Чепіга, Антон Головатий, Костянтин Кордовський, Іван Юзбаші, Федір Черненко та ін.

Стосовно кількості переселених і тих, хто залишився, існують різні відомості. Так, Аполлон Скальковський зазначав, що 3,5–4 тисячі козаків бажали переселитися. Сучасні дослідники також називають таку кількість переселених лише протягом 1792 р. Однак 3141 чоловіків і жінок відразу відмовились від переселення. Серед них 325 козаків, 92 українця, 188 поляків, 13 вірменів, 2523 волохів. Рух переходу на Кубань тривав майже до кінця XVIII ст. і загальна кількість переселених не перевищувала 8000 козаків. За іншими підрахунками протягом 1792–1794 рр. з-за Бугу на Кубань переселилось від 18 171 чоловіків і жінок до 25 000 осіб обох статей. За даними Першого перепису старшин і козаків, які оселились на 21 березня 1794 р. за куреннями було 12 645 чоловіків і 5526 жінок.

Проте досить значна кількість чорноморців бажала залишитися у своїх селищах між Південним Бугом і Дністром. У цьому контексті можна цілком погодитися з підрахунками Володимира Голобуцького, що козаки, які не бажали переселятися на Кубань, складали лише 10% від загальної маси козацтва. Інші особи були автоматично занесені в козацькі списки при переселенні і їх складали, головним чином, молдаване, які проживали за Бугом ще до війни.

Частина чорноморців оселилась на околицях Одеси і близьких до неї хуторах. Осавул Федір Черненко, на-

правлений за Буг спеціально для набору козаків, уже після основного переселення, зібрав близько 700 чорноморців. Проте, оскільки в них не було коштів для переселення на Кубань, то вони були приписані до Чорноморської гребної флотилії і використовувались «для улаштування Хаджибею». Між тим, втечі козаків продовжувались і звідси. Лише за період 1795–1797 рр. з флотилії втекло 357 чоловік. Частина козаків шукала долі за Дністром. У липні 1794 р. адмірал де Рібас повідомляв військовому старшині Федору Черненку про те, що частина чорноморців «на правому березі Дністра роботи шукають».

Досить чітке уявлення про тих чорноморських козаків, які шукали щастя за Дністром і Дунаєм, дають їхні свідчення. Дунайський запорожець Дмитро Капінос розповідав, що він разом з батьком і братом вступили в Чорноморське військо, де «кошовим отаманом був Харько (Захарій — *О.Б.*) Чепіга, суддею Антон Головатий, а військовим писарем Григорій Глубененко». Батько і два брати були відправлені служити у флотилію. При штурмі Очакова батько Дмитра був поранений і в Кінбурні помер. «По взяттю Очакова частина козаків пішла на Кубань, а частина не погодилась і пішла в турецькі володіння, і тому що його рідний дядько Іван Капінос мав власний човен, то взяв братів за Дунай». В той час Дмитру було 20 років, а його брату 16. Запорожець Йосип Білий народився в 1759 р. у Харкові. У 1771 р. він з чумаками-запорожцями поїхав на Січ. Після її зруйнування втік до «Херсона і вправлявся там у роботі два роки», а потім перейшов у Станіслав. У 1787 р. «записався до їхнього (запорожців) числа при кошовому Сидорі Білому і служив до закінчення війни». Брав участь у штурмі Очакова, де був поранений, а коли чорноморці відправились на Кубань, він залишився в Галаці і займався рибальством поблизу

Аккермана й Ізмаїла з багатьма іншими чорноморцями. Козак Олексій Самар розповідав, що «народився він в Чорноморії від батька Григорія колишнього чорноморця» у 1792 р., який у 1804 р. «зайшов зі мною за Дунай, де помер», а Олексій продовжував займатись рибальством.

Таким чином, після ліквідації Запорозької Січі російський уряд знов звертається до колишніх запорожців з пропозицією створення козацького війська, але вже на інших началах. Нова російсько-турецька війна 1787–1791 рр. вимагала активного залучення козаків на службу, щоб не відновлювати стару назву козацького війська, нове формування стало йменуватися «військом вірних козаків», а згодом Чорноморським військом. Використав бойовий потенціал війська уряд вирішив пересилити чорноморців подалі від російсько-турецького кордону, щоб не «відтворювати свідомо» нової Січі, і переселив їх на Кубань. Там Чорноморське військо отримало організаційні засади, як у більшості козацьких військ імперії.

«ЧОРНОМОРЦІ + ЛІНІЙЦІ = КУБАНЦІ»

к відомо в 1792 р. чорноморські козаки почали поступове переселення на Кубань. В різний час до них приєднували задунайських запорожців, усть-дунайських і малоросійських козаків. Поступово всі вони влаштовувались на новому місці. На порубіжжі XVIII і XIX ст. вони ще продовжували зберігати традиційний устрій та управління за так званим «Порядком общей пользи». На кубанських землях чорноморці заклали 40 курінних адміністративно-територіальних одиниць. Центральне поселення знаходилося в м. Катеринодар. Внутрішнє життя та управління здійснювалось за старим козацьким звичаєвим правом. Найвищою владою залишалась Військова рада, військовий уряд складався з військових отамана, судді і писаря. На зборах курінної ради обирали курінний уряд і вирішували найважливіші справи куреня. Життя козаків на Кубані підлягало більш суворій регламентації з боку уряду. Кіш мав постійно звітувати про ситуацію у війську і мав розробляти нові статuti громадського і військового врядування. Вже на початку XIX ст. Чорноморське військо низкою урядових наказів переводилось на загальні засади для інших козацьких військ імперії. Головні юридичні зміни у стані Чорноморського вій-

ська вірних козаків пов'язані з наказом імператора Павла I 16 лютого 1801 р. В ньому підтверджувалися попередні положення існування війська від 30 червня 1792 р., але в той самий час воно переводилось на загальні засади для всіх козацьких військ імперії. Замість Військового уряду створювалась Військова Канцелярія з правами губернського правління, до якої входили отаман війська, два офіцери від козаків, «особа» — генерал призначений імператором, прокурор для «охорони правосуддя». При Канцелярії запроваджувались спеціальні відділи (6 експедицій), які займались розглядом межових, кримінальних, цивільних та інших справ. Канцелярія контролювала всі сфери життя війська, а її діяльність підлягала законам Російської імперії. Подальші закони мали уніфікувати управління козацькими військами для пристосування їх до інтересів імперії.

Козацьку раду було позбавлено права обирати військового отамана — його призначав імператор з запропонованих кандидатів. Отаман мав бути лише «наказним». Сама козацька рада поступово припиняє своє функціонування. Мали створити чотири земські розшукні начальства на чолі з начальниками та двома членами. Останні отримали значні повноваження для запровадження «благочинного порядку». Згідно з розпорядженням уряду курінні поселення починають називатися станицями. Участь козаків у загальних для держави військових операціях (експедиції проти народів Кавказу, участь у придушенні польського повстання 1793–1794 рр., Каспійському поході 1796 р.) свідчило про перетворення його на структуру подібну Війську Донському.

Регламентация позначилась і на введенні загальної для козаків форми — одностроїв, яка стала поширюватись з 1820-х рр.

Переселення на Кубань поставило чорноморців у скрутне становище. Природні умови були для них новими і дуже несприятливими для оселення, а тим більш для економічного освоєння. Намагання колонізувати ці райони і посилити Чорноморське військо здатними і звичними до військової служби людьми, уряд вдався до переселення на його землі козаків і селян зі слобідських і лівобережних районів України. Це давало також можливість зменшити напругу аграрного голоду в цих районах. При цьому малоросійський генерал-губернатор Яків Лобанов-Ростовський наголошував обирати для переселення ті козацькі родини, де «більше дівчат і вдів, які здатні вступати до шлюбу, в наслідок малої кількості жіночої статі в Чорноморських військах». Дійсно, у 1794 р. жінки складали близько третини всіх жителів війська — 30%, у 1801 р. — 28%, але в подальших переселеннях не завжди дотримувались такого принципу.

Основним завданням війська була військова служба. «Положенням про військовий та громадський устрій» від листопада 1802 р. Чорноморське військо мало виставляти 10 кінних і 10 піших п'ятисотенних полків, на останніх покладалась служба при «орудіях» й у флотилії, а у 1810 р. служба у флотилії припинялась. Штат полку встановлювався на зразок Війська Донського: один полковник, п'ять полкових осавулів, п'ять сотників, п'ять хорунжих, один квартирмейстер, один писар і 483 козаки. Військові старшини дорівнювались до чинів регулярної армії. Козаки, які звільнялись від дійсної служби переводились на внутрішню службу.

З початку свого існування на Кубані на чорноморцях лежав постійний обов'язок по охороні кордону вздовж р. Кубань. Кордон охороняли по черзі: рік служили на кордоні, два роки знаходились на пільгах, але реально полків

на чергу не вистачало. Служба на кордоні здійснювався за спеціальними інструкціями через систему пікетів, кінних застав, вартових на вежах, роз'їздів тощо, які були часто не ефективними через не дисциплінованість самих козаків.

На противагу військовій структурі Чорноморського війська у період 80–90-х рр. XVIII ст., на початку XIX ст. скоротилася кількість стройових козаків і козаків флотилії. До середини першого десятиліття XIX ст. закубанські горці не виявляли значної активності й адміністрація змогла покластися на прикордонну варту, кількість якої подвоювалася. Таким чином, відбулась зміна у характері служби чорноморців. Вже у 1802 р. 22% козаків від загальної маси здатних до служби знаходились на службі, а на кордоні служили 2212 (64%), на флоті — 409 (12%), по внутрішньому управлінню — 815 (24%).

Крім служби на кордоні козаки-чорноморці брали участь й в інших завданнях за межами своїх територій. Так, під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. чорноморські частини були направлені до Криму, а потім збірний «3-й приморський козацький полк» під командуванням підполковника Паліводи брав участь у бойових діях на Дунаї. Зокрема, в облозі фортеці Тульча у квітні-травні 1807 р., яку захищали турецькі запорожці та ізмаїльський двобунчужний паша Ібрагім Пехлеван. Про ці події залишились спогади графа Олександра Ланжерона (ймовірно внаслідок перекладу спогадів Олександра Ланжерона з французької мови Палівода перетворився в тексті на Палівадова): «...в той момент, коли усі човни поспішали до місця призначення піднявся раптом страшний шквал, що часто повторювався на Дунаї і розігнав всю флотилію. Один з човнів, що управлявся начальником чорноморських козаків, підполковником Полівадовим,

вітром, що налетів, був відкинутий на мілину. Турки зараз же з'явилися до нього, взяли його, вбили Полівадова та 40 гренадерів Ладозького полку, залишив живим лише одного сина Палівадова, молодого чоловіка 15 років, якого Пехлеван забрав з собою і ми його вже більше ніколи не бачили». Про ці події писали історики Іван Дмитренко та Прокопій Короленко: «12 травня 1807 р. вони сіли на мілину, турки побачили козацькі баркаси на світанку і незважаючи на відчайдушний спротив Полівода був вбитий, а ті, які залишились живими козаки, взяті в полон». Після смерті Паліводи полк став «9-м пішим» під командуванням Матвєєва. Цікаво, що до цього полку керівництво армії відмовилось зараховувати турецьких запорожців, які переходили на російський бік через те, що там «таких вже багато». Надалі 9-й піший полк та інші частини чорноморців брали участь у війні з Наполеоном, російсько-іранській війні 1826–1828 рр., російсько-турецькій війні 1828–1829 рр.

Складні умови економічного освоєння нових територій, численні повинності, утиски на службі та поза службою з боку офіцерів викликали відкриті (збройний опір) та пасивні (втечі) форми протесту в козацькому середовищі, зокрема в 1797–1799 рр.

Протягом 1830–1840-х років Чорноморське військо пережило декілька адміністративно-територіальних перетворень. Останнє є них пов'язано з виданням 1 липня 1842 р. «Положення про Чорноморське козацьке військо». З цього часу військо мало підпорядковуватись департаменту Військових поселень Військового міністерства. Військове управління перебувало у командира Окремого Кавказького корпусу і командувача військ на Кавказькій лінії й у Чорноморії, який опікувався й цивільним управлінням.

У липні 1842 р. територія війська поділялась на Таманський, Катеринославський та Єйський округи. В кожному діяло окружне правління на чолі з земськими начальниками. Для військового управління створювались військові чергування, комісії військового суду і станичні начальства.

У 1840-х роках запровадили нове обмундирування для Чорноморського козацького війська темно-синього кольору за зразком лінійних козаків. Тоді на озброєння війську надавалась й уніфікована з російською армією зброя.

З 40-х років XIX ст. внаслідок захоплення російською армією значної території по р. Кубань поряд із назвами «запорозькі», «чорноморські» та «донські» козаки починає використовуватися назва «кубанці», яка автоматично переноситься на все козацтво кавказького регіону.

Протягом першої половини XIX ст. на Кубань організовано переселено за розпорядженням уряду за різними даними від 100 до 120 тисяч козаків і селян з Харківської, Чернігівської, Полтавської губерній, задунайців й азовських козаків. Лише протягом 1801–1808 рр. — 5000, 1809–1811 рр. — 42 258 (724 задунайців), 1820–1825 рр. — 53 072, 1834–1845 рр. — 185, 1848–1849 рр. — 14 218 осіб обох статей. Одночасно з офіційним відбувалось і стихійне народне переселення на Кубань, куди тікали від кріпацтва і рекрутчини поміщицькі та казенні селяни, військові поселенці. Уряд знав, що чорноморці приймають вихідців з різних станів і маргінальні елементи і у 1847 р. дозволив зараховувати до війська утікачів-бродяг як чоловічої, так і жіночої статі. До 1850 г. було прийнято до 15 тисяч подібного роду людей, а у 1857 р. уряд дозволив зарахувати «людей стороннього звання». Переселенців з українських земель поки землі не були розмежовані на нові курені, розміщували в північній і центральній частинах Чорномор'я, здебільшого, у старих куренях.

Як відзначають дослідники, склад Чорноморського війська був поліетнічним з переважанням українського елементу, дуже влучно було визначено, що чорноморці мають одне обличчя «малоросійське», говорять українською мовою, що «добре збереглася» і «збереглися під їхньою військовою кавказькою оболонкою, риси малоросійської народності у манерах, звичаях, повір'ях, у побуті домашньому і громадському».

Основним завданням війська продовжувала бути, й це природно, військова служба. За «Положенням» 1842 р. чорноморці зобов'язані було виставляти 12 кінних полків, 9 піших батальйонів, три кінно-артилерійські батареї, лейб-гвардії Чорноморський козацький дивізіон і гарнізонну артилерійську роту. Кінний полк збільшував свій склад до 867, з яких 750 становили козаки, до полку приєднували і 13 сурмачів. Дітей офіцерів записували на службу в 16 років, а дітей козаків — у 17 років. У 20 років їх приводили до присяги, а у 21 — переводили на польову службу. Офіцери служили 25 років, а козаки — 30 (25 років польова та 5 років внутрішня).

До 1847 р. в комплекті війська нараховувалось 22 280 осіб. У 1859 р. змінювалась кількість стройових частин на 9 кінних полків, 12 піших батальйонів і 3 артилерійські дивізіони, й всі розподілені на три черги відповідно по 3 кінні полки, 4 піші батальйони. Змінювався термін служби офіцерів до 22 років, а козаків до 25 років, з них 3 роки складала внутрішня служба. Весь тягар охорони кубанського кордону лягав на чорноморську козацьку піхоту і тут, як правило, служили найбідніші козаки.

На відмінну від Кавказького Лінійного війська, яке спеціалізувалося, внаслідок географічного розміщення, на службі переважно в кінноті, і виробило тип першокласного вершника, чорноморці стали першокласними пластуна-

ми — в плавнях Кубані несли сторожову і розвідувальну службу проти кавказьких горців. Перші штатні команди пластунів з 96 осіб при кожному полку й батальйоні були утворені у 1842 р., а у 1870 р. піхотні батальйони перейменовані у пластунські.

Досить влучно схарактеризував пластуна-чорноморця Володимир Голобуцький: «Чорноморський пластун, що змінив у свій час запорозький жупан на черкеску і, що збрив у свій час по велінню начальства запорізьку чуприну, сприйняв, зберігав і в нових військових умовах культивував видатні бойові якості запорізького сіромахи. Найманий робітник на козакому хуторі або рибальському заводі і найманець у полках був творцем і носієм бойової слави козацтва. У ньому, представнику трудового козацтва, таїлася не вичерпна сила мужності і бойової відваги. За його спиною, за цією живою загородою кубанського кордону проходило мирне господарське життя краю: поширювалось скотарство, розвивалося землеробство, рибальство».

До речі 12 липня 1828 р. група чорноморських козаків була направлена за розпорядженням начальника Головного штабу Івана Дібіча для формування нового Дунайського козацького війська в Південну Бессарабію. Серед них військовий старшина командир кінного полку Іван Герко, який у 1830 р. обійняв посаду командуючого Дунайським військом. Іван Герко походив із штаб-офіцерських дітей і був зарахований на службу у 1800 р., мав значний досвід служби, неодноразово брав участь у боях з «закубанським горним народом» та служив у прикордонному караулі в артилерійській кінній полуроті, Лейб-гвардії козацькому полку у Санкт-Петербурзі, був поліцмейстером в м. Катеринодарі, брав участь в облозі та штурмі турецької фортеці Анапа 1828 р. На чолі Дунайського війська Іван Герко

служив на прикордонній дунайській лінії протягом 1829–1830 рр., брав участь у приборканні епідемії чуми в Бессарабії, у 1833 р. перебував з кінним Дунайським полком у складі сухопутного загону на території Молдавського князівства для допомоги Туреччині.

Управління станицями новоствореного Дунайського війська також доручалось чорноморцям: сотникам Федору Заблоцькому, Івану Зайковському, Івану Мазану. Прикомандировані чорноморські старшини були козацького походження, вони мали досвід бойових дій на Кавказі та у війні 1812 р. з Наполеоном. Серед них осавул Данило Голобородько; хорунжі — Філат Заблоцький, Василь Пирогов, Потап Калесников, Максим Немиря; сотники — Прокіп Гудзя, Гнат Чернишов, Олександр Білий 7-й. Перебували вони у Дунайському війську до 1832 р., потім були відправлені на місце попередньої служби. Замість них управління військом прийняла старшина Донського війська, однак вже з 40-х років XIX ст. Дунайське військо почало поповнювати старшинський склад власними кадрами, в тому числі козацького походження: Олександр Жантанов, Іван Толмачевський, Федір Пустовойтов, Євдоким Чернявський, Павло Куницький, Олексій Губенко та ін.

З початком заселення Кубані у Чорноморському війську виникає і розвивається військове і козацьке приватне господарство. Військове складали рибальські заводи, солепромисловість, згодом виникає цегляний, кінний заводи, суконна фабрика та військова друкарня. Між галузями приватного господарства протягом усього дореформеного періоду перше місце займало тваринництво — скотарство, конярство, вівчарство і рибальство. Скотарство продовжувало вестися «прадідівськими засобами»: тварини знаходилися на підніжному кормі, а взимку часто задовольнялися незначною кількістю заготованого сіна, що призводило до

значної загибелі худоби. Переважала худоба чорноморської породи, перевезеної на Кубань із півдня. Розведення худоби, особливо скотарства і конярства, мало торговий характер і відповідно було зв'язане із ринком.

Землеробство виконувало допоміжну функцію і мало суто споживчий характер. У 1830 р. орні землі разом із садибами і вигонами складала лише 6,2% загальної площі землі. На 60-ті роки XIX ст. козак орав старим дідівським плугом, запрягаючи в нього чотири і навіть шість пар биків. Однак за звичай один господар мав лише одну пару і змушений був об'єднуватися («спрягатися») з іншими господарями. За такою системою кожен господар отримував відповідно і свою частку врожаю. Якщо врахувати ще перебування козака господаря на службі, наприклад, в період збирання врожаю, то не уникнути було найманців з внутрішніх губерній або виходило так, що один господар сів, а збирала або дружина, або інший господар за частину врожаю. До 50-х рр. XIX ст. у війську припадало на одну людину в середньому 2,23 чверті зернових культур, що вважалося межею прожиткового рівня. З перших років поселення чорноморців на Кубані розвивалась торгівля з горцями. В 40-х рр. XIX ст. щорічно відбувалося близько 30 ярмарок.

Протягом першої половини XIX ст. спостерігається процес майнового та соціального розшарування, свідченням чого є розвиток хуторських господарств, чисельність яких постійно зростала. В Чорноморському війську продовжував існувати принцип заміни відбування козаками служби, що склалась ще в Новій Січі, але протягом першої половини він змінює свої форми. В той самий час військовий найом залишався досить розповсюдженим.

Складні умови економічного освоєння нових територій, численні повинності, утиски на службі та поза служ-

бою з боку офіцерів викликали відкриті (збройний опір) та пасивні (втечі) форми протесту в козацькому середовищі, зокрема в цей період найбільш значними у 1848–1849 рр.

Поповнення станиць українськими вихідцями посилювало зв'язок чорноморських козаків з Батьківщиною, сприяло розвитку традиційної матеріальної та духовної культури. Представники українського суспільства, такі як Тарас Шевченко, Микола Костомаров підтримували тісні зв'язки з кубанською інтелігенцією. Зокрема, Тарас Шевченка листувався з кубанським письменником, істориком, етнографом, наказним отаманом Азовського і Чорноморського козацьких військ Яковом Кухаренком. Останній був автором п'єси «Чорноморський побут на Кубані» (на її основі М. Старицький та М. Лисенко створили оперу «Чорноморці»), низки етнографічних нарисів та історичних записок про Чорноморське військо, в яких показав життя, характер і звичаї козацького населення Кубані. Одночасно, у середовищі чорноморців народжуються талановиті архітектори Іван і Єлисей Черніки, живописець Павло Шамрай.

Внаслідок військової реформи в Російській імперії частина козацьких військ Південної та Лівобережної України ліквідовувались. За бажанням їхнє населення могло переселятися на Кубань. Так, у Кубанську область переселялися в повному складі жителі, які були вихідцями із-за Дунаю. З переселенням на Кубань задунайці та їх нащадки пов'язували надії зберегти право та привілеї козацького стану. Протягом 1862–1866 рр. фактично переселилося 1088 родин, що становило 48% населення Азовського війська. Разом з ними уряд переселив ще понад дві тисячі державних козаків і селян з Лівобережної України. Це стало останньою хвилею ініційованого державою руху коза-

ків з України на Кубань в землі Чорноморського війська. До речі, саме Чорноморське військо на цей час було також реорганізоване і мало іншу назву. З наближенням до завершення військової кампанії на Кавказі 19 листопада 1860 р. вийшов наказ про утворення на основі Чорноморського козацького війська та Кавказького лінійного війська нового формування — Кубанського козацького війська (фактично наказ набував чинності з 16 вересня 1861 р.). Головне завдання якого полягало в колонізації краю та охороні внутрішнього порядку. Військове управління і несення служби в Кубанському війську визначалось принципом інших козацьких військ Російської імперії. Об'єднане військо мало у своєму складі 22 кінні полки, 3 ескадрони, 13 піших батальйонів і 5 батарей. Протягом другої половини XIX ст. військова структура Кубанського війська змінювалась. У 1882 р. вийшло нове положення про військову службу кубанців. Згідно з ним військо виставляло на службу в мирний час два ескадрони конвою Його Величності, 10 кінних полків і один дивізіон, два пластунських батальйони, п'ять кінно-артилерійських батарей, у воєнний час крім цих ще 20 кінних і чотири пластунських батальйони. Особливістю його залишалась відносно висока чисельність піших частин. І хоча обидва війська були злиті в одне козацьке формування вони продовжували зберігати свої особливості і навіть поглиблювати їх. Як наслідок, на початку XX ст. існувало чотири частини Кубанського війська: Чорноморія, Стара Лінія, Лабинська (Нова) лінія та Закубання.

Внаслідок ліквідації кріпацтва і розвитком капіталістичних відносин в українських землях спостерігається скорочення земельних ділянок землі, які не відповідали потребам козацьких і селянських родин, зменшуються території пасовиськ за рахунок збільшення орних земель,

зростаючі ціни на землю не давали можливості більшості населення її купувати, заробітки вже не давали значної підтримки господарствам. Все це підштовхувало переселення козаків і селян з України в інші губернії Російської імперії, зокрема, в Кубанську і Чорноморську області. В закубанських станицях Західного Кавказу швидко заселення розпочалось у 1862 р., дозволялась приватна власність на землю і поселення осіб некозацького стану на військових землях. Це дало поштовх для масового переселення на Кубань. Протягом 1876–1893 рр. лише з Полтавської губернії переселилось близько 28 тисяч осіб обох статей, з яких більша половина були козаками, а за переписом 1897 р. в Кубанській області з усіх переселенців з України 36% складали жителі Лівобережної України.

Протягом XVIII — початку XX ст. на Кубані населення всупереч заходам уряду зберігало свої звичаї, козацькі реліквії, українську мову. У 50-ті рр. XIX ст. вже з'являється інтелігенція козацького походження, представники якої вивчали історію України та українського козацтва — Прокопій Короленко, Федір Щербина, талановитий організатор освітньої та виховної справи М.Поночовний. На початку XX ст. було започатковано товариство «Просвіта», розпочинає викладацьку діяльність і одночасно збирає народні пісні, які ще залишились в пам'яті козацтва, вчений-етнограф, видатний український диригент О.Кошиц, організовують свою роботу члени Революційної української партії — С. Ерастов, С. Петлюра, І. Ротар.

Протягом другої половини XIX — початку XX ст. типові загальновійськові статuti сприяли впровадженню у свідомість козацького населення державних юридичних норм і правовідносин, які раніше ґрунтувались на звичаєвому праві. Останньому сприяла і поява у козацького населення таких форм соціальних, суспільних і господар-

ських організацій, як товариства, кооперативи, громадські об'єднання, в яких основну роль відігравали загальнодержавні закони.

Переселення українських козаків і селян на землі Кубанського війська, перетворювало їх на регіон з розвиненим сільським господарством, переробною промисловістю і торгівлею. Одночасно наявність значної кількості переселенців загострювала соціально-економічні протиріччя між ними і місцевим козацьким населенням та обумовлювала поступове формування відмінностей в їх політичних орієнтаціях на початку ХХ ст.: переселенці підтримували соціалістів, які ставили вирішення аграрного питання на перше місце, а козаки — партію кадетів, що вимагали надати землю іногороднім за межами Кубані з загальнодержавного фонду. Зазначене заважало національному об'єднанню українського населення і гостро вибухнули вже під час революції 1917 р.

«НЕВІРНІ КОЗАКИ» (створення Оттоманського козацького війська Садик-пашею)

дночасно з російським урядом скористатися «схильністю козацтва» до військової служби вирішила одна із країн супротивників Росії у Східній (Кримській) війні 1853–1856 рр. — Османська імперія. Мова йде про сформоване суспільним діячем, польським письменником, який проживав з 1841 р. у Стамбулі, Михайлом Чайковським «Оттоманського козацького війська». Михайло Чайковський, відомий ще під ім'ям Чайки і Садик-паші (Мехмед Садик-паша). Садик-паша означає «вірний», тому є цілком можливим назвати й військо сформоване під його керівництвом своєрідним османським варіантом «Війська вірних козаків».

По-матері, Михайло (Міхаль) Чайковський походив з гетьманського роду Брюховецьких, спрямував свою діяльність на підготовку в Україні антиросійського повстання і відновлення Гетьманщини. Ще у 1831 р. він сформував два козацькі загони на чолі яких брав участь у так званому польському повстанні, після чого був проголошений «небажаною» персоною в Російській імперії. Перед почат-

ком Східної війни Михайло Чайковський, який вже встиг прийняти іслам, розпочав формування на території Добруджі в Османській імперії козацькі полки. Дослідники по-різному визначають їхній склад: поляки; колишні запорозькі козаки, що залишились в Добруджі по ліквідації Задунайської Січі; некрасівці, що не перейшли до Росії або не переселились у глиб османських територій; татари, ногайці, молдаване, угорці та ін. Усі вони об'єднані назвою «добруджанські козаки». Так чи інакше, але створення війська було підтверджено фірманом султана Абдул-Меджида в 1853 р. «Оттоманське військо» нараховувало 1400 вояків і складалось із двох полків. Першим командував сам Садик-Паша, другий очолював його друг Владислав Замойський. Вони офіційно в османо-турецьких документах обидва йменувались «Kazak Alayı kumandanı» — «Командир козацьких офіцерів». Офіцерський склад очолювали, здебільшого, поляки-ветерани повстання 1831 р. і друзі Михайла Чайковського з України. Найактивніше відзначилося військо в бойових діях у 1854 р. при знятті облоги Сілістри та зайнятті Бухареста, згодом дислокувалося в Добруджі. Проіснував цей козацький підрозділ до початку 1870-х років у складі регулярної турецької армії.

Висловимо припущення про те, що в цьому війську кількість колишніх задунайських запорожців могла бути достатньо обмеженою, якщо не відсутньою. На обмежену кількість задунайців в «Оттоманському війську» добруджанських козаків наводять декілька моментів: по-перше розповідь самого Садик-паші, в якій він пояснює, з кого складались «добруджанські козаки»: «Обмаль серед них було Липован — були то найманці Цигани, Волохи, Євреї навіть і бродяги різних народів, яких не хотіли приймати навіть до Запорозької Січі» («Bardzo mało między ni?mi

było Lipowan?w — byli to najemnicy Cyganie, Wolochy, zydzi nawet ł brodiaki roznych narod?w, ktorych niechciano przyjąć nawet do zaporozki?j Siczy». В подальшому тексті опублікованих спогадів Михайла Чайковського також не згадуються задунайські козаки, як провідна частина його козацьких полків; по-друге, у відомих спогадах самих задунайців, не зафіксувався факт служби в цьому війську, на відміну від некрасівців і липован; по-третє, у 1840–1850-х роках в Османській імперії «старих» запорожців, майже не залишалось через вихід частини до Росії, або через віковий фактор. Ті ж, які ототожнювали себе з представниками колишнього задунайського козацтва цілком легально служили у складі турецької армії або займались господарською діяльністю, і не потребували зміни свого становища через вступ до «Оттоманського козацького війська». Проте дані факти потребують ще подальших досліджень. На сьогодні за списком оттоманських козаків 1857 р. можна припустити, що нащадками задунайських козаків могли бути: поручики Гнат Куч та Йосип Забава, вахмістри Василь Грабчак та Лукаш Конець, Франциск Гуменний та Антон Федорович, сурмачі Йосип Топор та Іван Токач, сотник Михайло Ніс.

Зауважимо, що створене військове формування не уникло тих різноманітних порушень дисципліни та зловживань, що й описані вище козацькі частини в Російській імперії. Так, знаємо про «прояви непокори» командирам, неякісне харчування козаків, пияцтво, хвороби тощо.

Достатньо цікавим є те, що саме Михайло Чайковський записав свідчення задунайських козаків у Добруджі 1840-х років XIX ст. Названі ним інформатори — Семен Безверхий, останній курінний отаман Платнірівського куреня (?), який проживав у с. Сеймени, Степан Зарем-

ба останній січовий осавул Запорозької Січі (?), який проживав у Караормані, запорожець Завільський з с. Дунавець та колишній кошовий отаман Василь Смик (?), який проживав у с. Каліка. Їхні свідчення, багато в чому є міфологізованими, легендарними і навіть, не лише для професійних вчених, що відзначалось вже дослідниками ХІХ — 20-х років ХХ ст. (Федір Вовк, Олександр Рябінін-Скляревський та ін.). Більше того вони є певною мірою тенденційними, адже зображають задунайців, здебільшого, в постійних пиятиках, непорядних й антиморальних діях. На таку оцінку, могло позначитись спілкування Садик-паші з керівниками некрасівських козаків. Адже з ними він був знайомий вже з 1840-х років, деякі з них увійшли до «Оттоманського козацького війська». Однак незважаючи, на все це інформація зібрана Михайлом Чайковським є одним з не багатьох джерел, що оповідає про існування задунайських козаків у 1840-х роках ХІХ ст.

Разом з Садик-пашею в Оттоманському війську служили два його сини: Адам та Владислав. Присягнувши на вірність султану вони взяли імена Тимур-бей та Музаффер-бей. Перший отримав блискучу військову освіту у Франції, і в Фессалії очолював військову школу, засновану ветераном наполеонівських війн капітаном Грабським. У школі викладали унтер-офіцерам топографію, географію, арифметику, історію, польську граматику — все викладання відбувалось польською мовою. Згодом школою керував і Музаффер. Характеризуючи своїх синів, Садик-паша пише: «Тут в Туреччині один мій син, і то молодший, міг би мене заступити... а в Україні, в Козаччині — мій син старший, бо молодший — то солдат-дипломат, а старший — козак». Музаффер-бей став пашею, і у 1902–1907 рр. отримав посаду губернатора Лівану. Стар-

ший син — Адам зробив непогану кар'єру в російському війську, став генералом.

На початку 60-х рр. XIX ст. ім'я Садик-паші стало «жахіттям» для новоросійських і бессарабських чиновників. Листування між ними та київським військовим губернатором свідчить, що за їхніми даними Садик-паша або сам перебував на кордоні з Росією, або надсилав своїх найближчих соратників для підготовки його «важкої місії в Україні». Яка саме місія мала бути у Михайла Чайковського не відомо, але не важко здогадатися, що вона передувала польському виступу 1863–1864 рр. і мала його підтримати. За твердженням дослідників біографії Михайла Чайковського, в контексті польського виступу він підтримував створення окремої Козацько-гетьманської держави. Російський посол у Стамбулі і у 1868–1869 рр. повідомляв про спроби польських революціонерів зв'язатися з антицарськими силами в Росії. В цей самий час Михайло Чайковський продовжував командувати Оттоманським військом козаків, а також був командуючим османськими військами в Румелії на Балканах.

Під час літніх маневрів 1870 р. в околицях Шумена Садик-паша під своєю командою мав 11 гвардійських кавалерійських ескадронів. За підтримки старшого сина він безпосереднього керував правим флангом кавалерійської бригади у складі трьох козацьких ескадронів. Успішні дії Тимур-бея дозволили бригаді Садик-паші впоратись із поставленим завданням і оточити умовного супротивника. Після проведення цих маневрів Садик-паша подав у відставку через рішення запровадження турецької мови в козацьких підрозділах. У 1871 р. Адам Чайковський на чолі козацьких підрозділів воював у Франції. Садик-паша надав Адаму відповідні «листи» до президента третьої Французької республіки Луї Адольфа Тьєра, з яким був знайо-

мий особисто з 1830-х років. Його загін розмістився в марсельських казармах під командування польського легіону Гржимайла, а Тімур-бей займався дипломатичними справами. Згодом він був призначений капітаном кінних стрільців і командиром ескадрону, до якого планували приписати усіх прибулих до Франції козаків. По закінченню своєї французької місії Адам Чайковський разом з козаками повернувся до Стамбула, а потім переїхав до Росії. Слідом за сином у листопаді 1872 р. Михайло Чайковський одержав дозвіл повернутися до України. Як він зазначав у листі до Олександра II «лягти у вічний спокій в землі моїх пращурів, в улюбленій моїй Україні, то я б повернувся на батьківщину». Разом з Адамом Морозовичем (в Оттоманському війську — Осман-ага), своїм ад'ютантом, поїхав зі Стамбула до Одеси, а потім до Києва. Свої останні роки Михайло Чайковський провів у селі Київської губернії. Польське суспільство не підтримувало з ним активних зв'язків. Як зазначалось у повідомленні російського посла у Стамбулі до новоросійського генерал-губернатора Павла Коцебу «повернення в Росію цього вихідця, який користувався значним впливом — як Вам відомо — серед своїх співвітчизників, здійснило сильне незадоволення, не лише серед затятих поляків, але й між турками, австрійцями та англійцями, внаслідок може статися, що поляки, які знаходяться під впливом ворожих до нас інтриг, вельми раділи б можливості скористатися будь-яким випадком, щоб скомпрометувати Чайковського в очах нашої влади. Вони будуть намагатися зробити йому, навіть в Росії, труднощі та неприємності подібні тим, яким він неодноразово піддавався тут, з того часу як прийняте ним рішення стало відомим» (йдеться про переїзд до Росії — О. Б.). У 1886 р. Михайло Чайковський покінчив життя самогубством. Похований він був неподалік садиби де

проживав, а у 2008 р. польська громада поставила на місці поховання пам'ятник.

Його син Адам Чайковський ще на початку ХХ ст. проживав у Сімферополі у відставці. Він зберігав шаблю свого пращура гетьмана України Івана Брюховецького, яку йому передав батько Михайло Чайковський. Доля її не відома.

Створено Садик-пашею Оттоманське військо продовжувало існувати і брати участь у різноманітних військових операціях до кінця 1870-х рр. За що є численні повідомлення про постачання харчів, коштів, зброї козакам обох полків. В 1875 р. маємо білет про звільнення одного з козаків Дмитра Тошева, села Лока Дупнішко, який служив добровольцем полку № 2 Оттоманського війська. За свідченням польських і болгарських дослідників частини Оттоманського війська воювали й у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. на стороні Османської імперії.

Таким чином, сформоване Михайлом Чайковським «Оттоманське козацьке військо» — «Військо вірних козаків» Садик-паші («Вірний»), стало однією з багатьох варіантів використання ідеї козацтва для залучення на свій бік українського населення, в даному випадку для підтримки мрії відновити Польську та Козацько-Гетьманську держави. Сам Михайло Чайковський як народився, так і закінчив своє життя в Україні, промандрувавши все життя і здобувши військову і політичну славу у Франції та Османській імперії, славу письменника в Польщі. Козацькі частини останні роки свого існування перебували без Садик-паші під командування польських та османських офіцерів, але в цей період нащадків українських козаків у війську майже не залишилось.

ПРИРУЧЕНЕ КОЗАЦТВО? (козаки Лівобережної України)

наслідок суспільних та адміністративних перетворень після ліквідації автономії Гетьманщини у 1864 р. і козацького полкового устрою у Слобідській Україні розпочинається «вписування» цих регіонів до становища загальноросійських, більшість населення мало увійти до податних станів Російської імперії. Особливо сприятливими для подальшої уніфікації населення виявились 80-ті роки XVIII ст., коли дещо стабілізувалась міжнародна ситуація.

Вже у 1765 р. козацькі полки Слобідської України були розформовані, а замість них створювались регулярні — Харківський уланський, Сумський, Охтирський, Острозький (існував до 1796 р.) та Ізюмський гусарські полки. Козаки, які утримували гусарські полки отримали назву «військові поселенці», а їх поселення — державні військові слободи. Вони володіли своїми землями на правах особистої свободи, але протягом другої половини XVIII ст. це право вільно розпоряджатися потомственими козацькими землями поступово обмежується. У 1783 р. вони, як і козаки Лівобережної України, обкладались оброком. Частина колишньої слобідської козацької старши-

ни могла вийти у відставку або перейти на службу в гусарські полки і замінити свої чини на армійські з пониженням на один чи два чини.

У 1785 р. старшина була зрівняна в правах з російським дворянством. При цьому вона могла залишатись зі своїми правами або перетворюватись у дворянство російського типу. Як вважають дослідники, досвідчений військовий адміністратор Петро Румянцев, зацікавлений в стабільності бази його армії, проводив цілком виважену та помірковану політику, розпочинає діяти в напрямку нобілітації вже з 1780-х р. Документи, які надавала старшина для того щоб довести належність до привілейованого стану дає «Відомість про ніжинську шляхту» у квітні 1784 р. Наприклад, колезький асесор Михайло Волховський подав «три копії патентов на чини войскового товариша, сотничого та бунчукового товариша», військовий товариш Андрій Годи́ло «копію патента на чин», бунчуковий товариш Василь Ка́дигроб «на чини хоружого полкового и обозного предъявил и сообщил в копиях патенты», значкового товариша сини Григорій та Олександр Наливайки «в чину полковых канцелярист состоящие приложили копию патента отцу их на чин значкового товарища из Генеральной войсковой канцелярии данной» тощо.

Старшина, маючи значну корпоративність, почала «шукати дворянство», що відволікало її від інших суспільних перетворень та соціальної активності. Дещо узагальнений образ старшини 70–80-х років XVIII ст. можна створити на основі «сказок» родичів бунчукових товаришів Василя Дмитровича Рославця і Йосипа Дмитровича Рославця. Перший походив з військових канцеляристів. Розпочав службу, вступив у 1764 р. військовим канцеляристом, а у 1765 р. став бунчуковим товаришем. В військових кампаніях участі не брав, «кромі внутренних разных коменди-

рацій і комісій». Під слідством і судом не був, продовжувати службу спроможний і на підвищення чину при відставці гідний. Одружений з дочкою бунчукового товариша Григорія Кулябки Олені. Мав чотирьох дочок — Ульяну, Марфу, Єфімію, Софію та сина Якова. Останній в 13 років здобував освіту в «кієвських училищах латинського, німецького и французького язівков», в через три роки навчався в Чернігівському колегіумі.

Василь Рославець мав непоганий майновий стан. Зокрема, «подданих малоросійських по ревизіи 1764 году написанных в селах Ішове, Сенкове, деревнях Попсуевке, Дмитрове, Болотихове, Елисевичах, Макарове, и Санниках 31 хату до полку Нежинского, в городе Глухове, в селе Щербрах и слободе Княжичах 33 хати».

Інший представник старшини — Йосип Рославець, походив з родини значкового товариша, вступив на службу у 1732 р. За відмінну службу «жалован значковым товаришем», а у 1757 р. гетьман Кирило Розумовський «жаловал» бунчуковим товаришем. У військових кампаніях участі не брав. Під слідством і судом не був, за віком продовжувати службу був не спроможний. Одружений з дочкою бунчукового товариша Андрія Гудовича, мав двох дорослих дітей — Івана, 36 років, який служив майором в Апшеронському полку та Олександра, 22 років, що служив в легкокінному Чернігівському полку поручиком та скарбником. Проживав у селі Дмитрівці першої Почеповської сотні, йому належали «малоросійські піддані» в цьому селі та 47 хат в інших селах.

За «списком шляхетства, чиновників, вдів та їх дітей, які мешкають у Погарському повіті» від 14 червня 1780 р. нараховувалось близько 144 осіб. З усіх визначених протягом 1772–1781 рр. близько 67–70% могли продовжувати службу.

Українська шляхта в цей період, могла здобути значну частину привілеїв, на які вона претендувала майже півстоліття, у випадку якщо стане частиною російського дворянства. Здобувши ці права, старшина розглядала себе представником «вже не окремої країни, а регіону, включеного до імперської системи» і відповідно мала визначити свою роль у цій системі. Дослідники вважають, що «колабораціонізм» козацької старшини з російським урядом став одним з чинників достатньо швидкої втрати автономії Гетьманщини.

На лівобережній частині українських земель у 1781 р. внаслідок запровадження нового адміністративного поділу на три намісництва — Новгород-Сіверське, Чернігівське, Київське — полково-сотенний устрій перестав існувати. Маніфестом від 3 травня 1783 р. оголошувалась заборона вільного переходу зі стану в стан і вводився подушний податок, що узаконювало кріпацтво. За цим документом правом особистої свободи мали користуватися лише колишні так звані реєстрові козаки, які були записані у «списки реорганізованої козацької верстви під час ревізії 1782 р.».

Одночасно, 28 червня 1783 р. затверджувалось «Положення про регулярну кінноту», за яким із представників лівобережного козацтва створювались 10 регулярних кавалерійських полків, утримання яких йшло за рахунок оброчних платежів, що сплачували козаки, і які замінювали «незрівняльні збори». У 1784 р. полки йменувались карабінерні й увійшли до складу регулярної кавалерії. Вони розміщувались у селах і містах за місцем проживання колишніх козаків і відповідно називались: Лубенський, Переяславський, Сіверський, Чернігівський, Глухівський, Стародубський, Ніжинський, Київський, Софійський, Тверський, Полтавський.

За зазначеними вище та іншими документами створювались відразу дві проблеми. Перша, пов'язана зі значним опором тих, кого перетворювали на кріпаків, і це наявно засвідчили Турбаї, які визначили необхідність обережності в даному питанні. Крім того, розпочалось так зване «шукування козацтва», а саме намагання довести належність до груп населення, яких обійшла кріпацька доля. У свою чергу, цей процес мав сприяти пошуку свого коріння, і відповідно подальшої ідентифікації та поглиблення свідомості свого походження. Внаслідок цього кріпосні селяни склали меншість населення Лівобережної України.

Другу проблему створювала та частина населення, яка отримала назву «малоросійське козацтво». Уряд мав рахуватись з їх історичними поземельними правами, створивши як стверджує дослідник Олександр Кухарук «правову колізію», внаслідок чого вони отримали частину прав дворян не належачи до цієї верстви. В умовах нової російсько-турецької війни можливе загострення внутрішньої ситуації було вкрай не вигідним, а бойовий досвід козаків міг бути з користю використаний, уряд мав враховувати й це. Вже протягом 1790–1791 рр. князь Григорій Потьомкін взявся за формування козацьких частин на Лівобережній та Слобідській Україні, обґрунтовуючи це загрозою війни з боку західних сусідів, а також тим, що території Слобідської та Лівобережної України утримували мало військ порівняно з іншими регіонами. Так, до ліквідації малоросійських полків Лівобережжя мало 17000 виборних козаків і компанійців, а у 1790 р. всього 10500 солдатів регулярної армії. Цей дисонанс князь Потьомкін мав намір виправити за рахунок створення на Лівобережжі іррегулярних військових формувань. На думку історика Тараса Гончарука князь почав реалізацію за змістом схожого проекту реорганізації лівобережного козацтва, запропо-

нованого у 1788 р. маршалком Київського намісництва Василя Капніста. Зауважимо, що на усі подібні заходи Потьомкіна уряд дивився як на тимчасові, розуміючи серйозність загрози повернення «старих часів» (про, що йшлося вище).

В кінці XVIII ст. вперше виникає ідея переселення малоросійських козаків та селян Лівобережної України на Кубань. Цим намагались посилити Чорноморське військо здатними і звичними до військової служби людьми, які «вели уже колись рід життя» схожий з чорноморцями. Це давало також можливість зменшити земельний голод в українських губерніях, вирішити питання про визнання українських козаків повноправними володарями їхньої земельної власності. Ще одну досить важливу причину подібних заходів відзначив вже наприкінці XIX ст. Микола Стороженко. Він писав, що переселенням козаків на Кубань уряд намагався «зменшуючи чисельність козацької верстви (в українських землях — *О.Б.*), сприяти його становому «знеособленню» й «асиміляції ..... з іншими податними верствами імперії». Так, лише в 1796 р. переселено із Чернігівщини на Південь 479 родин (2394 осіб) козаків (85% з яких мали всього 2 десятини землі або були зовсім безземельні). Набагато чисельніші переселення розпочинаються вже у XIX ст. Зазначимо, що не всі бажали переселятись офіційно було багато таких, які йшли на південноукраїнські землі самостійно поодинокі й з родинами. Серед таких були Федір Грисуновські з матір'ю з Конопського повіту Чернігівської губернії, Роман Михайленко з дружиною Марфою з Лохвицького повіту Полтавської губернії. Обидва чоловіки вийшли на заробітки у Південну Україну та Південну Бессарабію. Збереглися антропомітричні дані цих чоловіків. Обидва близько 1770-го року народження, перший з них «обличчям чист-

ий», мав «волосся русяве, ніс гострий, очі сірі, ріст середній», другий з них навпаки був смуглявим,» обличчям рябоват», волосся мав русяве, ніс «малопродолговатый», ріст «посредственный».

С другої половини 90-х років XVIII ст. на території колишньої Гетьманщини відбуваються зміни через неординарну політику Павла I, які частина дослідників схильна аргументувати «бажанням діяти всупереч Катерині II», а частина з тим, що «імперія з дворянської починає трансформуватись в абсолютистську». Так чи інакше, але указ «О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правилам и порядкам» від 30 листопада 1796 р. дещо затримав уведення нових загальноросійських адміністративно-судових структур і стабілізував ситуацію серед різних верств населення. Історик Олександр Кухарук припускає, що у намірах Павла I під час військового реформування могло бути, в тому числі і «поєднання посади Київського (Малоросійського) військового губернатора (командуючого військами (армією) на частині території України з козацьким гетьманством». Однак реформи наштовхнулись на протидію в середині самої колишньої Гетьманщини. Зокрема через тих, хто вже встиг скористатися своїм вигідним становищем, внаслідок отримання матеріальних благ, в тому числі й щойно nobilitованими колишніми козаками.

На початку XIX ст. відбулась низка перетворень, які мали вподальшому інтегрувати колишню Гетьманщину до імперії. Малоросійський генерал-губернатор Олексій Куракін дивився на підлеглі йому території як на щось дивовижне. Характерний епізод, що відбувся з ним, описала відома дослідниця Валентина Шандра: «зустрівши у Конотопі «миловидну дівчину в звичному українському вбранні він настільки замилювався нею, що навіть, подарував їй

10 руб. на стрічки». Принаймні це засвідчувало, що було багато ще над чим працювати у нівелюванні специфічних рис регіону.

У 1801 р. імператор Олександр I своїм наказом, підтверджуючи пільги козацтву, в той самий час ліквідував «устрій та судочинство згідно з попередніми звичаями і правом» й увів корпоративні дворянські установи, що викликало небезпідставне занепокоєння у козацької старшини. Справа в тому, що дворянські зібрання губерній мали право надавати представникам старшинських дрібних родів — «дворянство», однак протягом першої третини ХІХ ст. більшість з представлених на дворянство старшин його не отримала (мова йде про старшин, які служили в адміністративних установах колишньої Гетьманщини). Серед них рід сотників Віленських, Круковських, Бачинських та ін. Вищі геральдичні установи, які мали підтвердити надання дворянства — відмовили їм в цьому, аргументуючи це тим, що в документах, на підставі яких надавалось дворянство, не має положення про те, що «малоросійські чини прирівнювались до офіцерів, які служили на дійсній військовій службі і яким лише надавалось право користуватися дворянством». Однак ті зі старшин, які отримали офіцерські звання після ліквідації реформування малоросійських полків у 80-х рр. ХVІІІ ст., теж не могли скористатися правом отримати дворянство через те, що точно не визначалось, які саме «малоросійські чини відповідають яким табельним офіцерським». Ця невизначеність наносила тяжкий удар значній кількості лівобережної старшини, яка не мала інших доказів на своє благородне походження ніж «свої і предків своїх служби в козацьких старшинських чинах» і закривала їм можливість отримати не лише матеріальні привілеї, але й право служити в державних установах, відповідно виховувати дітей та ін. Вбачаючи в цьому зневагу

до власних патріотичних почуттів, дворянські установи Чернігівщини і Полтавщини звернулись до урядових установ зі скаргою про «припинення національних чинів». Рішення щодо цього питання було прийнято лише у 1835 р. В наказі точно роз'яснювалось, які саме чини «старої малоросійської служби» могли отримувати спадкове і особисте дворянство, ті зі старшинських родів, що не змогли представити відповідних документів, переводились до козацької верстви.

Одночасно не зважаючи на усі спроби «вписати» «малоросійських козаків» до інших груп населення, вони продовжували користуватись правом власності на землю, яке вважалось монополією дворян. Козаки виявлялись достатньо численними для простої «ліквідації» — фізичного або суспільного асимілювання, крім того чинник колективної свідомості, належності до «гонорової» та «вільної» верстви козацтва міг відіграти «злий жарт» з подібними занадто активними спробами уряду. Тим більш, у нестійкій міжнародній ситуації це було б вкрай небажаним. В зв'язку з цим дослідники засвідчують різнобій в обіцянках уряду і збереження козацьких полків після закінчення бойових дій.

Поряд з козацькою старшиною роз'яснення свого становища потребувала ще одна група козацького населення Лівобережної України. Після оформлення кріпацтва у 1783 р. правом особистої свободи користувалися лише так звані реєстрові козаки, а ті з козаків, які не були записані до списків реорганізованої козацької верстви під час ревізії 1782 р., мали стати поміщицькими підданими. Саме в останніх, з наказом 1801 р., з'явилась надія переглянути своє становище і вони масово почали подавати клопотання про повернення в козацтво («иски о казачестве») до відповідних установ. Дана ситуація змусила звернутися малоросій-

ського генерал-губернатора князя Олексій Куракіна до Сенату з пропозицією чітко визначити кого вважати козаком. Надії були перекреслені сенатським наказом 28 червня 1803 р., за яким право вийти з кріпацької залежності надавалось лише тим козакам, предки яких числились у реєстрі і випадково були закріпачені. Для підтвердження свого походження козак мав надати писемні докази, а за їх відсутності, слід було звернутися до свідків з дворян, або козаків, або міщан. За даними сьомої ревізії 1816 р. кріпаки-козаки і селяни в Чернігівській губернії становили 38% , в Полтавській — 44% від усього населення.

Одночасно цим наказом надавалось право на володіння, купівлю і продаж земель «малоросійських козаків» за умови збереження мінімальної земельної ділянки у 8 десятин. Останнє пояснювалося необхідністю стимулювати переселення козаків на південні землі, чим намагались зменшити соціальну напругу і розв'язати проблему малоземелля в регіоні. Крім того у південноукраїнських регіонах, вони «розчинялися» у загальній масі інших переселенців і переймалися вже спільними для них проблемами влаштування. Як твердять дослідники, «козаки досить неохоче переселялись під контролем відповідних державних структур, переселенських контор, водночас претендували на отримання державної допомоги. Характерно, що, здебільшого, вони поселяються вже у відомих їм місцях, а не в нових слободах».

Переселення мало здійснюватися на добровільних засадах з дозволу генерал-губернатора і, в першу чергу, тим родинам, які були вільні від недоїмок, повинностей і боргів. На відміну від інших козацтво переселялось за власний рахунок, а кошти мало отримати, продавши свою ділянку землі. Внаслідок цієї політики на землі Півдня України переселилось близько 7 тисяч козаків.

У подальшому положенням 17 березня 1808 р. передбачалось пересилити на Кубань 25 тисяч козаків Полтавської і Чернігівської губерній та визначались умови цього переселення. З метою надати переселенцям матеріальну допомогу і тим самим покращити перші враження малоросійських козаків від нових місць проживання, Чорноморське козацьке військо підготувало необхідну кількість хліба, будівельного лісу, збіжжя для посіву. Переселенцям надавалось трирічне звільнення від служби для можливості завести власне господарство. Переселення «малоросійських козаків» почалося навесні 1809 р. До кінця року на Кубань з Полтавської і Чернігівської губерній переселилось 20 910 осіб обох статей. В наступному 1810 р. з цих самих губерній переселилось ще 24 групи чисельністю 7237 чоловіків і 6144 жінки, а в 1811 р. — 1417 чоловіків і 1199 жінок. В цілому з 1809 по 1811 рр. з Полтавської і Чернігівської губерній в Чорноморію переселилося 41 635 чоловік обох статей.

Отже, протягом кінця XVIII — початку XIX ст. у Лівобережних та Слобідських землях України накопичилось чимало проблем, пов'язаних із перебуванням на цих територіях значної маси населення з козацькими традиціями життя. Намагання вирішити ситуацію без соціальних вибухів та протестів вимагало від урядових структур виважених компромісних рішень — організація тимчасових не завжди визначених за статусом і майбутнім козацьких військ, перетворення частини козаків в інші соціальні групи, переселення. Іншими словами козацтво поступово «приручали» до нових форм життя. Однак в цей період ці заходи не давали можливості відразу й остаточно розв'язати складну ситуацію, а лише утримували її під контролем через довгі, інколи болісні для козацького населення зміни.

ЯК КОЗАКИ З НАПОЛЕОНОМ ВОЮВАЛИ

Період війн з Наполеоном на початку XIX ст. призвів до зміни у ставленні урядових структур до козацтва й одночасно пожвавив надії на формування нових військових одиниць. За наказом 30 листопада 1806 р. розпочалась організація так званого «земського війська» на території малоросійського генерал-губернаторства (Чернігівська і Полтавська) — усіма верствами було зібрано 26 тисяч ополченців, активно надходили продукти до армійських магазинів. Потреби в додаткових коштах змусили розповсюдити на Лівобережну Україну систему відкупів і збільшити акцизи на горілку, що призвело до протестів з боку козацтва.

Війна 1812 р. викликала до життя декілька проектів створення нових козацьких військ. Одним із них став реалізований проект організувати з козацького населення Київського генерал-губернаторства (Київська, Волинська і Кам'янець-Подільська губернії) кінне козацьке військо на правах ополчення. Під час набору до війська передбачалося надання пільг, а саме один козак зараховувався за двох рекрутів під час наступного набору. Оголошення монаршої волі в українських землях отримало значний суспільний резонанс. Бажаючих вступити до війська було до-

сить багато, і щоб відібрати найкращих, доводилося проводити відбір у декілька етапів. Імператор чітко й однозначно обіцяв зарахованим до майбутнього козацького війська: «коли минеться в українських полках потреба, всі вони будуть розпущені по своїх домівках, але вже назавжди залишаться належними до війська і за першою вимогою зобов'язані будуть з'явитися на службу, і скласти знов свої полки, задля чого вони повинні тримати в задовільному стані зброю, одяг і коней, утримуючи все за власний кошт, і звільняючись за це від усіх інших державних повинностей. Діти їх, народженні після зарахування до війська, також належатимуть до нього. Тим із них, кого поміщики не вважатимуть за потрібне прийняти назад у свої маєтки, будуть відведені для заснування власного господарства ділянки на державній землі — про що буде зроблена особлива постанова». Отже влада мала намір організувати щось подібне до іррегулярних частин або військ.

Козацький полк мав складатися із 1347 рядових і офіцерів. Загальна кількість усіх чотирьох полків повинна була дорівнювати 5388 особам. Крім зазначених стройових чинів до складу кожного полку потрібно було зарахувати ще близько 60 нестройових (лікар, фельдшери, ковалі та ін.) Цікавим є те, що однією із проблем комплектування стала відсутність офіцерського складу. Дослідники пояснюють таку ситуацію через те, що представники переважно польської за етнічним походженням шляхти Правобережної України, які повинні були добровільно займати офіцерські посади, не виявили особливого патріотизму до Росії і не поспішали йти на службу, не підтримали таку ініціативу й офіцери, й унтер-офіцери Полтавщини і Чернігівщини. Для початкової організації ескадронів до кожного з них було направлено по одному кадровому офіцеру

з регулярних кавалерійських полків. Командири полків за-тверджувалися імператором з подання Івана Вітта.

Для формування чотирьох полків козацького війська відводилася територія 12-ти повітів Київської і чотирьох Кам'янець-Подільської губерній. Козацькі полки Київської і Кам'янець-Подільської губерній офіційно називалися «Українська кінно-козацька дивізія». У кінці липня 1812 р. Українська кінно-козацька дивізія була сформована і нараховувала близько 4800 козаків. Генерал Фабіан фон дер Остен-Сакен, приймаючи до свого корпусу козацькі полки під командування, відзначав, що вони знаходяться в задовільному стані, незважаючи на швидке їх формування. В липні 1812 р. ці полки увійшли до армії під командуванням генерала Олександра Тормасова, що дислокувалася на Волині. Після звільнення Росії від французьких військ і перенесення театру воєнних дій на територію Центральної Європи в 1813 р. кожний полк отримав поповнення кількості 270 осіб з поселян Київської, Подільської і Волинської губерній. Для цього в зазначених губерніях було проведено додаткові набори до козацького війська з числа державних селян за аналогічними умовами, що і влітку 1812 р.

Швидкість формування козацьких полків у Київському генерал-губернаторстві, їх чудовий стан, ентузіазм населення, викликаний їх створенням, підштовхнули російське військове командування спробувати повторити експеримент, тепер вже на території колишньої Гетьманщини, а саме Полтавська і Чернігівська губернії, де проживало на 1813 р. 460 905 осіб козацького походження. У Полтавській губернії вони становили 83%, в Чернігівській — 71% від загальної чисельності державних селян цих губерній. В лютому 1812 р. козаки були зрівняні у виконанні поземельних повинностей з державними селянами.

З початком Вітчизняної війни 1812 р. малоросійський генерал-губернатор Яків Лобанов-Ростовський оголосив проект створення Малоросійського козацького війська разом з обіцянками значних пільг і привілеїв, зокрема, відновити їх колишнє становище, сподіваючись на підтримку Олександра І. Невдовзі після видання «Попередніх вказівок для створення Українського козацького війська» 25 червня 1812 р. Малоросійському генерал-губернатору князю Якову Лобанову-Ростовському надійшов «Височайший рескрипт» імператора, в якому зазначалось, що з «малоросійських козаків» у довірених йому губерніях на нього покладається завдання організувати кінно-козацькі полки. Передбачалося, що вони могли б стати альтернативою рекрутського набору, який планувалося провести восени. Кількість полків мав визначити генерал-губернатор «знаючи наскільки потрібно збільшення кількості військ, проти ворога багаточисельного і небезпечного». Це надихнуло козаків до вступу у військо. Внаслідок цього в Полтавській і Чернігівській губерніях не лише сформували 15 іррегулярних козацьких полків, але й розпочалося створення земського ополчення, не дивлячись на те, що ці губернії не були включені до переліку адміністративних одиниць, де формували ополчення. «Малоросійські кінно-козацькі полки» — таку офіційну назву отримали новоутворенні полки, чисельність яких складала 18 000 вершників. Формування полків розпочалося з другої половини липня 1812 р. швидко і завзято. Вступити в козацьке ополчення міг кожен. Вони озброювались, обмундировувались і утримувались за власний рахунок. Кожен козак повинен був з'явитися до призовного пункту у власному суконному жупані, суконних шароварах, у шапці з овечих смушок, мати пару полотняних онуч, дві пари чобіт, три сорочки, чорний суконний галстук, баклагу для води, ар-

кан, сакву, нагайку і маленьку суконну валізу. У такому обмундируванні козак розпочинав службу і відбував її до того моменту, коли у полкових швейних майстернях закінчувалось пошиття обмундирування за офіційно затвердженими зразками. На обмундирування війська збиралося по 1 крб. 50 коп. з кожної ревізької особи. Кожен козак був зобов'язаний прийти з конем, на купівлю якого асигнувалося 100 крб., що вносила козацька громада. Щодо зброї, то вона також поставлялася козаками, кожен мав прийти зі своїм сідлом. Зброю козаки мусили мати власну: холодної було вдосталь, вогнепальної не вистачало. Головним критерієм було вміння їздити верхи. У Полтавській і Чернігівській губерніях спочатку планувалось проводити набір з розрахунку від кожної сотні ревізьких осіб по одному козаку (як під час рекрутських наборів), але земськими комісарами з ініціативи самих козаків кількість добровольців, які вступали до війська, установлювалась в чотири рази більша, тобто — один вершник з кожних 25 чоловік козацького стану. В деяких повітах Чернігівської губернії демографічна ситуація і майновий стан населення не дозволяв спорядити на службу більше двох козаків з кожної сотні.

Іван Котляревський, який брав активну участь у формуванні 5-го Полтавського полку писав: «Люди, яких я прийняв, гарні, старих не має, і молодиків мало; більша частина козаків вступають з задоволенням, завзяттям і без найменшого суму; всі з піками і шаблями, але багато є шабель, які перероблені з кіс; є й рушниці з пістолетами, але ця зброя в неналежному стані. Коні не високі, але до служби здатні, одяг весь новий, але потрібно буде привести до єдиного зразка...». Відсутність теплого зимового одягу і через це переохолодження призводили до захворювань.

Пізніше, після осінньої кампанії 1812 р., усі Малоросійські кінні козацькі полки були зараховані до регулярної армії, і разом з цим отримали нове обмундирування. Рядові Чернігівських полків мали темно-зеленого кольору короткі козацькі куртки з червоною випушкою і жовтим номером полку на пагонах, такого ж кольору шаровари; чорні овечі шапки з червоним верхом і чорним вовняним султаном та замшеві рукавиці. Козаки Полтавських полків були одягнені у сині козацькі куртки з червоним коміром й обшлагами, сині шаровари з червоними лампасами; носили замість шкіряного кушака — вовняні червоні кушаки, овечі чорні шапки з червоним суконним верхом, чорним султаном з кінського волосу.

Козацькі та ополченські полки, які не були відправлені до регулярної армії, відмінно проявили себе в кампанії 1812 р. Вони сформували разом з місцевим населенням багатокілометровий охоронний кордон, що не дозволяв проникненню на територію Київської і Чернігівської губернії французьких і союзних їм польських збройних загонів, цим звільняли значні сили регулярних військ. Кінні козацькі полки Наддніпрянщини застосовувалися військовим керівництвом переважно в запіллі, для залогової і лазаретної служби, охорони комунікацій, конвоювання полонених, здійснення поліцейських функцій та ін. Разом з цим, деяким полкам випадала нагода продемонструвати своє знання військової справи і з успіхом застосовувати свій багатий бойовий досвід під час виконання відповідальних завдань на передовій. Зокрема, відзначитися в боях під Малоярославцем і Красним, при звільненні міст Речиця, Рославля, Чечерська, захисті Калуги, Брянська, брали участь в облогах фортець Замостя, Модліна, Торна, Рославля, здійснювали летучу пошту від Борисова до Вітебська, на території герцогства Варшавського несли зало-

гову службу, звільняли Дрезден і Гамбург, в «битві народів» під Лейпцигом, 3-й Чернігівський полк та частини Української війська дійшли до Парижа. Справжнім героєм став командир 2-го Українського кінного козацького полку майор Храповицький. За особисту хоробрість, відданість і талант воєначальника в ході закордонних походів він був нагороджений орденом Святого Володимира 3-го ступеня і підвищений у званні до полковника.

Після завершення закордонних походів 30 серпня 1814 р. 1-, 2- і 3-му Українським козацьким полкам була надана почесна нагорода: срібні труби з написом: «В подяку за відмінні подвиги, здійснені в минулій кампанії». Однак 1-й полк отримав, наприклад, срібні труби з написом: «1-го Українського полку 30 серпня 1814 року».

Українське і Малоросійське козацькі війська перебували у відомстві Військового міністра на однакових правах з Донським, Чорноморським, Бузьким та іншими військами. Проте вони суттєво відрізнялися від іррегулярних п'ятисотенних донських полків як за штатом, так і за характером служби, і це наближало їх до регулярних полків легкої кавалерії.

Одночасно, війна 1812 р. з Францією викликала в російських колах до життя проект відновлення «Вільного Дунайського козацького війська» в Бессарабії, автором якого був штабс-капітан Григорій (?) Шостак. За цим проектом передбачалося зараховувати до його складу колишніх козаків, вихідців з-за Дунаю, вільних іноземних і російських підданих. Війську мали бути передані землі між Дунаєм і Дністром. За організаційними засадами воно будувалося на зразок Чорноморського козацького війська. Внутрішній устрій базувався на козацькому самоврядуванні. Козаки мали на власному спорядженні нести кор-

донну службу на Дунаї і вздовж Чорноморського узбережжя.

Цей проект був поданий командуючому Дунайською армією адміралу Павлу Чичагову. Він загалом схвалив проект, виходячи, перш за все, з військових потреб. Але проти відновлення в краї козацтва рішуче виступила місцева адміністрація на чолі з бессарабським цивільним губернатором С. Д. Стурзою. Після чого він категорично відхилив проект, посилаючись на досвід утворення Усть-Дунайського війська, що призвело до активізації селянського руху.

У період наполеонівських військ бузькі козаки перебували в діючій армії. Відомий герой 1812 р. Денис Давидов спеціально відзначив героїзм 1-го Бузького полку, який активно діяв і в закордонному поході, особливо у Франції при Краоні, Ларні, Арсісі, Парижі. 2- та 3-й Бузькі полки боролися з французькою армією на Дніпрі, у складі партизанських загонів О. Фігнера та О. Сеславіна, відзначились у боях під Дорогобужем, Крапівною, Борисовим. 2-й полк закінчив свій похід у Вільно.

Використати українське козацтво у подіях 1812 р. мали намір і з боку супротивника Російської імперії, а саме Франції. Протягом певного часу в уряді Наполеона ретельно вивчали історичне минуле козацтва, його становище на початок XIX ст. Інтерес таких досліджень був, як твердить В.Ададуров «насамперед військово-стратегічним», в основі лежала оцінка ступеня відданості козаків Російській імперії, а через це й можливості залучення козаків на службу проти Франції, так і навпаки у лави французької армії проти Росії. Особливо в цьому питанні відзначались польські представники, посилаючись на досвід взаємодії з козаками проти Росії наприкінці XVIII ст. у відстоюванні польської державності. Вони пропонували, в

разі спільної перемоги над Росією, створити, «нації» козаків державу з назвою «Наполеоніда». Однак французький уряд був більш реалістичний щодо перспектив залучення козаків у війну з Росією на своєму боці, що й визначили подальші події 1812–1814 рр.

У 1814 р. Олександр I мав намір, навіть, реорганізувати армію взявши за зразок малоросійські козацькі полки розміщені на західному кордоні, але намір не був реалізований. Дислоковані у Варшавському герцогстві Полтавські і Чернігівські козацькі полки повернулися слідом за ополченням у свої губернії. З 10800 козаків дев'яти Полтавських полків, що з самого початку розпочали бойовий шлях, у свої домівки повернулися 7600, а з 7200 козаків шести Чернігівських полків — 4854.

У червні 1816 р. козацькі полки розпустили і планували переселити в повному складі на Кавказ, але це наштовхнулося на значний супротив козаків, і у переселенні брала участь незначна частина на добровільній основі. Через декілька місяців уряд реорганізував й чотири Українські кінно-козацькі полки, що 26 жовтня 1816 р. склали Українську уланську дивізію. Трохи пізніше частину дивізії об'єднали з Бузьким козацьким військом і разом вони створили Херсонське (Новоросійське) військове поселення кавалерії.

«ПОЛЬСЬКИ СПРАВИ» В КОЗАЦЬКОМУ БУТТІ ХІХ СТОЛІТТЯ

а початку 1830-х років російській уряд продовжив традицію використання козацтва як військової сили, вважаючи, що таким чином це регіональне соціальне середовище можна зберегти в інтересах Російської імперії. Під його безпосереднім керівництвом у 1831 р. було оперативно сформовано вісім «Малоросійських кінно-козацьких полків» для участі у припиненні польського національно-визвольного руху. Ці полки за зразком легкої кавалерії увійшли до резервної армії, яка мала прикривати тил діючої армії, охороняти шляхи сполучення та в разі появи повстанців ліквідовувати їхні загони.

Спочатку всі вісім козацьких полків були направлені до Мінська у розпорядження головнокомандуючого резервною армією генерала від інфантерії графа Петра Толстого. Кожен полк складався з чотирьох дієвих і двох резервних ескадронів. Серед командирів були майор Курляндського драгунського полку Краснокутський, майор Олександрійського піхотного полку Бобохов, полковник Лейб-гвардії уланського полку Лизогуб, підполковник Інгерманландського гусарського полку Сакун, підполковник 2-го Українського уланського полку Гайворонський

та ін. Офіцерські посади в полках посіли вибрані з середовища дворян Лівобережної України відставні офіцери, а також державні чиновники, які отримали офіцерське звання в залежності від чину цивільної служби. Для багатьох молодих дворян Полтавської і Чернігівської губерній, які не мали відповідної військової освіти, але прагнули розпочати престижну військову кар'єру, служба в іррегулярних козацьких полках була слушною нагодою це зробити.

Малоросійський кінно-козацький полк загалом мав складатися з 1099 козаків і офіцерів. Це були чоловіки, переважно не одружені віком від 20 до 40 років. В 1831 р. до війська не набирали молодиків (від 16 років) та досить зрілих за віком козаків. У 1831 р. в обмундируванні та озброєнні козаків відбулися деякі зміни порівняно з 1812–1814 рр. З цього часу військова форма козаків зводилася до єдиного зразку і більше не відрізнялася між собою в залежності від губернії. Полтавські і Чернігівські козаки мали темно-зеленого кольору куртки з червоною випушкою на комірі й обшлагах, шаровари також темно-зелені з червоними лампасами.

У серпні козацькі полки вирушили в похід до Північно-Західних губерній Російської імперії. Переважна більшість козацьких контингентів була розміщена на території Північно-Західних Російських губерній. Наприклад, 8-й Малоросійський полк увійшов до залоги Бобруйська, 5-й — розквартирувався в районі м. Білосток, 2-й — у м. Ковно. Козакам досить часто доводилося брати участь в операціях по оточенню і знешкодженню невеликих повстанських загонів та залишків розбитої польської армії, мали охороняти державний кордон по річці Неман, супроводжували й охороняли в'язнів та військовополонених.

Козацькі команди разом з поліцейськими і працівниками судових органів активно залучалися до організації об-

лав, розшуків, допитів тих, хто співчував або допомагав повстанцям, брали участь в «екзекуціях для найбільш швидкого заохочення обивателів до сплати державних податків» тощо.

Полки впродовж 1832 р. залишались на службі у різних повітах Курляндської губернії, Віленської, Мінської губерній і в м. Мінськ: несли конвойну службу, охороняли і супроводжували до Росії інтернованих на території Пруссії повстанців, здійснювали рейди по населених пунктах з метою вилучення зброї у населення, розшукували призовників-дезертирів — білоруських і литовських юнаків, які намагалися уникнути рекрутчини.

Крім того, 1- і 2-й Малоросійські козацькі полки продовжували свою службу як охоронці порядку та як допоміжні підрозділи митної варти у Віленській і Курляндській губерніях. Самим козакам до січня 1832 р. дозволялося вільно пересуватися по обидва боки кордону. Однак після того, як з'явилася підозра, що у возах з сіном із Польщі козаки можуть за хабарі самі провозити контрабанду, ризький військовий губернатор, генерал-лейтенант барон Матвій Пален заборонив під будь-яким приводом їм з'являтися на польському боці кордону.

У підрозділах спостерігається несвоєчасна поставка харчів, фуражу для коней та ін., висока смертність через погане медичне обслуговування, замерзання через нестачу теплої одежі. В зв'язку з цим, ймовірно, маємо скарги жителів на козацькі загони, які безцеремонно ставилися до місцевих жителів, а інколи вчиняли й протиправні дії. Так, через це 30 листопада 1831 р. командир 2-го полку майор Бобохов звертався до командира 1-го полку майора Краснокутського: «...козаки ввіреного вашому високоблагородію полку, що розташовані на кордоні річки Неман, вимагають від господарів, у яких квартируються, пост-

авлення їм свічок, соломи, дров, круп, картоплі..., крім того забирають силою для коней фураж,...за який розраховуються не за домовленістю, а на свій розсуд, а також безцеремонно залучають для різних потреб обивательські підводи без будь-якої, навіть мінімальної, винагороди. В усіх вищезгаданих діях головним ініціатором виступає корнет...Дяченко». Бобохов нагадував своєму колезі, що нижні чини повинні задовольнятися лише приварком разом з господарями і не мають права вимагати від них більшого.

У полках спостерігались випадки порушення дисципліни з боку козаків і офіцерів, особливо через пияцтво. Наприклад, козак 2-го ескадрону 1-го Малоросійського полку Яким Нарва 29 жовтня 1831 р., «виїхавши на кордон в караул, залишив його, поїхав в корчму і там, залишивши свого коня й амуніцію [без нагляду] став пиячити». В такому стані на другий день Нарва був знайдений козаком Бульбехою. Останній забрав у Якіма зброю, а верхового коня відвів у місце розквартирування ескадрону. Однак козак продовжував пиячити й повернувся на службу лише через місяць .

У січні 1832 р. козаки та офіцери відпускалися по домівках, але за умови, що у разі потреби знову стати на військову службу. Офіцерам заборонялося виїздити за межі Полтавської і Чернігівської губерній без дозволу генерал-губернатора, а козаки ставали на особливий адміністративний облік у земських судах. Козакам дозволялось залишати собі військові мундири, за умови збереження їх у належному вигляді до майбутньої служби.

Козакам після завершення служби були надані пільги: земля закріплювалася довічно з правом продажу, узаконювалось право торгівлі спиртними напоями, скасовувалися недоїмки, зменшився оброчний податок –податок, який накладался на козаків, приблизно дорівнював податкові

від державних селян (за винятком земельної ренти), але військова служба обмежувалась 15 роками з розрахунку п'ять осіб з кожної тисячі осіб на рік, що складало близько 2800–2500 козаків.

Вже у жовтні-листопаді 1832 р. частина Малоросійських кінно-козацьких полків (шість із восьми) зазнала переформування. На їх основі були створені два кінні полки для продовження служби і оселення на Кавказьку Лінію козаків. Вони заснували станиці Владикавказького і Горського полків — Архонська, Ардонська, Пришибська, Урухська, переселялися в станиці — Олександрівську, Андронівську, Владикавказьку, Котляревську, Миколаївську, Приблизну, Змейську, Прохладну, Солдатську та ін. В 1839 р. другий сформований Малоросійський полк був перейменований у Владикавказький, а у 1842 р. до нього приєднали перший полк і зарахували їх до Кавказького лінійного козацького війська. За списками на 1845 р. в Владикавказькому козацькому лінійному полку нараховувалось 1072 чоловік, всього оселених 655 родин. На цей рік полк мав понад 58 тисяч десятин землі. Керівниками полків на Кавказі стали колишні командири малоросійських полків полковники: Олександр Рашевський, Іван Стоцький, Василь Шостак та ін. Як твердять дослідники, саме тут у Терській області малоземельні українські козаки отримали достатню кількість родючої землі, привілеї тощо.

Частина особового складу полків, яка не переселялась, увійшла до регулярних армійських і гвардійських кавалерійських частин. Інші полки (два із восьми) були розподілені між підрозділами митної варти — козаки служили в Ізмаїльському, Скулянськоу, Юрбурзькому, Радзивілівському та Одеському митних округах. Розформуванням Полтавських і Чернігівських полків було покладено кі-

нець сподіванням «малоросійських козаків» на створення постійного війська в Лівобережній Україні; козаки продовжили захищати інтереси імперії вже у складі інших іррегулярних та регулярних частинах російської армії.

Польський національний рух, що набуває апогею у 1863 р. (Січневе повстання розпочалось у ніч з 9/10 (22/23) січня 1863 р. і було приборкано навесні 1864 р.), змусив російський уряд знов звернутися до козаків Лівобережної України. В той самий час організатори польської національно-визвольної боротьби намагалися привернути увагу населення Наддніпрянської України закликами «підніматися на боротьбу за свої права» та відомими гаслами «За нашу і вашу свободу!». Погляди лідерів польського руху 50–60-х рр. XIX ст. поділялись на такі, що відстоювали відновлення держави в межах Речі Посполитої 1772 р. (тобто з правобережними українськими землями в її складі, відновлення, навіть, у варіанті триєдиної держави з Польщі, Литви, України) і такі, що вважали можливим відновити незалежність Гетьманщини. Для підготовки польського виступу 1863–1864 рр., з представників польської еміграції, яка сформувалась після зазначеного вище виступу 1831–1832 рр. була створена розвинена мережа організацій, які мали різні назви — (Агентство, Уряди, Комітети та ін.), і діяли, як в самій Російській імперії, так і в межах різних країн — Франції, Румунії, Османській й Австрійській імперіях. На знайдених печатках цих організацій представлена символіка триєдиної держави у вигляді щитів під однією короною. На щиті, що має позначати українську складову, зображений «козак, який тримає у правій руці меч, і в лівій — хрест». Російський консул в Галаці Павло Романенко, який описував ці печатки в своєму повідомленні зазначив, що такий «герб був прийнятий Хмельницьким». Відзначимо, що «лицар-ко-

зак з шаблею та мушкетом» залишався за часів Богдана Хмельницького гетьманським знаком, а герб Війська Запорозького мав зображення «лицаря-козака із мушкетом» або списом. Підготовка населення Наддніпрянської України до підтримки польського руху йшла доволі активно ще з часів Східної війни. На це дослідники звертали увагу неодноразово. Дозволено навести один приклад, про маловідому справу, як назвали її чиновники Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства — «Справа про відновлення незалежності Малоросії» 1855 р. У справі йдеться про студента Київського університету імені Св. Володимира із дворян Йосипа де Розенталя, який розповсюджував «Прокламації». Зміст цих листівок пов'язаний з польськими ідеями відновлення держави: «Мы, народ, вольный, взываем к Вам братия, которые уже сто лет под игом московской неволи мучаетесь обливаясь горькими слезами, в кровавом поте чела вашего. Мы простираем к вам братскую руку, руку сочувствия — примите ее братия и тогда будет на земле всеобщее равенство и свобода. Послушайте братия вашей собственной истории и нет сомнения, что ваше сердце обольется слезами и в душе вашей пробудиться стремление сбросить вашу неволю». На завершення згадувались видатні українські діячі, що в різний час боролись за вирішення національних і соціальних питань: «Спросите Ваших дедов, как Железняк, Хмельницкий и другие Ваши предводители умели вас поставить в такой силе — и снова будет так, если только захотите, если [...] возьметесь за святое дело и будете слушать предводителей ваших. Мы скоро придем к вам и тогда поможем вам, а между тем да поможет вам Бог в добром деле». Цікавим є те, що надалі текст «прокламації» був записаний українською мовою латинськими літерами і відповідно в перекладі подавався російською транс-

крипцією: «Бувайте здоровы, браты, дай Господы, щоб мы вже вас застали щасливими, вильными людьми! Аминь».

Проте, як відомо, існували поодинокі випадки підтримки польського руху серед української інтелігенції та військових. Козаки, колишні поміщицькі і державні селяни та козаки, в переважній більшості, не відреагували на заклики поляків об'єднати свої зусилля. Обіцянки соціальних реформ, задекларовані в «Золотій грамоті» не справили очікуваного враження на жителів Київської, Волинської і Подільської губерній — основна маса селянства не підтримала польський рух. З початком Польського повстання 1863 р. російська влада усіляко намагалася підкреслити відмінності між українським і польським народами: в політичному, релігійному, соціальному плані тощо. Одним із засобів протиставити український народ ідеям польської національної боротьби стало утворення з «малоросійських козаків» іррегулярних контингентів для участі в ліквідації «сепаратистського» польського виступу.

Були організовані три Малоросійські кінні козацькі полки — 1- і 2-й Полтавські та 3-й Чернігівський. Кожен полк мав складатися з 7-ми сотень: шести основних (дієвих) і однієї резервної. Загальна чисельність особового складу мала становити 1075 чоловік. У кожній сотні нараховувалося по 125 козаків. На посаді командира Чернігівського полку перебував полковник Рахубович, 1-го Полтавського — полковник Кардашевський, 2-го Полтавського — полковник Ерделі. Серед козаків Чернігівського полку зазначались: Яків турок, Никифор Товстоніс, Павло Дірка, Василь Карась, Спірідон Козуб, Федір Лисиця, Каленик Чумак, Григорій Ломоніс, Федір Коновал. Більшість прізвищ були звичними для сучасних українських — Шевченко, Острощенко, Пронченко, Ханенко, Со-

лошенко, Тимошенко, Давиденко, Лавриненко, Науменко та інші.

Козацькі громади повинні були забезпечити полки обмундируванням: сукняними куртками (жупанами), шароварами, чорними овечими шапками з сукняним верхом і кушаками червоного кольору в 1-му Полтавському полку, синього кольору — в 2-му Полтавському полку, світло-зеленим — в Чернігівському полку. Козакам дозволялося носити свою звичайну зачіску, вуси і бороди.

Відповідальність за створення полків повністю належала до компетенції Міністерства Державного майна. В Полтавській і Чернігівській губерніях формуванням полків займалися губернські палати Державного майна, які до виступу полків з території зазначених губерній забезпечували їх продовольством і фуражем. На офіцерські посади запрошувалися особи «всіх вільних станів» — в першу чергу ті, що перебували в запасі або служили в Малоросійських козацьких полках у 1855 р. під час Східної війни.

У полку лише приблизно кожен п'ятий був добровольцем, що значно менше ніж у попередні часи: серед них Яків Боршенко, Трохим Ухало, Євдоким Нечитайло, Кузьма Казка (останній, до речі був відсторонений від служби «через тупість і безтолковість», визнаний «не гідним до служби»), Давид Свистун, Іван Кішка, Осип Солодовник, Дмитро Білоручко та ін.

Близько 5% козаків служили ще у полках під час Східної війни 1853–1856 рр. Порівняно з попередніми прикладами залучення козаків Полтавської і Чернігівської губерній до збройних сил, у 1863–1864 рр. збільшилась юнаків від 16 до 20 років та козаків зрілого віку — від 42 до 50 років — 20%, 74% служилих були у віці від 21 до 30 років. Одружені складали 61,5%. При формуванні полків використовували й так званий військовий найом, коли замож-

ні козаки виставляли замість себе на службу іншого з необхідним обмундируванням та амуніцією. Таких козаків-наймитів у полках нараховувалося не більше 3–5%.

Козацькі полки протягом зими 1864 р. перебували на квартирах поблизу Полтави і Чернігова. На весні вони вирушили на місця дислокації у міста Київ та його передмістя, Тальне та Чуднів. Козаки охороняли кордон, об'єкти військово-промислового комплексу, виконували поліцейські функції та ін.

Не були позбавлені Малоросійські полки й втеч зі служби. Наприклад, козак 1-ї сотні 2-го Полтавського полку поїхав отримувати сіно для своєї сотні та назад до служби не повернувся. Знайшли його лише через кілька місяців. Інший козак Полтавського полку 3-ї сотні Тит Кейбал відмовився виконати наказ про переведення у 4-ту сотню і відправився до корчми, де зчинив скандал і бійку. Навіть після того, як його привели до сотенного командира поручика Лисенка, він не заспокоївся і продовжував вести себе зухвало за що командир полку покарав 25 ударами різок.

Після приборкання польського руху навесні 1864 р. козацькі полки спіткала така ж доля, як і всі попередні часи — їх спочатку розформували за положенням від 26 липня 1864 р., а потім ліквідували. Рядові козаки звільнялися у відпустку. Офіцерам надавалося право або продовжувати службу в кавалерійських регулярних частинах російської армії, або стати «позаштатними чиновниками при канцелярії губернатора з виплатою зарплатні».

Таким чином, козацтво поступово втягувалось у загальноімперську соціальну структуру, але традиції життя і пам'ять минулого не змогла вписатися в імперську структуру. Вони вибухнули з новою силою вже в перших десятиліттях XX ст.

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕНЕРАЛІТЕТ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (нащадки козацько-старшинських родів)

 країнци спорадично почали поповнювати офіцерський корпус російської армії лише з другої половини XVIII ст. Так, Кирило Розумовський у 1748 р. був у чині підполковника лейб-гвардії Ізмайловського полку та генерал-ад'ютанта, а 1750 р. отримав «достоинство Малороссийского Гетмана сим предоставлением в торжествах иметь место с генерал-фельдмаршалами, считаясь с ними по старшинству». Син попередника К. Розумовського, гетьмана Данила Апостола, Петро у 1758 р. отримав високе звання бригадира російської армії, а з 1761 р. генерал-майором (згодом — генерал-аншефом) був Андрій Гудович, син впливового генерального підскарбія України-Гетьманщини Василя Андрійовича Гудовича. Та чи не першим бойовим генералом армії Російської імперії став у 1771 р. представник іншого уславленого козацько-старшинського роду з України — генерал-майор Андрій Степанович Милорадович (у 1747 р. він був бунчуковим товаришем Війська Запорозького, а в 1749 р. — поручиком і гренадером Лейб-компанії).

У даному контексті не можна обійти увагою той факт, що Україна-Гетьманщина як автономне державне утворення впродовж другої половини XVII–XVIII ст. була напіввійськовою країною, а вже з часів Петра I і Катерини II будувалися плани її трансформації у загальновійськові імперські форми. І саме у зв'язку з отриманням великою кількістю козацької старшини та шляхти дворянських прав («малороссийского шляхетства») в останніх десятиліттях XVIII ст. активність українського сегмента у генералітеті Російської імперії неймовірно зростає. Вже в російсько-турецькій війні 1806–12 рр., а, особливо, у війні з Францією 1812–13 рр., бачимо значну кількість генералів українського походження, які були прямими нащадками української козацької старшини з правами малоросійського дворянства, як-от: О. Богдановський, А. Богуславський, О. Глебов, А., Н. і П. Гудовичі, О. Єфимович, М. Карпенко, М. Коробко, В. Костенецький, О. Красовський, В. Марченко, М. Милорадович, Д. Неверовський, І. Паскевич, М. Петровський, К. Полторацький, М. і П. Ставицькі, М. Сулима, І. Трощинський, І. Чарниш і Г. Шостаков.

Слід зазначити, що в офіцерському корпусі досить широко були представлені всі народи Російської імперії. Скажімо, поляків і німців налічувалося по кілька тисяч, по кілька сотень — латишів, литовців, естонців, грузинів, вірмен, татар, кавказьких мусульман. Серед офіцерів були також молдавани, фіни, шведи, караїми, корейці, удмурти, карели, мордва, чуваші, цигани (роми), а також представники інших етносів. Ще різноманітнішим у етнічному плані був склад рядового складу армії та флоту. В офіцерському корпусі за віросповіданням на 1862 р. було: православних — 69,37 %; уніатів (греко-католиків) — 0,05 %; католиків — 20,06 %; протестантів — 9,33 %; вірмено-григорі-

ан — 0,34 %, мусульман — 0,9 % [5, с. 112]. Отже, на середину XIX ст. армія Російської імперії була «російською» (ніхто не стане заперечувати, що представники російського етносу в основному були православними, а, скажімо, серед уніатів і католиків їх було дуже мало) менше, ніж на 2/3, (власне, на 69 %). До речі, під «росіянами», у сприйнятті офіційної влади та науки тоді розумілися як етнічні росіяни/«великороси», так і білоруси, а також сучасні українці.

Але якими мають бути принципи та критерії визначення у колі генералітету російській армії XIX ст. представників українського походження? Пропонуємо чотири основних підходи:

- 1) визначення місця народження майбутнього генерала/адмірала;
- 2) дослідження його родоводу або генеалогічного дерева;
- 3) аналіз прізвища, імені, по-батькові;
- 4) з'ясування місця початку служби, а також — у якому військовому закладі навчався.

Водночас, важливими додатковими відомостями щодо визначення походження того чи іншого генерала можуть бути окремі дані з його повсякденного життя (саме вони складають основні риси «колективної біографії» генералів-українців), як-ось:

- 1) *Якими мовами володів (чи знав окрім російської та інших мов свою рідну мову) той чи інший генерал?* Скажімо, історик, член Державної Ради Російської імперії Дмитро Багалій, який добре знав героя звільнення Болгарії в 1877–78 рр. генерала Михайла Драгомирова, писав щодо нього: «Вспомним тут и о славном земляке М. Драгомирове, который, приезжая на Харьковщину, разговаривал по-украински и очень любил Украину и ее быт» [2, с. 230]. Водночас, очевидно, що один із засновників Тихо-

океанського флоту адмірал Василь Завойко, який народився у селі на Черкащині (нині — с. Прохорівка, Канівського р-ну, Черкаської обл.) у дитинстві розмовляв українською мовою, як і багато інших воєначальників — урожденців українських сіл.

2) *Яким генерал був у повсякденному житті?* До прикладу, дуже часто офіцери співали «песни своей родины», розповідали «малороссийские анекдоты», замовляли денщикам і кухарям готувати борщ, вареники, галушки, фотографувалися у салонах в одязі українських гетьманів, запорожських козаків, писали та читали книги з історії свого народу тощо. Так, під час Кримської війни 1853–56 рр. в українських губерніях Російської імперії часто можна було бачити чернігівських і полтавських козаків, які, наслідуючи запорожцям, «бреют себе головы и на макушке оставляют клок длинных волос, от чего соседи их, русские, с давних времен называют малороссиян хохлами... Полковыми командирами избраны представители лучших из здешних старинных фамилий... И надо видеть, с каким восторгом эта новая картина здешней жизни принимается украинцами!» (запис 1855 р.) [16, с. 157].

3) *Яке коло спілкування мав той чи інший генерал, чи брав участь у культурному житті свого народу, які книги писав і читав, чи шанував «культ предків» тощо?* Скажімо, відомий російський генерал, «герой Кавказа» Платон Антонович товаришував і листувався з великим українським поетом Тарасом Шевченком. Так само переписку з Т. Шевченком вів штабс-капітан Микола Новицький, який згодом дослужився до чину генерал-лейтенанта російської армії [12]. А вже згадуваний генерал Михайло Драгомиров спілкувався з багатьма представниками української культури кінця XIX ст.: істориками В. Антоновичем, Д. Яворницьким і Д. Багалієм, філологом П. Жите-

цьким, художником М. Пимоненком, композитором М. Лисенком, драматургом М. Кропивницьким та ін. Певна частина генералів, особливо ті, які походили з козацько-старшинських родів України-Гетьманщини пам'ятали свої корені та шанували пам'ять про предків. Відомий російський генерал П. Скоропадський згадував: «Благодаря моему деду и отцу, семейным традициям,... несмотря на свою службу в Петрограде, я постоянно занимался историей Малороссии, всегда страстно любил Украину не только как страну с тучными полями, с прекрасным климатом, но и со славным историческим прошлым, с людьми, вся идеология которых разнится от московской...» [19, с. 34].

4) *Чи мав генерал якісь відмінні від офіційних політичні погляди?* До прикладу, якщо говорити про вияви політичного «українського сепаратизму» в свідомості військово-службовців середини ХІХ ст., можна згадати наступне: у 1862 р. особливою слідчою комісією у Санкт-Петербурзі під головуванням князя Голіцина розбиралася справа про колезького секретаря Строніна, губернського секретаря Шевича, штабс-капітана Лободу, вчителя Полтавського кадетського корпусу (зі стін цього корпусу вийшло чимало генералів) Шиманова. Ці особи, включно з військово-службовцями, звинувачувалися в розповсюдженні «обурливих творів і брошур», а головне: «в деятельном участии в образовании кружков для возбуждения, под видом общества грамотности, *неудовольствия народа к правительству с целью отделения Малороссии* (виділ. — Т. Ч.)».

5) *Яка у нього була дружина, яке виховання отримували діти у генеральських сім'ях?*

Син адмірала, командувача Чорноморським флотом Микола Аркас опублікував книгу «Історія України-Русі»,

був засновником українського товариства «Просвіта» у м. Миколаєві, писав українські вірші.

Але тут потрібно наголосити, що не політична свідомість (яку дуже важко визначити серед військового стану!), а саме прізвище, на нашу думку, є основним індикатором визначення походження генерала. Адже, згідно зі способами словотворення прізвищ, фамільних назв, які у кожному етносі різняться, можна відрізнити українця від великороса, татарина від фіна, грузина від вірменина тощо. В ієрархії російського генералітету залишалося багато представників із відмінними від інших у Російській імперії прізвищами, з притаманними українській мові принципами творення прізвищевих назв із закінченнями на «-енко», «-ий», «-ай», «-ець», «-ук», «-юк» тощо.

Потрібно також відзначити, що не всі генерали усвідомлювали себе політичними чи етнічними «українцями-мазепинцями», «малоросіянами» та «хохлами» (за класифікацією А. Каппелера). Більшість із них зараховували себе до пануючої державної нації Російської імперії та позначали себе як «русские». Як казав щодо цього явища міністр внутрішніх справ Російської імперії на початку XIX ст. В. П. Кочубей: «Хоть и родился я хохлом, я больше русский, чем кто другой...». Та водночас, ще один із представників цього відомого козацького роду, полтавський поміщик С. М. Кочубей у листі до князя Н. Г. Рєпніна-Волконського від 11 лютого 1832 р. зазначав: «Наконец, чтобы преобразовать для пользы ее Малороссию, не можно ли бы и самое имя козака заменить другим? Это совершенно было бы для земли сей благодетяние. В Польше, оставшейся части Малороссии, имя сие исчезло и все слилось с именем поляка. Почему бы их не назвать, сих свободного состояния жителей, полтавскими *украинцами* и черниговскими *украинцами*? Можно бы и губернии на-

звать: *Украинскою* Полтавскою и *Украинскою* Черниговскою (виділ. — Т. Ч.)».

Отже, серед генералітету Російської імперії у середині ХІХ ст. нараховувалося 20–25 % генералів і адміралів, які були українцями за походженням та були вихідцями з провідних козацько-старшинських родів України-Гетьманщини.

ЧИНОВНИКИ НА СТОРОЖІ КОЗАЦЬКИХ ІНТЕРЕСІВ

ро намагання частини урядовців інтегрувати групу «малоросійські козаки», які проживали в Лівобережній Україні, у загальноімперський порядок, надавши їй статус війська, свідчить збереження козацьких полків після війни з Наполеоном 1812 р. та скасування додаткових податків для них, враховуючи значні витрати козацьких господарств Полтавської та Чернігівської губерній під час війни. Проте вже з 1819 р. на них знову повною мірою «лягає» податковий тягар.

Малоросійський генерал-губернатор князь Микола Рєпнін-Волконський розумів, що запорукою процвітання і стабільності у регіоні є збереження традиційного укладу життя і господарства провідної верстви місцевого населення — козацтва, і в зв'язку з цим відстоював формування козацького війська. Йому довелося вступити в гостру полеміку з міністром фінансів Російської імперії Дмитром Гур'євим, який наполягав на тому, що наявність козацького війська має значні витрати для бюджету, ним було поставлено під сумнів і право козаків на володіння землею та пільги на несплату податків, що не дозволяли перевести їх на стан державних селян. Колишня козацька стар-

шина також виступала проти створення козацького війська, що могло призвести до перерозподілу земельного фонду в регіоні.

Міністр фінансів Дмитро Гур'єв на початок 1820-х рр. не знаходив місця українському козацтву в політичній і соціальній структурі Росії і прагнув фактично прирівняти їх до державних селян або військових поселян. У 1821 р. Репнін-Волконський опротестував правомірність заборони міністром фінансів права козаків продавати свої спадкові землі, вбачаючи в цьому порушення їхніх «природних прав».

У першій половині 20-х років XIX ст. влада ініціювала нову хвилю переселенського процесу козаків Лівобережжя до Чорноморського козацького війська. Таким чином, уряд намагався розв'язати проблему козацького малоземелля, адже землі тих козаків, хто брав участь у переселенні, мали відійти до тих, хто залишився. У свою чергу переселенці повинні були отримати достатньо землі на нових місцях проживання. Ще однією з причин, за висловом історика Миколи Стороженка, було прагнення царського уряду «вислати з Малоросії найбільш волелюбний елемент, що розчарувався у своїх сподіваннях» після закінчення періоду пільг, наданих козакам на декілька років як вдячність за участь у боротьбі з Наполеоном.

Чергове переселення 25 тисяч козаків з Лівобережної України вирішено було провести на підставі положення від 17 березня 1808 р., за яким здійснювалася перша велика хвиля переселення у 1809–1811 рр. Переселення здійснювалося великими групами по декілька десятків, а то і сотень сімей. Загалом у 1821 р. на Кубань прибуло 5300 сімей, в наступному 1822 р. ще 3150 сімей. Протягом наступних 1823–1825 рр. міграція мала ще менші масштаби. За приблизними підрахунками Федора Щербини за

п'ять років з 1821 по 1825 рр. до Чорноморського козацького війська переселилося з Лівобережної України 8623 сім'ї (48 392 осіб).

Процес організованого російським урядом переселення українських козаків і частково селян з України на Кубань тривав і протягом 1826–1847 рр., однак не носив інтенсивного характеру.

Генерал-губернатор Микола Рєпнін-Волконський намагався закріпити цей успіх, створивши постійні козацькі військові формування, і, навіть, звернувся до уряду з проектом відродження українського козацтва, детально обґрунтовуючи його корисність для держави, але складений ним проект не зацікавив урядовців. Причини залишались ті ж самі: значні державні витрати на військо і не бажання місцевої еліти переглядати земельний форт. Після отримання офіційної відмови від уряду на пропозицію збереження в малоросійських козацьких полків, розчарований генерал-губернатор зустрівся з козаками одного з полків у Лубнах. Вишикуваних в шеренги козаків він запитав де вони бажають служити. Після довгої паузи, яка була викликана таким несподівано відвертим запитанням, один з рядових сказав, що в козаках. Генерал-губернатор відповів: «Ех, ти!... в козаках!... заборонено в козаках». Саме з його ім'ям дослідники пов'язують завершення процесу формування (з колишніх козаків Гетьманщини та вихідців з інших верств населення) специфічного стану малоросійських козаків, що проходив на фоні складних соціальних зрушень.

У 1834 р. була створена Головна господарська контора для групи «малоросійських козаків». Вона займалася справами козацьких землеволодінь, оподаткування, призову до війська та еміграції. На місцевому рівні козаки могли навіть обирати деяких чиновників. Сучасник відзначав,

що «... у них тепер не має числа начальників: члени земського суду, члени контор, волосні урядники усі один перед іншим гноблять та кривдять козаків». Наприклад, з 14 тисяч козаків, які проживали в Попеченській та Мглинській сотнях Мглинського повіту було незаконно стягнуто понад 10 тисяч крб. Предводитель дворянства Полтавської губернії Іван Капніст у доповіді до міністра внутрішніх справ графа Олександра Строганова в 1841 р. зазначав, що в 20–30-х рр. XIX ст. стягнення податків з «малоросійських козаків» супроводжувалося численними зловживаннями і жорстокістю. «Рухоме майно, худоба, вівці і, на решті, одяг поселян продавалися з публічного торгу на базарах і ярмарках, а самих поселян піддавали жорстоким тілесним покаранням. Протягом цього жахливого часу бідність козаків досягла такої межі, що на дев'ять господарів припадала одна пара волів, а землі лишалось не більше 2 десятин на особу; виникло і поступово збільшилось число козаків цілком безземельних...». Це породжувало серед українського козацтва незадоволення своїм становищем і створювало в його середовищі дух колективного протесту і підносило гордість за своє минуле. Так, у 1835 р. козацтво рішуче виступило проти формування з їх представників солдатських, а не козацьких полків. Повстання козаків було жорстко придушено, а керівники — забиті шпідерутенами.

До причин зубожіння новий малоросійський генерал-губернатор Василь Левашов відносив, в тому числі і витрати козаків під час формування козацьких полків 1812 р. і 1831 р.: після війни 1812 р. уряд позбавив козацький стан права на торгівлю сіллям, бо установлювався на неї високий акцизний збір. До того ж, з козаків стягнуто було нові податки, що потягло за собою зростання недоїмок. Він пропонував свій вихід із ситуації погіршення

матеріальної забезпеченості козацького стану: переселити всіх малоземельних козаків, згідно з ухвалою громад, на відведені урядом землі. Переселенські витрати мали б покладатися на заможних козаків, які в майбутньому вже не сплачували б недоїмки за зубожілих. Таким чином потрібно було скасувати кругову поруку, яка мала позитивний результат лише для тих селян, які мали громадську колективну власність, а козаки в Лівобережній Україні здавна володіли кожен своєю землею на індивідуальних началах. Через таку ситуацію неодноразово селяни, а разом з ними й частина козаків переселялись в інші райони імперії. Через виконання одного з таких проєктів вихідці з «малоросійських губерній» разом з «харківськими поселенцями» з 1832 р. оселялись в районі Анапи у так зване «Закубанське поселення», наприкінці 40-х років вони були зараховані до Чорноморського козацького війська.

З 1837 р. козаків підпорядковували Міністерству державного майна, яке контролювало державних селян (до цього часу вони підлягали різним структурам, що зайвий раз свідчить про невизначеність їхнього статусу — Київському генерал-губернатору, Міністерству фінансів, Департаменту військових поселень, Військовому міністерству). Однак це не означало злиття козаків з державними селянами, вони залишили за собою права землеволодіння, пільгові податки та військову службу. Як твердять дослідники перебування під однією юрисдикцією з державними селянами перекреслювало всі питання особливого козацького статусу. Для імперської влади козаки стали особливою групою державних селян, що передбачалось зробити ще з 1802 р. Відчуття спільного козацького походження і станової особливості посилені бойовими традиціями — те важливе, що також відрізняло козаків від державних селян, разом з тим могло створювати певну небез-

пеку для російської влади. Посилювало соціальну напругу і незадоволення тим, що влада не відзначила як слід заслуг козацтва перед державою, зокрема і в земельному питанні. На 1839 р. безземельними вважались 39 тисяч сімей (105 тисяч козаків чоловічої статі). Так, земельна ділянка козаків Чернігівської губернії на 40-ві роки XIX ст. сягала від однієї десятини до 4,3 десятин, що вважалось менше мінімальної норми. При цьому слід врахувати і те, що в губернії лише 1/3 орних земель вважалась родючими, 2/3 — з низькою урожайністю і доходність землі у середньому забезпечувала витрати лише 60%. Надалі ситуація ще більш погіршилась і за даними місцевих палат Державного майна в 1850-х роках середня ділянка державних селян складала у Чернігівській губернії 2,5 десятин на рев'язку особу, а в Полтавській — 2,7 десятин.

Указ 1845 р., роз'яснюючи права українських козаків Лівобережної України, вже чітко проводив межу між землям спадковими і тими, що придбані на основі попередніх царських дозволів. Так, перші назавжди закріплялись за козацьким станом. Їх можна було продавати і передавати у спадок лише козакам; землями, що були придбані у інших станів, можна було вільно розпоряджатися без будь-яких обмежень. У 40–50-х роках XIX ст. «малоросійські козаки» продовжували користуватися низкою станових пільг і прав, що були визнані державними законами. Юридично було оформлено і регламентовано право вільного винокуріння зі сплатою мита. Термін військової служби для рекрутів залишився 15 років.

Кількість козацького населення на території Лівобережної України у XIX ст.¹

Губернії	1813	1850	на 1860-ті
Чернігівська	166396	199168	210478
Полтавська	294509	350030	385137
Всього	460905	549198	595615

Вирішити складну ситуацію зі зростаючим малоземеллям уряд вважав можливим переселенням козаків і селян в інші губернії, зокрема в південні. Так, у 1844 р. для того щоб забезпечити мінімальною 5-десятинною ділянкою землі потрібно висилити 184600 козаків і селян Полтавської та 92857 козаків і селян Чернігівської губерній. В цілому за підрахунками дослідників лише на Кубань за розпорядженням російського уряду протягом 1809–1849 рр., було організовано переселення 108934 особи обох статей козацького стану Лівобережної України. Міграції на Кубань з Полтавської і Чернігівської губерній ініційовані урядом були значно масштабніші, ніж стихійні народні переселення. Якщо врахувати, що у 1850 р. козацька група складала 82,9% у Полтавській і 64,9% у Чернігівській губерніях від усіх інших груп державних селян, то переселення зачепило більшість козацьких родин.

Одночасно з переселенням на Кубань відбувався офіційний та нелегальний рух по переселенню козаків у південні українські губернії. Так, у 1823 р. в урядових колах обговорювався проект новоросійського генерал-губернатора і намісника Бессарабської області графа Михайла Во-

¹ Таблиця складена за даними: Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы/ АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. Е. И. Луговая. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 12; Памятная книжка Черниговской губернии на 18 г. — Чернигов, 1862. — С. 81–81; Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г. — Полтава, 1865. — С. 125–126.

ронцова про заселення території селянами з внутрішніх губерній. У лютому 1824 р. він був затверджений як положення Комітету міністрів «Про влаштування в Бессарабській області 20 тисяч казенних селян з внутрішніх губерній». За цим Положенням передбачалось оселити по п'ять тисяч селян з Чернігівської, Полтавської, Орловської, Курської губерній, згодом, через велике прагнення селян, було дозволено переселення з Харківської, Таврійської, Тамбовської, Рязанської, Тульської, Калузької губерній. З 1826 р. до другої половини 30-х років прибув основний контингент переселенців і освоївся на нових місцях. Проте подальше влаштування селян було призупинено через оселення «задунайських переселенців» та Дунайського козацького війська і продовжено лише через декілька років. До 1830 р. в Аккерманському повіті нараховувалось близько однієї тисячі родин з «українських губерній».

Генерал-губернатор Михайло Воронцов отримав у спадок від попередніх посадовців необхідність вирішення переходу задунайських козаків до Росії, і разом з тим необхідність опікуватися козацькими військами, що були створені у 1828 р. на території генерал-губернаторства. Він тримав зв'язок з керівництвом задунайських козаків та сприяв переходу останнього кошового Йосипа Гладкого до Російської імперії, чим було покладено кінець Задунайської Січі. Михайло Воронцов дуже високо цінив задунайських запорожців, зазначав, що «Запорожці вміло ведуть свої човни, і на Дунаї не може бути краще дрібної флотилії ніж з їх човнів». Значна роль генерал-губернатора була й в оселенні козацького війська з тих, козаків, які виїшли з Задунайської Січі. Сформоване з них Азовське козацьке військо оселили поблизу Азовського моря.

Під час боротьби задунайських, усть-дунайських та чорноморських козаків, які оселились в Бессарабії за свої

права та привілеї, що їх обіцяв російський уряд, Михайло Воронцов у 1826 р. оформив і передав на розгляд міністру внутрішніх справ Василю Ланському проект положення про надання козакам землі по 30 десятин на родину, пільг на 10 років від сплати податків, військового постоя, задунайцям — дозвіл не переїжджати у колоністські округи. Кабінет міністрів схвалив пропозиції Михайла Воронцова.

Після створення Дунайського козацького війська у 1828 р., Воронцов здійснював загальне керівництво ним на правах командира корпусу мирного часу; звертався до уряду з питанням збільшення території війська; за його ініціативою полки формував предводитель дворянства Херсонської губернії Семен Чолобітчиков. За сприяння Михайла Воронцова було усунено складності, що виникли з зарахуванням у полки козаків: він дозволив приймати у військо колишніх козаків не лише Бессарабії, але й Херсонської губернії. Генерал-губернатор дивився «крізь пальці» на включення в козацькі полки осіб, які не мали на це прав: поміщицьких і державних селян-втікачів, збіднілих українських, польських шляхтичів та інших.

У подальшому Михайло Воронцов неодноразово звертався до уряду для збільшення території Дунайського війська, розширення його складу. Внаслідок цього з 1832 по 1839 років до війська було приєднано сім селищ з населенням: Михайлівка, Миколаївка, Новотроїцьке, Петрівка, Костянтинівка, Фараонівка, Каїри.

Немала заслуга Михайла Семеновича в підготовці «Положення про Дунайське козацьке військо» 1844 р., яке упорядковувало устрій та управління військом та станицями. Проект «Положення» поданий Воронцову був ним виправлений та доповнений, і переданий уряду на затвердження. Зокрема, він вніс пропозицію надати козакам на-

секу, як пам'ять про давні часи та ознаку порядку. В період перебування графа Воронцова намісником Кавказу декілька сотень дунайських козаків також були в його розпорядженні.

Михайло Воронцов бачив свою участь, перш за все, у справах Дунайського і Азовського козацьких військ, в першу чергу, через необхідність заселення, освоєння і захист кордонів регіону, що як зазначалось вище викликало до життя проект переселення селян та козаків з Лівобережної України, в тому числі.

Таким чином, в кінці XVIII — першій половині XIX ст. українське козацтво складало значний прошарок українського суспільства, мало власні особливі права і привілеї. Виникнення більшості козацьких формувань і створення особливих умов життя стало можливим внаслідок співпадіння інтересів, з одного боку, влади в особах управлінців — генерал-губернаторів, яка, в такий спосіб, збільшувала військові контингенти й знімала соціальну напругу в регіонах проживання козацтва, з іншого — інтересів самих козаків, адже за військову службу вони сподівались отримати певні привілеї та пільги.

КОЗАЦЬКІ ТРАДИЦІЇ СТАРОДУБЩИНИ

наказах Законодавчій комісії 1767–1768 рр. для створення нового кодексу законів Російської імперії серед інших був офіційний наказ шляхти та козацької старшини Стародубщини, який підписали 118 осіб і в якому в додаткових зауваженнях говорилося «про гарантію української законодавчої системи і щоб урядові посади займала місцева шляхта». 16 вересня 1781 р. за наказом російської імператриці Катерини II було офіційно проголошено створення трьох нових намісництв — Київського, Чернігівського, а також Новгород-Сіверського, куди входила територія Стародубського полку України-Гетьманщини. В зв'язку із запровадженням нової намісницької та повітової системи українські інституції, які ще залишалися від скасування гетьманського уряду в 1764 р. (полкові і сотенні уряди та суди, скарбниця, скарбова канцелярія, генеральна «щетна» комісія, пошта та ін.) були скасовані. Першим губернатором Новгород-Сіверського намісництва призначили колишнього генерального суддю Гетьманщини Іллю В. Журмана. Згідно з описом намісництва за 1785 р. до його складу входили такі повітові міста як Стародуб, Погар, Мглин, Нове Місто та Сураж.

Впродовж чотирьох років, з 1782 до 1786 рр. українські державні інституції, а також самоврядування рішуче заступила російська імперська адміністрація: «...колишні чиновники Гетьманщини змінили важкі козацькі шаблі та строкаті козацькі строї на рапіри, напудрені перуки й імперські мундири». Поза тим, до 1802 р. більшість чиновників місцевої адміністрації на Стародубщині були українцями. Ось які посади, наприклад, займали представники відомого стародубського козацького роду Миклашевських — Іван Павлович був Стародубським повітовим маршалом (1785–1791, 1794–1797 рр.), Степан Павлович займав посаду голови II-го департаменту Новгород-сіверського губернського магістрату (1791 р.) і теж Стародубівським повітовим маршалом (1797–1800 рр.), Андрій Павлович був підкоморієм Стародубського повіту (1803 р.), Петро Павлович засідав у I-му департаменті Новгород-сіверського верхнього земського суду (1791 р.).

Українська шляхта Стародубщини стала частиною імперсько-російського дворянства, міщани старовинних українських міст були підпорядковані загальноімперським законам, місцеві селяни були закріпачені, а більшість козаків стали вважатися привілейованими державними селянами.

Серед знаменитих людей того часу, які народилися чи протягом довгого часу жили чи проводили свою діяльність на Стародубщині є такі визначні особи не лише української та російської, але й світової історії:

Гудович Андрій Васильович — народився 1731 р. у козацько-старшинській родині. Батько — генеральний підскарбій України-Гетьманщини Василь Гудович (?–1764 р.). Навчався у Кенігсбергському університеті (Німеччина), генерал-ад'ютант російського царя Петра III у 1761–1762 рр., дипломат. У 1783 р. у Мглинському, Сура-

зькому та інших повітах Стародубщини за ним рахувалося 3401 селян. Генерал-аншеф російської армії з 1796 р. Підтримував зв'язки з Новгород-Сіверським патріотичним гуртком. Помер 24 червня 1808 р.

Долинський Григорій Карпович — народився близько 1722 р. на Стародубщині. У 1739–1745 рр. — канцелярист Генеральної військової канцелярії, осавул Ніжинського полку. Перебував в уряді гетьмана К.Розумовського. Депутат Законодавчої комісії при російському урядові, член малоросійської колегії. Колезький радник з 1785 р. Член Новгород-Сіверського патріотичного гуртка. Помер 21 лютого 1799 р.

Калинський Тимофій Васильович — народився близько 1740 р. Навчався у Києво-Могилянській академії. З 1771 р. — канцелярист Стародубівської полкової канцелярії, з 1778 р. — на різних посадах у правлінні Новгород-сіверського намісництва. Депутат Чернігівського дворянського зібрання, член Новгород-Сіверського патріотичного гуртка. Полеміст, художник. Помер близько 1808 р.

Лобисевич Опанас — народився близько 1732 р. в сотенному містечку Погар Стародубського полку. Навчався у Києво-Могилянській та Петербурзькій академіях. Працював перекладачем в гетьманському уряді К. Розумовського. Відвідував Німеччину, Францію, Італію, Швейцарію та Англію. Письменник, друкувався у багатьох літературних журналах, розпочав українське літературне відродження. Мглинський маршалок (1783 р.), очолював Новгород-Сіверське дворянство (1785–1788 рр.). Один з його братів, Кирило Кирилович (?–1757 р.) — полковим писарем та суддею Стародубського полку, а другий, Павло (1723–1780 рр.) був стародубським полковим осавулом. Помер у жовтні 1805 р.

Миклашевський Михайло Павлович — народився близько 1756 р. в с.Деменці на Стародубщині у козацькій сім'ї. Командир Стародубського карабінерного полку в російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. У 1797–1806 рр. був спочатку Волинським, а потім Новоросійським і Катеринославським губернатором. З 1808 р. — сенатор Російської імперії. Підтримував зв'язки з Новгород-Сіверським патріотичним гуртком. Помер 26 серпня 1847 р. Похований у с. Понурівці на Стародубщині.

Ханенко Микола Данилович — народився 1693 р. у козацько-старшинській родині. Був стародубським полковим суддею (1727–1738 рр.), потім — обозним (1738 р.). Відзначився під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. З 1738 р. — наказний полковник Стародубського полку. Генеральний бунчужний (1738–1740 рр.), генеральний хорунжий (1741–1760 рр.) та член Генерального суду Війська Запорозького. Прожив у м. Стародубі 14 років. Протягом 1728–1743 рр. працював у комісії укладення визначної пам'ятки правової та суспільно-політичної думки «Прав за якими судиться малоросійський народ». Автор цікавого щоденника про життя та побут української козацької старшини у першій половині XVIII ст. Зберігав у своєму архіві багато цікавих документів і матеріалів, в т. ч. «Пакти і Конституції» П. Орлика 1710 р. Його син. Василь, проживав з родиною у с. Чауси поблизу м. Погар. Помер 1760 р. у м. Глухів.

Худорба Архип Михайлович — народився бл. 1748 р. З 1769 р. — осавул Новгород-сіверської сотні. Учасник російсько-турецьких війн 1769–1774 та 1787–1791 рр. У 1783 р. — бунчуковий товариш, потім прем'єр-майор Стародубівського карабінерного полку. Історик, автор рукописної «Історії України», один з ймовірних авторів знаме-

нитого історико-політичного трактату «Історія Русів». Помер на початку XIX ст.

Частина патріотично налаштованої української шляхти і старшини намагалися чинити певний опір запровадженню «реформам» Російської імперії. У 1800 р. на території колишньої Гетьманщини нараховувалося близько 20 000 дворян чоловічої статі, які перед тим були козацькою старшиною, або ж шляхтою. Переважна більшість з них не хотіла вступати у російське дворянство і лише з виданням імператорської Грамоти на дворянство 1785 р. почала поступово і з великими труднощами вливатися до загальноімперського нобілітету. Велике обурення викликала діяльність Герольдмейстерської контори, яка не визнавала українську урядову службу незаперечним свідченням дворянства. Колишня козацька старшина розпочала боротьбу за повне визнання колишніх українських рангів відносно імперського «Табеля о рангах». Стародубець Тимофій Калинський написав ґрунтовний полемічний твір з цього приводу, який називався «Мнение о малороссийских чинах и о их преимуществе, а равно и о разборе их доказательств о дворянстве по службе и чинам их для внесения в Родословную дворянскую книгу и в какую именно оной часть».

Т. Калинський стверджував, що українська старшина ще наприкінці XVI ст. була визнана як шляхта і саме як шляхта вона має більші права ніж російське дворянство, оскільки не тільки старшина, але й усе козацтво — це «лицарський орден з шляхетським статусом». Калинський прирівнював українських сотників до російських воєвод, а генеральну старшину до думних бояр. Ця праця була обговорена на зібранні Чернігівського дворянства у 1805 р. внаслідок чого до центральної влади було відправлено дві петиції, однак вони були затримані у канцелярії гене-

рал-губернатор Куракіна і тільки у 1809 р. потрапили до Ради міністрів.

Хоча частина новоспеченого малоросійського/російського дворянства і залишалася в Україні, велика кількість представників козацько-старшинських родів виїжджало в інші губернії імперії. Особливо багато українців (серед яких була немала частина стародубців) опинилася в Санкт-Петербурзі, де зайняли провідні позиції у всіх сферах й створили власний культурний прошарок в імперській столиці. Цей процес у своїх мемуарах дуже добре описав син новоміського сотника Стародубського полку В. Гетун. Та незважаючи на політичну лояльність, високі пости чи літературну популярність більшість з українців, що стали співтворцями політичних та культурних вартостей Росії на свідомісному рівні так і не ставали до кінця своїми серед місцевої еліти. Ось, що, наприклад, писав П. Вігель про поважних російських письменників родом з України-Гетьманщини Василя Капніста та Миколу Гнідича (Гнедича): «Оба они несмотря на единоверие, единознание, на двухвековое соединение их Родины с Россией, тайком ненавидели ее и русских, москалей, кацапов».

Традиційний козацький устрій Північної України-Гетьманщини замінила система регулярних імперських російських полків. Були утворені карабінерні полки, які спочатку зберігали численні зв'язки з своїм козацьким минулим. Серед них був і Стародубський карабінерний полк, новостворені роти якого були прив'язані до відповідної території Стародубщини. Його офіцери були колишніми козацькими старшинами, а рядові карабінери — козаками. Він був утворений у 1783 р. на базі скасованого Стародубського полку України-Гетьманщини. Цей полк перебував був у складі важкої кінноти, з 1796 р. став кирасирським, а у XIX — початку XX ст. — драгунським (спочатку 34-м,

а потім 12-м полком). Серед його офіцерів у 1780–1800 рр. зустрічаємо немало представників стародубських козацько-старшинських родин України. Це — Бобирі, Бородни, Велинські, Гудовичі, Домонтовичі, Значко-Яворські, Карпеки, Миклашевські, Модзалевські, Немировичі-Данченки, Плішки, Рославці, Рубці, Сахновські, Семеки, Силевичі, Соболовечі, Шираї та ін. Першим полковником Стародубського полку протягом 1783–1789 рр. був генерал-майор Іван Максимович, син колишнього стародубського козацького полковника Федора Максимовича і внук відомого сподвижника гетьмана І. Мазепи, генерального осавула Дмитра Максимовича. З 1789 р. до 1792 р. полком командував ще один нащадок козацької старшини мазепинської доби Михайло Миклашевський. Під його керівництвом Стародубський полк, який складався переважно з українців відзначився під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Особливо героїчно діяли стародубці у битвах армії Олександра Суворова під Фокшанами, Римніком і Мачином.

Смерть російської імператриці Катерини II і сходження на престол Павла I поширили в Україні чутки, що імператор сам буде гетьманом, а найближчого дорадника свого батька, вихідця з Стародубщини Андрія Гудовича призначить регентом відновленої Гетьманщини. Хоч цього і не відбулося, але цар Павло I у 1796 р. скасував Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське намісництва й утворив єдину Малоросійську губернію. З приходом до влади в імперії Олександра I у 1801 р., Малоросійська губернія знову була поділена — тепер вже на Полтавську та Чернігівську. Скасування української автономії, окрім іншого, призвело до закріпачення селян на Стародубщині, яка входила спочатку до Чернігівського, потім — Новгород-Сіверського намісництва, а згодом — Малоросійської

та Чернігівської губерній. Ще указом від 3 травня 1783 р. селянам заборонялися переходи, а подушний податок розповсюджувався на всю Україну. Протестуючи селяни втікали від свої нових господарів. Лише за десять років, з 1782 до 1791 рр. з Чернігівської і Київської губерній втекло близько 35 тис. селян. Відомо, що між 1822 і 1833 рр. за спротив поміщицьким порядкам до Сибіру було вислано 1 тисяча 827 чернігівських селян, значна частина яких походила з Стародубщини.

Наприкінці XVIII — початку XIX ст. у Стародубі нараховувалося близько 20 (!) мурованих і дерев'яних храми, завдяки чому він і до сьогодні зберігає обличчя українського міста, адже архітектура цих споруд різко контрастує, наприклад, з церковними спорудами східної частини Брянщини. У «сусідньому» Почепі було 7 церков — Преображенська, Олександрівська, Михайлівська, Успенська, Святоархангельська, Воскресенська і Різдва Богородиці, а поряд з містом два монастирі — троїцький Костянський і дівочий Шумарівський. Неодноразово усі гетьмани України, починаючи від Богдана Хмельницького й закінчуючи Кирилом Розумовським надавали монастирям і церквам Стародубщини охоронні та «економічні» універсали на право володіння землями, селами, сіножатями, млинами, тощо. Цікаво, що згідно з гетьманським універсалом Івана Мазепи від 22 лютого 1705 р. до стародубської церкви Різдва Івана Предтечі долучався музичний цех — «скрипників і цимбалістів і дудників». У козацькому селі Понурівка, яке стало родовим помістям родини Миклашевських знаходився палац, парк та кілька церков, серед яких вирізнялася церква Різдва Богородиці, класичний декор якої, згідно з висновками московського історика архітектури М. Цапенка, був притаманний ранньому українському бароко.

Козаки на Стародубщині у XIX ст. зберегли своє право на землеволодіння і продаж алкгольних напоїв (останнє було підтверджено у 1811 р.). Із вторгненням французької армії Наполеона і поновленням в Україні 15 козацьких полків, українських козаків звільнили від військового призову та різних податків. Однак у 1818 р. козаків знову почали призивати до регулярної армії, а з 1819 р. було скасовано звільнення від податків. У 1820-х роках Міністерство фінансів поставило під сумнів право козаків на володіння землею. У 1831 р., в зв'язку з польським повстанням, за царським наказом з українського населення було сформовано 8 козацьких полків по 1200 чоловік в кожному, але невдовзі їх розпустили. 25 червня 1832 р. цар Микола I видав Указ про козацькі землі, податки і рекрутів. Через два роки була створена «Главная хозяйственная контора для малороссийских казаков», яка проіснувала до 1837 р. Але такі заходи вже не могли зупинити занепаду козацького устрою. Хоча за даними переписів козацьке населення Чернігівщини і Полтавщини постійно збільшувалося, але землеволодіння лише зменшувалося. Козаки були змушені ділити свою землю на менші й менші клаптики. Згідно з переписами, у 1782 р. в Чернігівській і Полтавській губерніях проживало 428 тисяч 442 козаки; 1819 р. — 450 тисяч 365; 1837–1839 рр. — 533 тисяч 778; 1851 р. — 549 тисяч 198; 1860 р. — 595 тисяч 989 осіб. Підрахунки свідчать, що на 1839 р. безземельними були 105 тисяч 000 козаків.

Відвідуючи північно-східний регіон України у 1841 р. німецький мандрівник Йоганн Георг Коль відзначав «...перед підкоренням усі малоросіяни були вільними людьми і ніколи, як вони твердять, не знали панщини. Саме росіяни, говорять вони, уярмили половину народу... Якщо одного дня колосальна Російська імперія розлетиться вщент,

можна не сумніватися, що малоросіяни утворюють окрему державу...». Поза тим, імперське «проковтування» таких верств українського суспільства Стародубщини як міщани та духовенство відбувалася більш-менш спокійно, адже вони являли собою у політичному відношенні більш пасивні елементи. Становище місцевих міщан визначила царська Міська грамота 1785 р., яка прирівняла їх у правах до міщан інших частин Російської імперії. Хоча з 19 тисяч 139 зареєстрованих на той час міщан у Чернігівській губернії лише 654 були росіянами, решта — українцями. У 20-х роках XIX ст. ремісничі цехи Стародуба та інших міст цього регіону втратили характерні риси українських цехів: корпоративне самоврядування виробництва, контроль за якістю, цінами, відбором і навчанням майбутніх членів цехів. О. Шафонський відзначав, що міжнародна торгівля на землях Стародубщини здійснювалася переважно через греків та інших іноземців, тоді як внутрішню торгівлю контролювали росіяни. У 1782 р. з 1483 купців, зареєстрованих в Чернігівській губернії було 896 росіян і 587 українців. У середині XIX ст. у Чернігівській губернії було 2 тисячі 848 українських купців та 767 єврейських, в руках яких зосереджувалася широкомасштабна торгівля. Українці не мали достатнього капіталу для першої купецької гільдії до якої в основному входили євреї і росіяни.

Лише у 1810–1820-х роках на Стародубщині була скасована традиційна українсько-козацька система судочинства. Після польського повстання 1830 р. тут ліквідувалися останні залишки Магдебургського права, однак лише у 1843 р. на Чернігівську губернію було розповсюджено російський Звід законів. Разом з тим, як дослідив М. Василенко, і після цього на Стародубщині діяли окремі місцеві правові норми, що були єдиним залишком колишнього автономного статусу України-Гетьманщини. Цікаво, що у

старовинному стародубському містечку Мглин у 1841 р. в козацькій родині народився батько видатної української поетеси Лесі Українки Петро Косач. З Стародубщини походив козацький рід природознавця, антрополога та етнографа світової величини М. Миклухо-Маклая. Саме у Стародубі у 1908 р. за ініціативою нащадка відомого козацько-старшинського роду Північної Гетьманщини, композитора, етнографа та громадського діяча О. Рубця (1837–1913 рр.) відбувся з'їзд спадкоємців міфічних скарбів гетьмана П. Полуботка. Історична пам'ять про «золотий час» доби козаччини дожила аж до революційного 1917 р., коли стала певним ідейним підґрунтям для творення новітньої Української держави.

Якщо говорити про національний склад населення Стародубщини у XVIII ст., то у 1762 р. вся Лівобережна Україна нараховувала 2 624 500 осіб, з них близько 2 500 000 були етнічними українцями, 72 200 — росіянами, 50 000 — білорусами. В Стародубському полку нараховувалося 345 572 осіб, з яких українців було близько 335 000 осіб У 1795 р. в Чернігівській губернії проживало 1 032 096 чоловік, в т. ч. у Стародубському повіті — 70 248, Мглинському — 68 108, Новоміському (Новозибківському) — 89 406, Погарському — 68 100 осіб. Згідно з переписом 1859 року в Стародубському повіті нараховувалося 86 766 осіб (з них 84 773 українці), Мглинському — 90 478 (відповідно 86 406 українців), Новозибківському — 113 637 (76 137), Суразькому — 110 390 (20 974). Перепис складу населення Чернігівської губернії 1897 р. засвідчив, що на Стародубщині було всього-на-всього 778 осіб (?), які ідентифікували себе з українцями. Штучність і нереальність цього імперського «перепису» була очевидною вже для сучасників. Однак і до сьогодні старовинний край України чомусь перебуває у складі Росії...

КОЗАК, СЕЛЯНИН, ПАН (життя козаків на Лівобережній Україні в другій половині ХІХ ст.)

руга половина ХІХ ст. пов'язана з проведенням на території всієї Російської імперії реформацийних процесів 60–70-х років ХІХ ст., що мали перетворити суспільство на безстанове. Реформи торкнулись усіх сфер життя й усіх верств населення, і звичайно, не обійшли вони й українське козацтво. Особливого значення для цієї верстви населення набула підготовка і проведення двох реформ — селянської і військової. Наслідком їх стала ліквідація останніх козацьких іррегулярних формувань на Півдні України, поступове злиття козацтва з іншими верствами суспільства (принаймні офіційно), часткове збереження козацького світогляду та звичаїв на території Наддніпрянської України і за межами сучасних українських територій у вигляді Кубанського козацького війська.

Маніфест і «Положення про селян, які перебували в кріпацтві» 19 лютого 1861 р. звільняли їх від особистої залежності і мали регулювати подальші поземельні відносини. За поміщиками закріплювалось право власності на всі

належні їм землі. Селянам виділялись садиби й польові ділянки, за які вони повинні були внести викуп. Норми ділянок установлювались залежно від місцевості й якості землі. Там, де земля давала низькі прибутки розміри ділянок були вищі, на місцевості з високими прибутками — нижчі. До переходу селян на викуп вони перебували в тимчасово зобов'язаному стані, виконували повинності на користь поміщика. В губерніях Лівобережної України діяло спеціально розроблене «Малоросійське положення», за яким кріпакам, в тому числі і козацького походження, земля надавалась усій громаді і потім закріплювалась у сімейне спадкове користування. Установлювалось три види ділянок: піші, садибні, додаткові, за кожний з яких селяни мали нести особливу повинність. Першими наділялись усі селяни відповідно до установлених для кожної місцевості розмірів. При складанні «Малоросійського положення» редакційні комісії змушені були зважати на значну кількість малоземельних і безземельних селян, що дещо збільшувало обсяг ділянок, якими наділялись усі селяни. Однак це не вирішило складну ситуацію і питома вага збезземелених селян і козаків зросла протягом впровадження реформи з 17,6 до 20,8%. Так, наприклад, у Полтавській губернії за визначеним положенням вищий розмір пішої ділянки визначався чотирма десятинами, але реально більшість колишніх кріпаків отримала у середньому лише 1,7 десятин, в деяких поміщицьких маєтках губернії селяни втратили понад 47% землі, якою вони користувались раніше. В середньому ж селяни Лівобережної України втратили до 28% їх дореформеного надільного землеволодіння. Незапровадження умов реформи призводило до селянського опору і заворушень. Так, наприклад, в 1861 р. в Полтавській губернії вони охопили поміщицькі маєтки в 11 повітах. Зокрема, самі селяни описали

суть того, що відбувалося таким чином: «Да в панів, звісно, сама краща земля нарізана: тим-то й родить краще нашої! Чом панам не жити, як до їх усі гори одійшли, а в нас — низи, да солонці, да куп'є, да місця, де вовки тільки виплджуються!».

Дещо в іншому становищі перебували «малоросійські козаки» і державні селяни. На основі «Загального положення» для поміщицьких селян наказом 24 листопада 1866 р. установлювались загальні основи поземельного устрою державних селян. Згідно з цим наказом усі землі та угіддя державних селян, залишаючись власністю держави, закріплювались за громадами в безстрокове общинне чи подвірне користування, за що селяни повинні були вносити до казни щорічний платіж під назвою «державної оброчної податі». Наказ передбачав перегляд через 20 років (у 1886 р.) розмірів у бік їх збільшення в міру зростання доходів земельних ділянок. Громадам або окремим господарям надавалось право звільнитися від оброчної податі або її частини, для чого вони повинні були внести до казни капітал, відсотки з якого дорівнювали б сумі оброчної податі. Внаслідок проведення селянської реформи становище козаків–державних селян виявилось кращим за становище козаків–колишніх кріпаків. Державні селяни отримали майже вдвічі більшу ділянку землі ніж колишні кріпаки, і сплачували меншу кількість платежів. Так, в Чернігівській губернії платежі з колишніх кріпаків перевищували платежі з колишніх державних селян на 10%, в Полтавській — 45–47%. Внаслідок проведення селянської реформи на території Лівобережної України виникло так зване аграрне перенаселення. Надлишок сільського населення, яке розорялись й убожіло, ставав зайвим на селі, але в той самий час досить слабо вбирався промисловістю. Так, надлишок робочої сили на селі серед дорослого

чоловічого населення в Полтавській губернії складав 28,8%, в Чернігівській — 34,5%. Для того щоб зменшити соціальну напругу, що склалась внаслідок такої ситуації, уряд вдався знов до переселенської політики. Переселення, як і раніше, проходило як офіційно, тобто централізовано, так і самовільно. Селяни виїжджали тепер не лише на Кубань, але й в Сибір і Середню Азію. Протягом 1861–1902 рр. лише з Полтавської губернії виїхало 350 тисяч осіб, з Чернігівської губернії протягом 1888–1897 рр. за офіційними даними виїхало понад 21 тис. козаків, що становило 37,5% від усіх інших переселенців, при цьому найбільша імміграція спостерігалась у 1892–1897 рр. (Цікаво що, за 10 років (1888–1897) приїхало до Чернігівської губернії лише 73 козаки). За 20 років (1886–1905 рр.) з Лівобережної України до Сибіру переселилось 77,35% усіх переселенців з України, деяка частина, не влаштувавшись на цих землях, і повернулась назад.

Незважаючи на значну кількість переселенців у лівобережних губерніях залишалась численна група «малоросійських козаків». У 1862 р. вони становили 33% від усіх жителів Чернігівської губернії і 65% від державних селян губернії, у Полтавській — відповідно 46 і 88%. Працездатного, активного у соціально-господарському плані населення з 18 до 60 років в даній групі нараховувалось 48,7%. Характерною особливості козацького населення було також те, що кількість жінок перевищувала кількість чоловіків — 51,8 і 48,2% відповідно. Пояснення даному факту може бути надано лише відходом значної кількості чоловічого населення на заробітки в інші губернії внаслідок малоземелля і неприбутковості господарства (про що йшлося вище). Один із сучасників залишив нам досить цікаву характеристику господарювання козаків Чернігівської губернії в 1860-ті рр.: «Населення Чернігівської губернії не

відрізняється схильністю до промислової діяльності. Самий головний і повсякденний промисел — це хліборобство, але і воно ведеться рутинно, без уведення будь-яких удосконалень, крім деяких поміщицьких маєтків, в яких можна зустріти незначні корисні нововведення... Крім того, жителі північних повітів, як малоземельні державні селяни і козаки всієї взагалі губернії йдуть щорічно, під час покосів, значними партіями на заробітки, переважно на Дон, а заможні чумакують, тобто займаються візництвом на волових підводах своєї і чужої поклажі».

Зауважимо, що серед лівобережного козацтва зустрічались і найзаможніші представники. Згадаймо відому родину Терещенків, які походили з козаків-торговців м. Глухова. На початок ХХ ст. у шістьох із дев'яти українських губерній їм належало понад 150 тисяч десятин, цукрові і лісопильні заводи, суконна фабрика, гуральні.

Кількість козацького населення змінювалась протягом другої половини ХІХ ст. Так, у 1858 р. вона складала 436 661 або 29,7%, то у 1894 р. — 591 350 осіб, що складало вже 25,29% від населення Чернігівської губернії. На таку кількість населення припадало близько 115 975 дворів (30,2%). На 100 чоловіків було в середньому 103 жінки.

При цьому на кінець ХІХ ст. найбільша кількість козаків проживала, здебільшого, у південних повітах губернії: Сосницький — 38,8%, Ніжинський — 39,6%, Конотопський — 41,8%, Кролевецький — 46,4%, Козелецький — 49,5% Борзнянський — 54%, в усіх цих повітах разом близько 40%. Ці повіти були найбільш густо заселеними. Анклавно козаки складали понад 30–40% в деяких районах Остерського, Мглинського, Новгород-Сіверського, Городнянського та Чернігівського повітів.

Вже протягом 1882–1889 рр. козацьке населення складало 984 784 особи обох статей, 496 433 чоловіків та 488 351 жінок, що становило 46,3% сільського населення губернії. При цьому кількість жінок продовжувала перевищувати кількість чоловіків і цей показник у цій категорії населення був вищий ніж у середньому по губернії — на 100 чоловіків — 97,5–98,5 жінок. Активна в соціально-економічному, репродуктивному віці група від 18 до 59 років у чоловіків складала 47,8%, а у жінок 51,1%, що було вищим за інші групи сільського населення. Козацькі господарства складали більшість — 176 400 (46,4%), в той час як у селян власників — 148 779 (39,1%), міщан — 10 351 (2,7%), державних селян 2590 (0,7%). На одне господарство припадало у середньому у козаків 5,6 осіб обох статей, селян власників — 5,5, державних селян 5,5, міщан — 5,1. З точки зору економічної користі господарства слід дізнатися й про те, яке співвідношення було в родинах між дорослими та дітьми, а також між виробниками та споживачами.

Таким чином найбільш вигідне економічне становище в зазначені роки зберігалось за міщанами Полтавської губернії. Розглянемо в яких населених пунктах проживали родини «малоросійських козаків», їх кількісні та складові характеристики.

Серед населених пунктів Чернігівської губернії, що визначені як лише козацькі існували окремі хутори, де проживали від 1 до 4 осіб, наприклад, хутори козаків Ветра та Деревинського Козелецького повіту, Деренови та Брилевича Кролевецького повіту, Кошевного Мглинського повіту, Фоміна Новгород-Сіверського повіту. Існували набагато більші села, як то Гусавка Чернігівського повіту, де проживало 296 осіб, Ксензовка Кролевецького повіту — 575 осіб, Лески Козелецького повіту — 707, Алтиновка Кролевецького повіту — 1797 осіб, тут знаходилась сіль-

ське та волосне управління, ярмарок, базари, парафіяльне училище, дві церкви. У Полтавській губернії серед таких хутарів, сіл і містечок можна назвати хутори: Прісковата Могила Кременчуцького повіту, де проживало 10 осіб, Бельмасов та Нечепоренков Зінківського повіту — 16 і 33 особи відповідно, Нелюбівка та Непійновські Полтавської губернії — 30 та 98, в той час як містечки Белики та Царичанка Кобелякського повіту мали 4861 і 2571 особу, в першому знаходилась церква, волосне та сільське управління, чотири ярмарки, парафіяльне училище, в другому — чотири церкви, п'ять ярмарок, воскобійня, базар.

У більшості населення проживало в пунктах, які визначались як козацькі, або козацько-селянські. Серед них Гусавка, Боромики, Стасі, Жуковка, Овдіївка, Салтиковка, Стасі Чернігівського повіту, Носівка Ніженського повіту Чернігівської губернії. Характерною рисою останнього є те, що Носівка була сотенним містечком і козаки залишили в ній старий поділ на курені (райони): Рожевцева, Боришовцева, Зубкова, Калініна, Краткова, Спаський, Вербовський. Як бачимо, ці назви не нагадують звичні нам назви куренів у Запорозькій Січі, а скоріш за все вони відбивають історію заселення даного населеного пункту. На 1860-ті рр. у Носівці проживало 1458 козацьких родин, з яких 180 (12,3%) були заможними, 452 (31%) — середняками, 601 (41,2) — бідняками і 225 (15,4%) — «бездомниками». Подібні назви районів спостерігаємо і в с. Локотки Глухівського повіту Чернігівської губернії, але без зазначення, що це є «курені» — Романівка, Колодківка, Соломківка, Гузівка — їхні назви походили від прізвищ козаків, які заселяли першими ці райони — Романки, Колодки, Гузи, Соломки.

Щоб дати вихід войовничому козацького духу та енергії народних низів, російська влада спрямовувала ко-

зацтво не лише на переселення, але й на боротьбу з зовнішніми ворогами, виступаючи співучасником і керманічем цього процесу. Так, вже під час Східної (Кримської) війни 1853–1855 рр. виконуючи положення про держане ополчення від 7 травня 1855 р. про формування козацьких кавалерійських полків малоросійський генерал-губернатор Сергій Кокошкін мав сформувати два — з козаків Чернігівської губернії і чотири — з Полтавської кінних семисотенних козацьких полків. Вони одержали, як і раніше загальну назву Малоросійські. Полкових командирів призначав імператор за поданням генерал-губернатора, а останній набував звання корпусного командира і «главнозаведующего» полками. Одна тисяча козаків виставляла до полків 12 осіб. Серед них були такі, що служили у Малоросійських полках на початку 1830-х років і в регулярних армійських частинах.

Аналізуючи та порівнюючи козацький контингент, що був залучений у 1831–1832 рр. і 1855–1856 рр., дослідники відзначають, що зросла частка старших від 30 років з 12% до 20,5%. Однак більшість продовжували складати чоловіки 21–30 років — 50–54%. Збільшилась кількість одружених козаків з 23 до 50%. Кількість добровольців при цьому скоротилась з 45 до 15–20%. Серед прізвищ козаків, що служили у 1831–1832 рр. та 1855–1856 рр. є достатньо чудернацькі, які можливо були колись прізвиськами — Михайло та Стефан Кикало, Федір Булава, Тимофій Сіроштан, Василь Химочка, Степан Нелюба, Мойсей Голокоз, Павло Сивоконь, Терентій Рябоконь, Іван Невливах, Клементій Дуля та ін.

Обмундирування та утримання козаків здійснювалось за кошти громади. На час служби козаки звільнялись від сплати податків. Крім козаків до полків залучались державні і поміщицькі селяни, з яких формувалось ополчен-

ня ратників. У суспільній думці по-різному трактувалось бажання населення вступати до полків, деякі звертали увагу на активну участь козаків і селян і «зростання патріотизму», а деякі навпаки не вбачали у населення особливого натхнення. Так чи інакше, проіснувавши майже рік, Малоросійські полки були розформовані 5 квітня 1856 р.

Останній раз в XIX ст. козаки зазначених вище містечок, сіл та хуторів були мобілізовані в кінно-козацькі полки під час польського виступу 1863–1864 рр., після якого вони були ліквідовані і чоловіки мали підлягати загальній військовій повинності з 20 років. Для російської влади стало зрозумілим те, що козацьке населення Лівобережної України достатньо підконтрольне і широкомасштабні хвилювання, які могли б призвести до зміни у соціально-політичній системі держави і які не можна було б подолати, більше не загрожують. Внаслідок цього козацтво було поступово «вписане» в загальноросійську суспільну структуру шляхом об'єднання з іншими різними верствами населення. Разом з тим це сприяло відродженню зацікавленості своїм минулим, вивченню історії козацтва, зберігання сімейних документів, архівів тощо, адже тепер це мало протиставити козаків з представниками інших категорій населення, якщо не в офіційних структурах, то хоча б повсякденному житті.

Отримала, оформлення свого стану й козацька старшина, що перетворюється на дворянство. Отже, відтепер як зазначив історик Зенон Когут «єдине, що відрізняло українську еліту, походило з минулого України» і «залишилась тільки ностальгія за власним окремим минулим».

Попри всі соціально-економічні трансформації XIX ст. козацтво зуміло зберегти в пам'яті власні традиції, які стали «при нагоді» вже в бурхливих подіях першої чверті XX ст.

МІСЬКА ІМПЕРСЬКА МОДА НА «КОЗАЦЬКОМУ ГОРОДІ»

обутове та господарське життя козаків Лівобережної України мало достатньо багато загальних рис та особливостей. Зокрема, вже з кінця XIX — початку XX ст. починають розповсюджуватись у сільській місцевості міські традиції, мода та засоби життя. Вона поступово починає «розкладати» звичний традиційний уклад побутового життя. Характерними і для інших, у цьому плані є свідчення священика села Оболоння, який, зокрема, записав у 1901 р., що в «одежі жителів стало проглядатися в останній час франтівство, міські моди починають епідемічно впливати на молоде покоління», а «очевидне франтівство та пристрасть до убрання ховають собою справжнє матеріальне становище нашого жителя — його бідноту. Веселий за виглядом, охайний та задоволений, він завжди бідує». Майже теж саме писав і священик Леонід Максимович села Дептовки Конотопського повіту Чернігівської губернії у 1896 р., жителі якого в більшості були козаками: «Це видно з їх зовнішності, розмови, прізвиська та козацького звання, за виключенням поміщицьких селян. Однак колишній малоросійський тип жителів за останні 30 років значно змінився.... На сьогодні у

вигляді та одержі чоловіків, хоча і збереглося чимало попередніх особливостей, характерних для малороса..., але в усьому вже помітна якась суміш наслідувати міським жителям. Тепер бачиш чоловіка, то з зачіскою волосся в кружок, то з поділом по середині голови (голови вже не голять, як 30 років тому), то в колишніх простих брилях, то у міських картузах, то в гарних пояркових шляпах...». Так, «будь-який парубок, який декілька років пробув на заробітках і місті, прийшовши додому «завжди майже без копійки грошей, але обов'язково в шарфі, піджаку та високих чоботах, і зовсім не поважає своїх батьків».

Священик села Комарівки Кобеляцького повіту Полтавської губернії зауважував, що її жителі «Свою національну зовнішність втрачають внаслідок впливу зовнішньої культури німецьких колоністів Катеринославської та Херсонської губерній, з якими населення Комарівки входить у тісне спілкування під час заробітків..... вважаючи, що одягнувшись як німець-колоніст він перетвориться з мужика в пана.... Скинули ні за що, ні про що національні свитки, чемарки, спідниці, шаровари, плахти, змазані чоботи і т. ін., та вдяглися в піджаки, в пальто, в башлики з кольоровою підкладкою, в кофтинки різних фасонів, у спідниці зі шкіряними поясами, у вузькі штанці, у чоботи з блискучими халявами, у черевики та калоші. Хлопчаки парафіяльної школи й ті біжать за модою та наслідують старших, в грязюку, в суху погоду, в тріскучий мороз або відлигу, красуються в піджаку підперезаному низько червоним поясом, в калошах та в башлику, з недбало закинутими на спину червоними або блакитними кінцями.

На думку Комарівців, то не парубок, у якого не має башлика, «червоного поясу», калош, й то не дівка, у якої не має спідниці — «колокола», кофтинки — «сорочки», верхньої кофтинки — «веснянки» або «кераски», чоботів і

калош. Франтівські «перчатки» замінили грубу рукавицю, так що франти навіть часто не знімають її при здійсненні хресного знамення. Запозичили також у німців взаємне рукостискання, навіть у церкві, звертання на «Ви».

Козаки та селяни наслідували «панській» вимові зі значним домішком солдатського лексикону. Самовар на столі, квіти на підвіконнях, ситцеві завіски на вікнах, крашені рядна замість килимів на стінах. Майже в кожній хаті на стінах наклеєні ілюстрації з різних журналів. Під впливом німців колишній «чумацький» віз або мажа з мазничкою, що оспівані в малоросійських піснях відходять в область переказів, поступаючись більш легким і зручним дзвінком «ходам» або строкато розмальованим фургонам, що складають предмет гордості володаря та жадану мрію малозабезпечених.

Це прагнення до зовнішньої культури є тяжкий гніт для матеріального бюджету і без того бідного населення і це не може не впливати погано на прогрес етичного розвитку».

Про значну гонитву за міськими модами спостерігав й інший священик у селі Малі Будищенки: «За значної бідності жителів села, у них помітна непомірна тяга до нарядів. І заможний господар, і бідний боржник... кожен намагається один перед одним позмагатися суконним сіряком, овечою гарною шапкою, чепурними чоботами з високими підборами на «триповерхових підковах», а парубки та дівки — ошатними спідницями, кофтинками, дорогими кораловими намистами та червоними чоботями».

Проживаючи разом з селянами козацьке населення чітко відрізнялось від нього, в тому числі збереженням власних традицій. Таку характерну особливість помітив священик с. Вишенок Кролівецького повіту Чернігівської губернії, де в 1869 р. проживало 1150 колишніх селян-кріпа-

ків княгині Долгорукої, 612 козаків, міщан, солдатів та ін.: «Дивна різниця між козаком і селянином. Перший, зберігаючи за собою хвалькуватий гонор, насилу піддається впливу часу та освітнього начала; розважний, стриманий в домашньому житті, чесний. Селянин, особливо молодий, з бажанням йде на зустріч усьому новому, кмітливий, франт, марнотратний. В багатьох випадках виявляє навіть деякого роду витонченість життя, наприклад, вживання самовара, цигарок та ін.». Зберігалась різниця і у самосвідомості самих козаків. Зокрема, у 1905 р. священник Євтимій Єфремов с. Середняків Гадяцького повіту Полтавської губернії писав, що парафіяни «просто говорять: «ми мужики» — це колишні кріпаки, «ми козаки» — це колишні реєстрові козаки». Про це свідчить й священник Микола Пірський містечка Переволочна Кобелякського повіту Полтавської губернії, коли зауважує, що навіть при дуже скрутному становищі у господарстві в «услужение» наймалися не часто через «властиву обивателям містечка козацької гордості, яка не дозволяє їм йти у батраки». Є свідчення, що, і у козаків Південної України, навіть, у 1880-х козаки не йшли слугувати при значній скруті свого господарства: «поденної праці соромилися: я, кажуть, урядник козацький, — приказний і кавалер ордена, мені служити та працювати у інших невігідно й соромно і згодні скоріше терпіти скруту, ніж йти слугувати».

Зміни в середовищі козацької спільноти спостерігаються й в культурно-духовній сфері: «занепала й творчість народна, цей виразник духовного життя. Не чуто вже тих глибоких поетичних пісень, дум, казок, легенд та билин. Не чуто цього старовинного дідівського спадку, що поступається місцем новітнім безкольоровим створінням нечистої фантазії, переважно на сюжети з солдатського життя. Кажуть, що матеріалізм взагалі є недуга нашого

часу. Хай це буде так відносно інтелігенції, яка часто переходить від однієї крайнощі в іншу; але від чого, здавалось, страждати цьому мужику, який завжди жив спокійним та рівним життям (мова йде про козаків, які не були кріпаками — О. Б.). Яскраве вираження матеріального — пристрасть до розкоші в одезі та в іншому побуті. Не видно вже в нашій місцевості простих малоросійських костюмів, особливо у жіночої половини, усі прагнуть до міської моди».

Розповсюдженню загальноімперських традицій, крім запозичень нових модних суто міських тенденцій під час торгівлі та відхідних промислів, сприяла військова регула. Вона несла зміни в звичному козацькому вбранні, зачісках, традиціях і мові. Так, наказний отамана дунайських козаків Станіслав Василевський видав спеціальний наказ про зобов'язання підстригати волосся за «русским простонародным обычаем в кружок, усы и бороды не ниже рта» і заборону «палити люльки на вулицях». Подібні речі перетворити козаків на гусарів виявилось досить не просто. Населення поставилося до нововведення відверто вороже, як могло саботувало реформування полків, які вони мали ще й утримувати. Мешканці сотенного містечка Межиріч активно протестували проти скасування козащини, вимагали, щоб у них проходила «по-старому козацька служба», а новий податок скасували. Масове заворушення закінчилось арештом групи козаків і покаранням винних нагаями. Від тих, хто, все ж таки, став «новим гусаром» відвертались, навіть, батьки та брати, хоча вони — «нові гусари» — впродовж років вперто тримались козацьких звичаїв і демонстративно підкреслювали своє козацьке походження — голили голови і довгу чуприну закладала за вухо (Корнієнко О., с. 419–420). З кінця XVIII ст. гусарські полки комплектували вже на загаль-

них засадах з рекрутів, і відбуваючи службу в російській армії «нові гусари» швидко втрачали «козацькі особливості».

Важливим моментом у процесі «вписування» малоросійських козаків у загальноімперське життя було розповсюдження російської мови. Необхідність її вивчення і набуття освіти також було частковим проявом міської культури. Проблемність її вживання відзначали місцеві керівники шкіл та училищ, навіть, до початку ХХ ст. Так, у звіті про стан Чернігівського духовного училища у 1870–1871 н. р. читаємо «російська мова, сама по собі достатньо складна для ґрунтового вивчення», однак вивчення її ще більше ускладняється для «учнів-малоросів, які звикли з дитинства вживати малоруську мову, а також тим, що діти часто вступають до училища з батьківського дому без будь-якої підготовки з російської мови». За свідченням згаданого вже священика П. Соломахи в селі Оболоння населення, яке складалось з колишніх кріпаків і на третину з козаків розмовляло «спотвореною мовою, що являла мішанину малоросійської з польською та слов'янською».

Не кращою ситуація була й в козацьких селах південної України. Священик французької колонії Шабо Аккерманського повіту Бессарабської області (південно-західна частина сучасної Одеської області), де проживали й інші етноси, С. Богословський у 1872 р. писав, що між населенням його парафії російська мова розповсюджується досить мляво і «панує малоросійський елемент». Як зазначав священик О. Бур'янов села Волонтирівка того самого повіту, де проживали молдаване, болгар, греки, албанці, українці, росіяни, поляки, серед мешканців «є чимало грамотних, але вміючих розуміти те, що їм кажуть про віру та мораль мало, вони складають лише 1/7 частину всього

населення. Все це через те, що батьки до потреб школи і шкільних занять дітей своїх ... завжди були байдужими і не чутливими». Протоієрей С. Бандаков з села Плахіївка того самого повіту, зазначав, що в парафіяльній школі навчалось від 30 до 100 дітей, і лише завдяки вчителю з Хотинського повітового училища Федоту Галищуку, його бездоганній поведінці та ретельності «парафіяни стали сприятливо ставитися до школи, і незважаючи на те, що успіхи в учнів не особливі, батьки дуже задоволені і почали похвалитися ними». Однак свідомих батьків, які б розуміли необхідність освіти було небагато, і тому відвідувало школу лише 12–17 дітей, інші не навчались влітку через польові роботи, а взимку через брак теплої одежі та взуття.

Проте в селах Лівобережної України козаки активно залучались до освітнього процесу, хоча цей рух й не охоплював абсолютно усіх. Так, у 1876 р. козак Андрій Дріжда купив на власний кошт дім для відкриття сільського народного училища, сплатив за опалення та платню вчителям. Училище було назване на його честь — Андріївським. Траплялись такі випадки й в Дунайському війську. Так, зокрема, заможний урядник Іван Кандрикант, який займався «комерцією в різних губерніях» на будівництво у станиці Волонтирівки приміщень для станичного правління, лікарні та школи він подарував дві тисячі карбованців.

Козаки с. Харківець Гадяцького повіту вирішили відкрити церковнопарафіяльну школу через те, що «впевнилися в необхідності грамотності». Козак Іов Черевко надав свій будинок для відкриття школи грамоти в хуторі Худоліївка Хорольського повіту Полтавської губернії, де навчалось 19 хлопчиків. Деякі козаки за необхідності самі викладали в школах. Зокрема, козак Павло Яценко спо-

чатку сам закінчив школу в села Милорадівка Полтавського повіту, а потім залишився там викладачем. Обов'язки вчителів у школах грамоти брали на себе козацькі діти, які закінчили курси церковнопарафіяльних шкіл — Павло Пипко в хуторі Цикалівка, Савва Безпалько у хуторі Мостовому Хорольського повіту, Гнат Павленко у містечку Омельник Кременчуцького повіту Полтавської губернії. Посаду вчителя в станиці Волонтирівка Аккерманського повіту займав козак Григорій Обуховський, якій навчались у козацькому військовому училищі, після закінчення склав іспит до Кишинівської гімназії і повернувся викладати в станицю.

Військова служба також сприяла розповсюдженню російської мови, якою користувалися козаки під час відбуження служби. Так, згаданий вище наказний отаман Дунайського війська Станіслав Василевський запросив до найбільш багатонаціональної станиці Волонтирівки священника, щоб той відкрив для козацьких дітей школу «на суто російському діалекті». У тому ж Дунайському війську всіляко заохочували вчителів та батьків до навчання дітей. Наказом новоросійського та бессарабського генерал-губернатора графа Олександра Строганова Військове правління повинно було добиватися, щоб «всі діти станичників неодмінно навчались в школах та звільнялись від учбових занять лише ті хлопці, допомога яких дійсно була необхідна на польових роботах їх батьків». Вчителі, як, наприклад, вчитель Старокозачої школи урядник Халута, заохочувались навіть подяками генерал-губернатора «за старанність та успіхи в освіті дітей». Щорічно на заохочування дітей та вчителів з військових коштів виділялось 43 крб. сріблом.

Незважаючи на долучення до освітнього процесу, віри та церкви у житті козаків, втім як і в інших верств насе-

лення мали місце різноманітні повір'я, забобони, і на думку священиків, зберігали їх, як правило жінки. Так, святкували Коляду, Івана Купала тощо, довіряли шептунам та ворожкам, відомі вірування у відьом і мавок. Перші — відьми, за свідченням священика вже згаданого с. Оболоння «неморальні жінки похилого віку, які вміють обертатися на кішок, собак, займаються доїнням чужих корів опівночі», а другі, тобто мавки, «це душі немовлят, які померли нехрещеними». Вірування у цих персонажів підтверджують й священики інших сіл. Крім зазначеного залишались повір'я в те, що не «можна шити на собі одержу, щоб не зашити свого розуму. На заході сонця жінки не виносили сміття з хати, щоб господарство не занепало», негарними прикметами вважались «перехід дороги людині чорною кішкою, іншої людини з порожніми відрами», а також народні звичаї на гарний вражай при засівах та інших польових роботах тощо. Залишались в селах й традиції так званих «вечорниць або «досвіток», де молоді люди мали змогу краще познайомитись один з одним перш ніж обрати собі пару.

Як в Лівобережній, так і в Південній Україні серед козацького населення залишався важливим момент дотримання традиційної козацької культури: поділ на буденні і святкові дні; ритуали, пов'язані з польовими роботами (їх скорочені варіанти або відсутність). Зберігались «старі» звичаї сімейно-шлюбних відносин: «родини на довіру», користувалися звичаєм, коли молодий викрадав наречену вразі відмови батьків погодитись на їхній шлюб тощо. Церква всіма заходами намагалася запобігти таким фактам.

Як відомо початок ХХ ст. позначився революційними подіями. На них жваво відгукнулось й козацьке населення Лівобережної України. Зокрема, це позначилось і на

ставленні до церкви. Наприклад, промові архієпископа Полтавського та Переяславського Назарія, під час відвідувань села Диканьки Полтавської губернії у 1911 р. йшлося про те, що «в церкві парафіян було не багато, можливо через те, що це був робочий день, а можливо позначились печальні наслідки 1905–1906 рр., коли міська антицерковна та революційна пропаганда мала особливе місце в с. Диканька та сильно вплинула на населення, довела його до відкритих бунтів та майже не відвідування храму усіма парафіянами, навіть, у Великі церковні свята та нехристиянської їхньої поведінки».

Таким чином, вплив міської та імперської традицій в житті козацтва виявся в позитивному, з точки зору освітніх процесів і розповсюдження модних тенденцій смаку, і негативному — руйнуванні традиційного українського козацького побуту, запозичення чужої імперської й етнічної культури, розповсюдження процесів глобалізації.

ДОДАТОК

№ 1

«Генералітет Російської імперії — нащадки козацько-старшинських родин України (1750–1917 рр.)»

№ п/п	Генерали, адмірали, дійсні таємні радники	Російський варіант прізвища	Кількість представників
1	Адамовичі	Адамович	3
2	Адасовські	Адасовский	1
3	Арендаренки	Арендаренко	1
4	Аркаси (Богдановичі)	Аркас	2
5	Архипенки	Архипенко	1
6	Бабичі	Бабич	1
7	Барабаші	Барабаш	1
8	Башуцькі	Башуцкий	1
9	Безбородьки	Безбородко	2
10	Бедряги	Бедряга	2
11	Білі	Белый	2
12	Білецькі	Белецкий	2
13	Бобирі	Бобырь	2
14	Богаєвські	Богаевский	6
15	Богдановичі	Богданович	5
16	Богдановські	Богдановский	3
17	Богуславські	Богуславский	3
18	Боровиковські	Боровиковский	1
19	Брежинські	Брежинский	1
20	Булюбаші	Булюбаш	1

ЗАБУТІ КОЗАКИ

21	Бурлії	Бурлей	1
22	Бурячки	Бурачек	2
23	Бутенки	Бутенко	1
24	Бутки	Бутков	1
25	Бутовичі	Бутович	3
26	Бутовські	Бутовский	2
27	Вареники	Вареник	1
28	Василенки	Василенко	3
29	Ваценки	Ваценко	1
30	Велички	Величко	2
31	Величковські	Величковский	1
32	Вербицькі	Вербицкий	1
33	Воронки	Воронков	1
34	Воронці	Воронец	1
35	Гамалії	Гамалея	2
36	Гамченки	Гамченко	3
37	Ганжі	Ганжа	1
38	Герцики	Герцик	1
39	Гладкі	Гладкой	2
40	Глоби	Глоба	1
41	Гнідичі	Гнедыч	1
42	Голенки	Голенко	1
43	Гончаренки	Гончаренко	4
44	Гончарі	Гончаров	1
45	Горковенки	Горковенко	1
46	Горленки	Горленко	1
47	Гудими	Гудима	2
48	Гудовичі	Гудович	10

Міська імперська мода на «козацькому городі»

49	Гулиги	Гулыга	1
50	Гуртовенко	Гуртовенко	1
51	Давиденки	Давиденков	1
52	Дарагани	Дараган	4
53	Джунковські	Джунковский	4
54	Діденки	Диденко	1
55	Домонтовичі	Домонтович	3
56	Донченки	Донченко	1
57	Драгомирови	Драгомиров	3
58	Дриженки	Дрыженко	1
59	Думитрашки	Думитрашко	1
60	Дунін-Борковські (Борковські)	Дунин-Борковский	3
61	Душенки	Душенко	1
62	Ждановичі	Жданович	1
63	Жовтенки	Жолтенко	1
64	Жуковські	Жуковский	5
65	Жученки	Жученко	3
66	Забіли	Забелло	1
67	Заболотні	Заболотный	1
68	Завадовські	Завадовский	6
69	Завойки	Завойко	1
70	Зайченки	Зайченко	1
71	Закревські	Закревский	1
72	Зарудні	Зарудный	2
73	Засядьки	Засядько	2
74	Зеленські	Зеленский	1
75	Зінченки	Зенченко	1

ЗАБУТІ КОЗАКИ

76	Змієнки	Змиенко	1
77	Значко-Яворські	Значко-Яворский	1
78	Єньки	Енько	1
79	Єсимонтовські	Есимонтовский	2
80	Єщенки	Ещенко	2
81	Іваненки	Иваненко	3
82	Іляшевичі	Иляшевич	1
83	Іляшенки	Иляшенко	1
84	Іскрицькі	Искрицкий	1
85	Капцевичі	Капцевич	1
86	Карновичі	Карнович	4
87	Каталії	Каталей	2
88	Кащенки	Кащенко	1
89	Кирієнки	Кириенко	2
90	Кирії	Кирей	2
91	Кирпотенки	Кирпотенко	1
92	Кислі	Кислый	1
93	Китченки	Китченко	1
94	Кишинські	Кишинский	2
95	Клименки	Клименко	3
96	Ковалевські	Ковалевский	5
97	Коваленки	Коваленко	2
98	Кованьки	Кованько	4
99	Козачковські	Казачковский	1
100	Коленки	Коленко	2
101	Колодії	Колодей, Колодеев	1
102	Кондзеровські	Кондзеровский	2
103	Кондратенки	Кондратенко	1

Міська імперська мода на «козацькому городі»

104	Костантиновичі	Константиновичи	2
105	Коробки	Коробка	2
106	Косиненки	Косиненко	1
107	Костенецькі	Костенецкий	1
108	Костенки	Костенко	3
109	Костирки	Костырка	1
110	Котляревські	Котляревский	2
111	Кочубеї	Кочубей	7
112	Кравченки	Кравченко	2
113	Крамаренки	Крамаренко	1
114	Краснокутські	Краснокутский	3
115	Красовські	Красовский	3
116	Кривенки	Кривенко	1
117	Крижанівські	Крыжановский	4
118	Кропив'янські	Кропивянский	1
119	Кублицькі	Кублицкий	4
120	Кудленки	Кудленко	1
121	Кузминські	Кузминский	1
122	Кулябки	Кулябка	1
123	Кухаренки	Кухаренко	1
124	Кущі	Кущ	1
125	Лагоди	Лагода	2
126	Лашкевичі	Лашкевич	3
127	Левенці	Левенец	1
128	Левицькі (Левитські)	Левицкий (Левитский)	4
129	Левченки	Левченко	1
130	Леонтовичі	Леонтович	3
131	Лизогуби	Лизогуб	1

ЗАБУТІ КОЗАКИ

132	Лимаренки	Лимаренко	1
133	Линевичі	Линевич	2
134	Лисенки	Лысенко	6
135	Литвиненки	Литвиненко	1
136	Лисянські	Лысянский	3
137	Лишені	Лишин	7
138	Лобисевичі	Лобысевич	2
139	Лобки	Лобко	2
140	Лукашевичі	Лукашевич	1
141	Лукомські	Лукомский	1
142	Лук'яновичі	Лукьянович	1
143	Ляшенки	Ляшенко	1
144	Магденко	Магденки	1
145	Мазаракі (Мовчани)	Мазараки (Мовчан)	3
146	Макаренки	Макаренко	2
147	Максимовичі	Максимович	5
148	Малами	Малама	1
149	Мальченки	Мальченко	1
150	Мандрики	Мандрыка	3
151	Марковичі	Маркович	3
152	Мартоси	Мартос	2
153	Марченки	Марченко	4
154	Матвієнки	Матвиенко	2
155	Миклашевські	Миклашевский	3
156	Милорадовичі	Милорадович	7
157	Мировичі	Мирович	1
158	Мінченки	Минченко	1
159	Модзалевські	Модзалевский	1

Міська імперська мода на «козацькому городі»

160	Мокрієвичі	Мокриевич	1
161	Науменки	Науменко	3
162	Неверовські	Неверовский	3
163	Немировські	Немировский	1
164	Нестеренки	Нестеренко	1
165	Новицькі	Новицкий	5
166	Овсієнки	Овсиенко	1
167	Онопрієнки	Оноприенко	3
168	Остроградські	Остроградский	3
169	Павленки	Павленко	3
170	Падалки	Падалка	1
171	Панченки	Панченко	2
172	Пащенки	Пащенко	6
173	Педашенки	Педашенко	2
174	Петренки	Петренко	2
175	Петриченки	Петриченко	2
176	Петровські	Петровский	4
177	Пиленки	Пиленко	2
178	Писаренки	Писаренко	1
179	Політики (Політковські)	Полетика (Политков-ский)	9
180	Попруженки	Попруженко	1
181	Пригари	Пригара	2
182	Прохоровичі	Прохорович	1
183	Проценки	Проценко	2
184	Раєнки	Раєнко	1
185	Рибальченки	Рибальченко	1
186	Роговські	Роговский	1

ЗАБУТІ КОЗАКИ

187	Рогози	Рагоза	1
188	Рогулі	Рогуля	1
189	Розумовські	Разумовский	6
190	Родзянки	Роздзянко	2
191	Романенки	Романенко	1
192	Романовські	Романовский	3
193	Рудановські	Рудановский	3
194	Руденки	Руденко, Руденков	2
195	Савичі (Саввичі)	Савич (Саввич)	5
196	Савицькі	Савицкий	2
197	Савченки	Савченко	3
198	Садовські	Садовский	1
199	Самойловичі	Самойлович	2
200	Сахновські	Сахновский	2
201	Семеки	Семека	2
202	Скаловські	Скаловский	2
203	Скоропадські	Скоропадский	1
204	Слюсаренки	Слюсаренко	2
205	Соломки	Соломка	1
206	Стеценки	Стеценко	2
207	Стороженки	Стороженко	1
208	Сулими	Сулима	3
209	Судієнки	Судиенко	1
210	Тарасенки	Тарасенков	2
211	Тимановські	Тимановский	1
212	Тимковські	Тимковский	3
213	Тимченки	Темченко	1
214	Товстолеси	Товстолес	1

Міська імперська мода на «козацькому городі»

215	Томари	Томара	2
216	Томашівські	Томашевський	1
217	Тризни	Тризна	1
218	Трощинські	Трощинський	3
218a	Троцькі (Троцькі-Сенютовичі)	Троцкий	5
219	Туманські	Туманський	4
220	Удовиченки	Удовиченко	3
221	Уманці	Уманец	1
222	Устимовичі	Устимович	2
223	Федоренки	Федоренко	1
224	Федоровичі	Федорович	1
225	Федченки	Федченко	1
226	Ханенки	Ханенко	1
227	Хівренки	Ховренко	1
228	Хоменки	Хоменко	2
229	Чайковські	Чайковский	2
230	Чарниші (Черниші)	Чарныш (Черныш)	1
231	Часники	Чеснок	2
232	Чуйкевичі	Чуйкевич	3
233	Шевченки	Шевченко	2
234	Шимченки	Шимченко	1
235	Шинкаренки	Шинкаренко	2
236	Шинкарі	Шинкар	1
237	Шираї	Ширай	1
238	Шостаки	Шостак	3
239	Шрамченки	Шрамченко	1
240	Шульги	Шульга	1

ЗАБУТІ КОЗАКИ

241	Щербацькі	Щербацкий	1
242	Щербини	Щербина	2
243	Юркевичі	Юркевич	1
244	Якими	Якіма	1
245	Яковенки	Яковенко	2
246	Якубовичі	Якубович	1
247	Янченки	Янченко	1
248	Ярошевські	Ярошевский	1
249	Ярошенки	Ярошенко	2
250	Яценки	Яценко	1
	ВСЬОГО		513 осіб

№ 2

Козацьке населення Чернігівської і Полтавської губерній*.

Друга половина XIX ст.

Чернігівська губернія. 1862 р.				
Повіти	Чол.	Жін.	Всього	%
Борзенський	26823	29163	55986	12,8
Глухівський	12175	13188	25363	5,8
Городницький	7981	8696	16677	3,8
Козелецький	19229	21189	40418	9,3
Конотопський	19866	21375	41241	9,4
Кролевецький	18447	20083	38530	8,8
Мглинський	15045	15802	30847	7,1
Ніжинський	22048	24043	46091	10,6
Новгород-Сіверський	6785	7424	14209	3,3
Новозибківський	3528	3558	7086	1,6

Міська імперська мода на «козацькому городі»

Остерський	10551	11436	21987	5,0
Сосницький	18433	19390	37823	8,7
Стародубський	12298	13148	25446	5,8
Суразький	2069	2184	4253	0,9
Чернігівський	15133	15689	30822	7,1
Всього	210411	226368	436779	100

*Таблицю складено і підраховано за даними: Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. — Чернигов, 1862. — С. 409–410.

№3

Населені пункти Чернігівської і Полтавської губерній*.

60-ті роки XIX ст.

Чернігівська губернія				
Повіти	Населені пункти (міста, містечка, хутори, села)			Відсоток, населених пунктів із зазначенням «козацькі»
	козацькі	спільні (козацькі, приватні, казенні)	Всього	
Борзенський	9	43	175	31,7
Глухівський	27	37	279	26,7
Городницький	7	58	267	24,3
Козелецький	40	37	190	40,5
Конотопський	3	—	186	3,5
Кролевецький	24	13	244	15
Мглинський	38	42	398	20
Ніжинський	5	12	123	13,8

ЗАБУТІ КОЗАКИ

Новгород-Сіверський	17	29	240	19
Новозибківський	6	20	218	12
Остерський	21	53	185	40
Сосницький	49	49	252	38,8
Стародубський	16	98	359	31,7
Суразький	3	4	282	8,5
Чернігівський	7	63	275	17,2
Всього	252	558	3673	22

Полтавська губернія				
Повіти	Населені пункти (міста, містечка, хутори, села)			Відсоток, населених пунктів із значенням «козацький»
	козацькі	спільні (козацькі, приватні, казенні)	Всього	
Полтавський	124	9	435	30,5
Гадяцький	27	41	338	20
Зіньківський	96	17	391	29
Золотоношенський	3	22	199	12,5
Кобелякський	209	10	621	35
Костянтиноградський	—	—	312	—
Кременчуцький	20	28	242	20
Лохвицький	8	70	192	40,6
Лубенський	14	56	157	44,5
Миргородський	64	40	218	48

Міська імперська мода на «козацькому городі»

Переяславський	7	79	145	59
Пирятинський	2	18	192	10,5
Прилуцький	10	51	219	27,8
Роменський	31	—	599	5
Хорольський	51	37	258	34
Всього			4518	

№ 4

Кількість козаків у Полтавській губернії у 1873 р.

Полтавська губернія. 1873 р.				
Повіти	Чол.	Жін.	Всього	%
Полтавський	40546	41857	82403	8,1
Гадяцький	40836	42134	82970	8,1
Зіньківський	36307	36398	72705	7,1
Золотоношенський	53580	54462	108042	10,5
Кобелякський	11874	13236	25110	2,5
Костянтиноградський	3967	4244	8211	0,8
Кременчуцький	37610	40214	77824	7,6
Лохвицький	27521	28606	56127	5,5
Лубенський	24208	23556	47764	4,7
Миргородський	33583	35242	68825	6,7
Переяславський	45094	47129	92223	9,0
Пирятинський	34360	34224	68584	6,7
Прилуцький	46660	47104	93764	9,1
Роменський	36165	36955	73120	7,1
Хорольський	33417	34326	67743	6,6
Всього **	505728	518687	1024415	100

№ 5

Господарства та виробники

Полтавської Губернії у 1882–1889 рр.

Кількість чоловіків і жінок на 100 господарств в Полтавській губернії у 1882–1889 рр.								
Вік	Козаки		Селяни власники		Державні селяни		Міщани	
	чол.	жін	чол.	жін	чол.	жін	чол.	жін
До 7 років	68,4	68,2	67,8	68,4	69,3	73,0	63,4	62,1
7–13	42,9	31,1	42,0	30,8	43,3	32,5	42,5	30,0
14–17	23,4	23,3	23,0	34,9	21,6	25,1	20,7	22,5
18–54	135,3	142,4	133,3	32,5	132,5	141,7	121,1	126,1
55 й вище	13,3	13,6	14,7	30,0	13,2	14,6	10,8	12,8

Складено за даними: Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 гг. — Полтава, 1900. — Вып. 2.

Кількість виробників та споживачів в Полтавській губернії у 1882–1889 рр.								
	Козаки		Селяни власники		Державні селяни		Міщани	
	чол.	жін	чол.	жін	чол.	жін	чол.	жін
Споживачі	28,9	29,4	29,4	30,4	29,5	30,6	28,7	29,4
Виробники	71,1	70,6	70,6	69,6	70,5	69,4	71,3	70,6

Складено за даними: Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 гг. — Полтава, 1900. — Вып. 2.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Авраменко А. М., Фролов Б. Є., Чумаченко В. К. Козацьке військо на Кубані // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Ред.кол.: В.А.Смолій (відп.ред.) та ін. — К.: Вид.дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. — Т. 2.— С. 373.
2. Багалій О.Д. Історія військових поселень в Україні. З неопублікованої спадщини. — Харків: Видавництво САГА, 2007.
3. Бачинська О. А. Дунайське козацьке військо. 1828–1868 рр. (До 170-річчя заснування). — Одеса: Астропринт, 1998.
4. Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII–XIX ст.) / Олена Бачинська. — Одеса: «Астропринт», 2009.
5. Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр.: историко-документальний нарис. — Одеса: МП «Гермес», 1994.
6. Бойко А. В. Запровадження общинного устрою на півдні України останньої чверті XVIII ст. // Південна Україна XVIII–XIX ст. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996. — № 1.
7. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: Аналіз джерел. — К., 2000.
8. Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. — К.: АН УРСР, 1956.
9. Гончарук Т. Г. Григорій Потьомкін — гетьман українського козацтва. — Одеса: Астропринт, 2002.
9. Гончарук Т. Г. Нащадки українських козаків та «народження Одеси». — Одеса «Астропринт», 2006.
10. Грибовський В. В. Ногайське козацьке військо: передумови і процес формування // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії іс-

торії Південної України ЗДУ. — Запоріжжя: РА «Тан-дем-У», 2001. — Вип. 6.

11. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. — К., 1998.

12. История Османского, общества и цивилизации; под ред. Экмеледдина Исханоглу. — М., 2006.

13. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. — Львів, 2005.

14. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — К.: Критика, 2004.

15. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830 рр. — К., 1996.

16. Козацтво на Півдні Україні. Кінець XVIII–XIX ст. — Одеса: Друк, 2000.

17. Корнієнко О. Нариси військової історії України. Сумський слобідський козацький полк 1659–1765 рр. — К., 2008.

18. Кухарук О. Формування стану «малоросійських козаків» наприкінці XVIII — на початку XIX ст. // Чорноморська минувшина. — Вип. 2. — Одеса, 2007.

19. Кушнір В. Г. Українці за Дунаєм. — Одеса, 2002.

20. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. Е. И. Луговая. — К.: Наукова думка, 1989.

21. Литвинова Т. Освітні традиції дворянства Лівобережної України в другій половині XVIII — на початку XIX ст. // Схід/захід: Історико-культурне видання. Вип. 7: Університети та нації Російської імперії. — Харків-Київ: «Критика», 2005.

22. Маленко Л. М. Азовське козацьке військо. (1828–1865 рр.). — Запоріжжя, 2000.

23. Маленко Л. М. Йосип Гладкий: людина і діяч // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Запоріжжя: РА «Тандем», 1999. — Вип. 4(5).

24. Мільчев В. Запорожці на військовому Кордоні Австрійської імперії. 1785–1790 рр. (дослідження та матеріали). — Запоріжжя: Ра «Тандем-У», 2007.

25. Могульова С. М. Перші кроки Задунайського козацтва: про причини переходу запорожців до Туреччини // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996. — № 2.

26. Одеса-козацька. Наукові нариси. — Одеса, 2008.

27. Олійник О. Запорозький зимівник в соціально-економічному розвитку запорозьких вольностей (1734–1775 рр.). — Запоріжжя, 2007.

28. Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1991. — Т. 222.

29. Первая перепись казаков-переселенцев на Кубань в конце XVIII ст. Исторические документы. — Краснодар: Диапазон-В, 2006.

30. Сазонова С. Е. Поселение выходцев из Малороссийских губерний в Закубанском крае в первой половине XIX в. // Козацька спадщина. — Дніпропетровськ, 2008. — Вип. 4.

31. Стоянов Ф. Служба Малоросійських кінних козацьких полків на початку 30-х рр. XIX ст. // Південний архів: Зб.наук. пр. Історичні науки. — Херсон, 2005. — Вип. 19.

32. Український народ у Вітчизняній війні 1812 року: Зб. документів. — К.: Укрполітвидав, 1948.

33. Хіоні І. До історії заселення Побужжя // Український історичний журнал. — 1965. — № 8.

34. Хіоні І. Нові матеріали до історії Бузького козацького війська // Український історичний журнал. — 1966.

35. Хромов А. В. Південноукраїнське козацтво ХІХ ст.: урядові задуми, проекти, втілення. — Одеса, 2014.

36. Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів. — К., 2001.

37. Шиян Р. І. Чорноморське військо вірних козаків в останній чверті ХVІІІ ст. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996.

38. Шиян Р. Козацтво Південної України в останній чверті ХVІІІ ст. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998.

39. Чухліб Т. Козацьке коріння Миколи Гоголя. — К.: «Наш час», 2013.

Султан

[illegible]

Костини Кудрявцевичи Мама

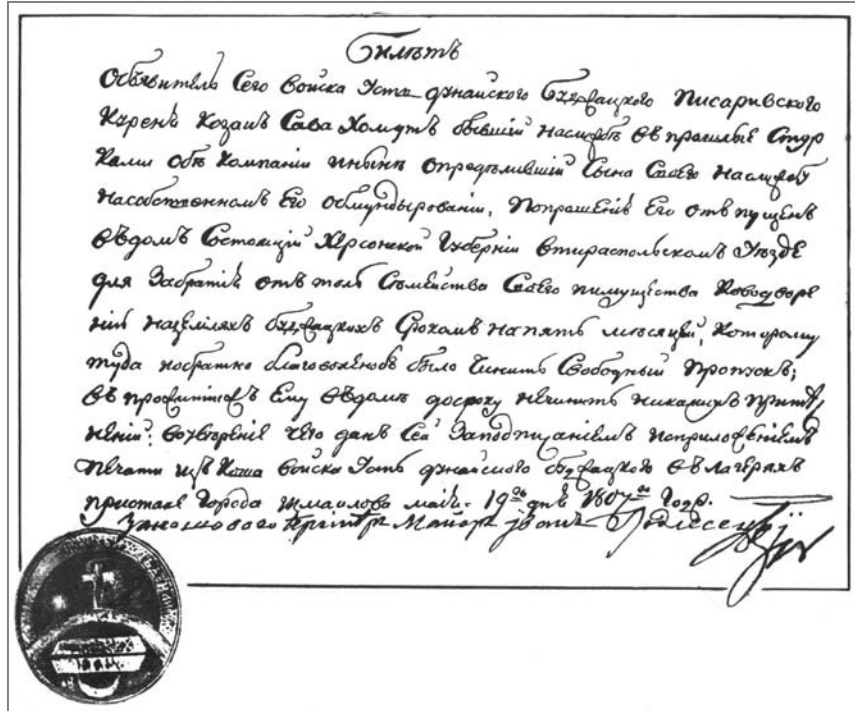
Handwritten signature: J. R. Williams

001 Билет задунайца

Білет-пропуск на заробітки Онуфрія Усатого — козака Платнірівського куреня Задунайської Січі. 1816 р. Підписаний кошовим отаманом Михайлом Губою.

002 Билет турецкого казака

Білет про звільнення козака Дмитра Тошева з с. Лока Дупнішко, що служив добровольцем № 2 полку Оттоманського війська.

003 Билет на проезд

Билет на проїзд до дому Сави Хомути козака Писарівського куреня
 Усть-Дунайського Бужацького війська. 1807 р., підписаний в. о. ко-
 шового отамана І. Підлесецьким.

*004_Варта_черноморських_козаків
Варта чорноморських козаків на р. Кубані.*

006_Перевозка_Гладким

*Й. Гладкий із старшиною перевозять царя Миколу I через Дунай.
(невідомий художник. Перша половина XIX ст.).*

007_1 Печать черноморских
Печатка Чорноморського коза-
цького війська. 1792 р.

007_2 Печати бугского
Печатка Бузького козацького вій-
ська. 1807 р. До 1801 р., імовірно,
печатка мала наступний вигляд: в
центрі — воїн, який тримає у руці
спис з прапором, по краях напис
«Печать Бугского казачьего
полка».

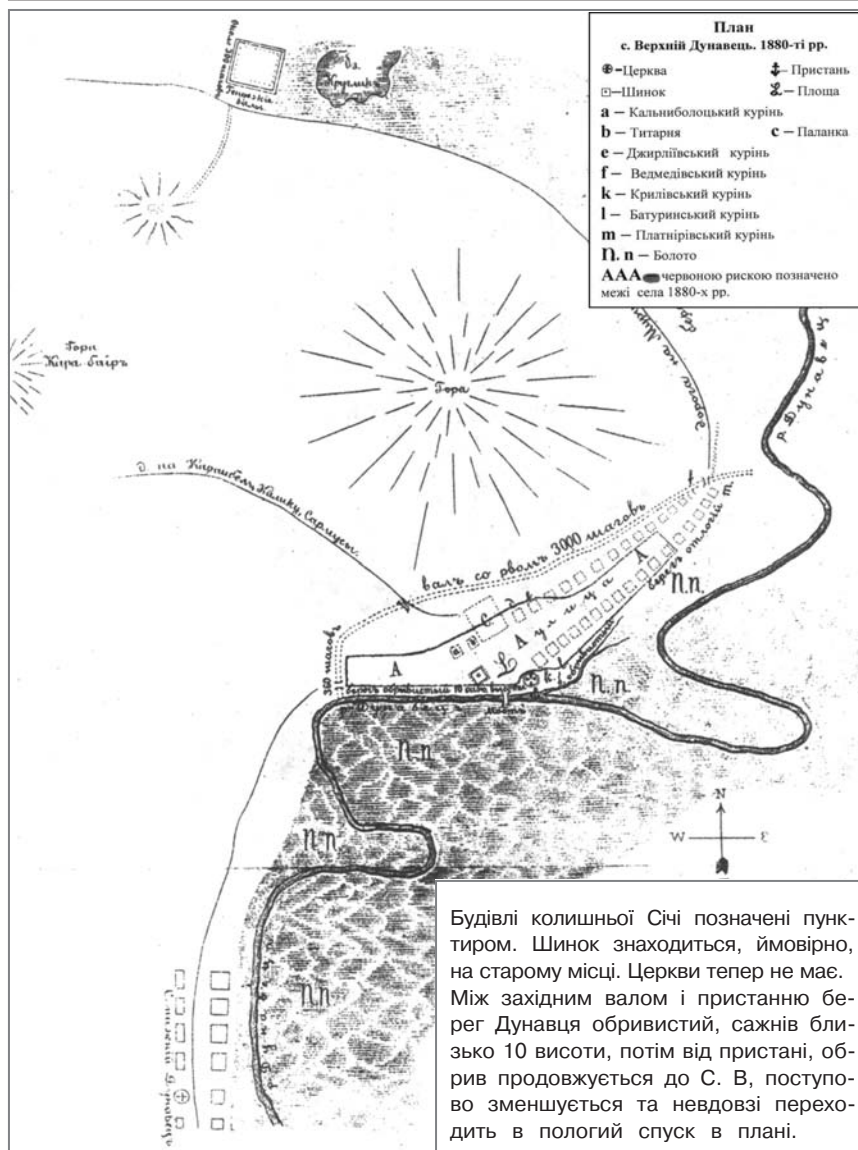
008 Печать_1
Печать буджацких и усть-ду-
найских козацких войск. 1807 р.

009 Печать_2
Запорозьких козаків головний ко-
шовий 04.V.1802 — 22.IV.1803.

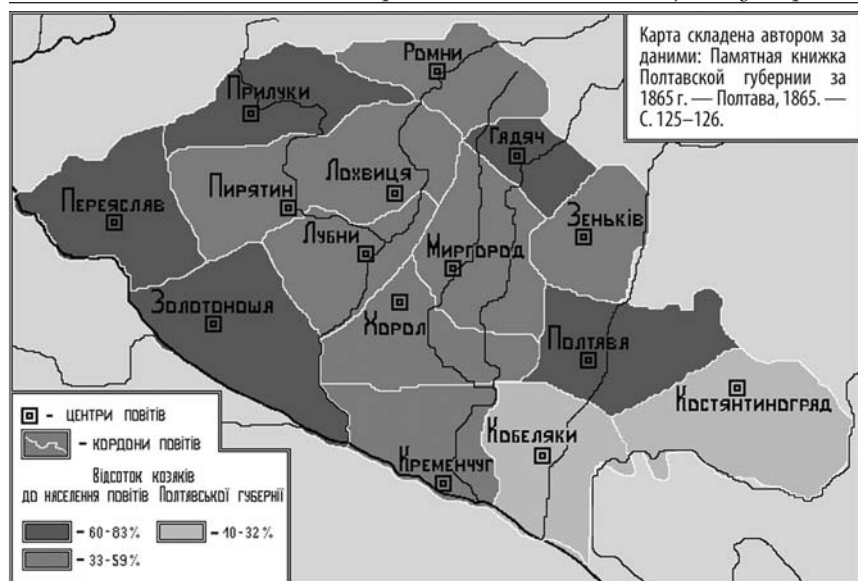

*010_Печать_дунайского_войска
Печатка Дунайського козацького
війська. 1851 р.*

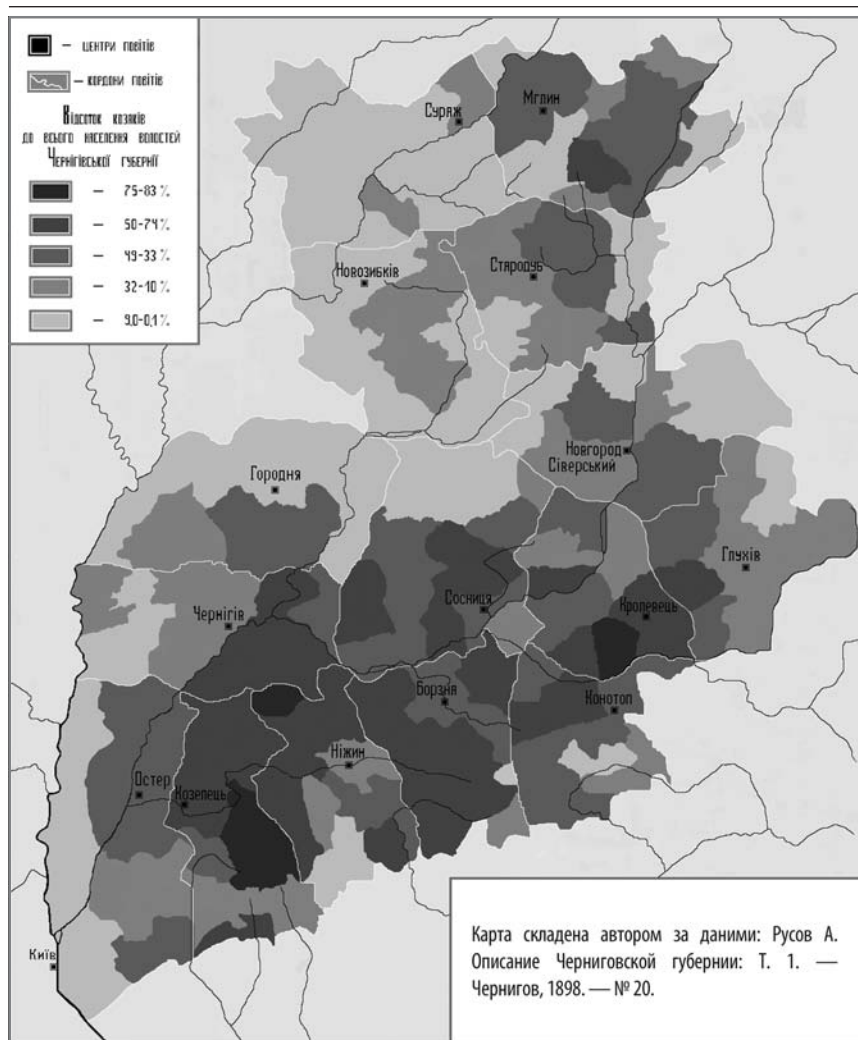

*019_Лобанов
Яків Лобанов-Ростовський
(1760-1831)*

021_Карта расселения казаков Полтава
 Карта розселення представників категорії «малоросійські козаки» в Полтавській губернії. Друга половина XIX ст.

022 Карта расселения казаков Чернигов
Карта розселення представників категорії «малоросійські козаки»
в Чернігівській губернії. Друга половина XIX ст.

*023_Черноморський казак
Чорноморський козак. Кінець XVIII ст.*

024_ Урядник
Урядник 1-го та обер-офіцер 2-го Українських козачих полків.
1812–1815 рр.

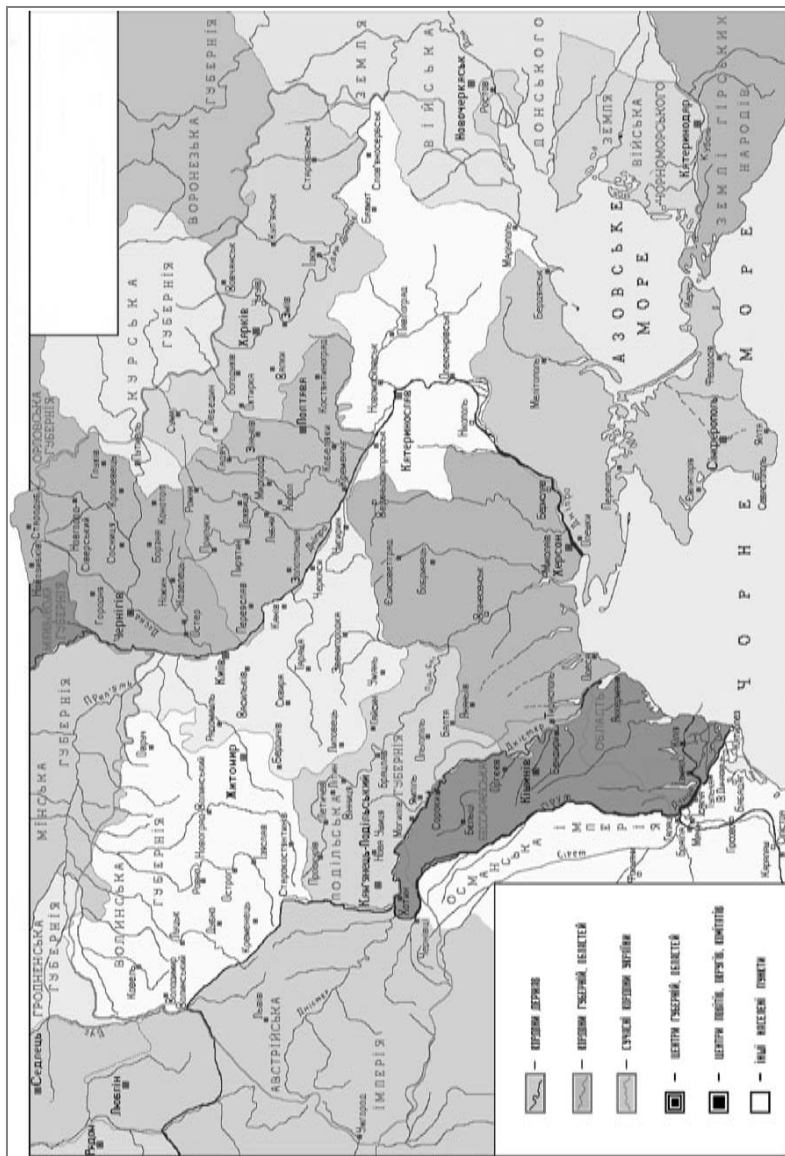

*027 Военное правление Дунайского
Військове правління Дунайського (Новоросійського) війська. 1858 р.*

028_Задунайський_казак
Задунайський козак

029 Крта Украйны 19 ст.
Крта Украйны 19 ст.

*031 Козаки Дунайського війська
Козаки Дунайського війська. 1858 р.*

032 Ланжерон
Ланжерон

033 Малороссийский хутор
Малоросійський хутір

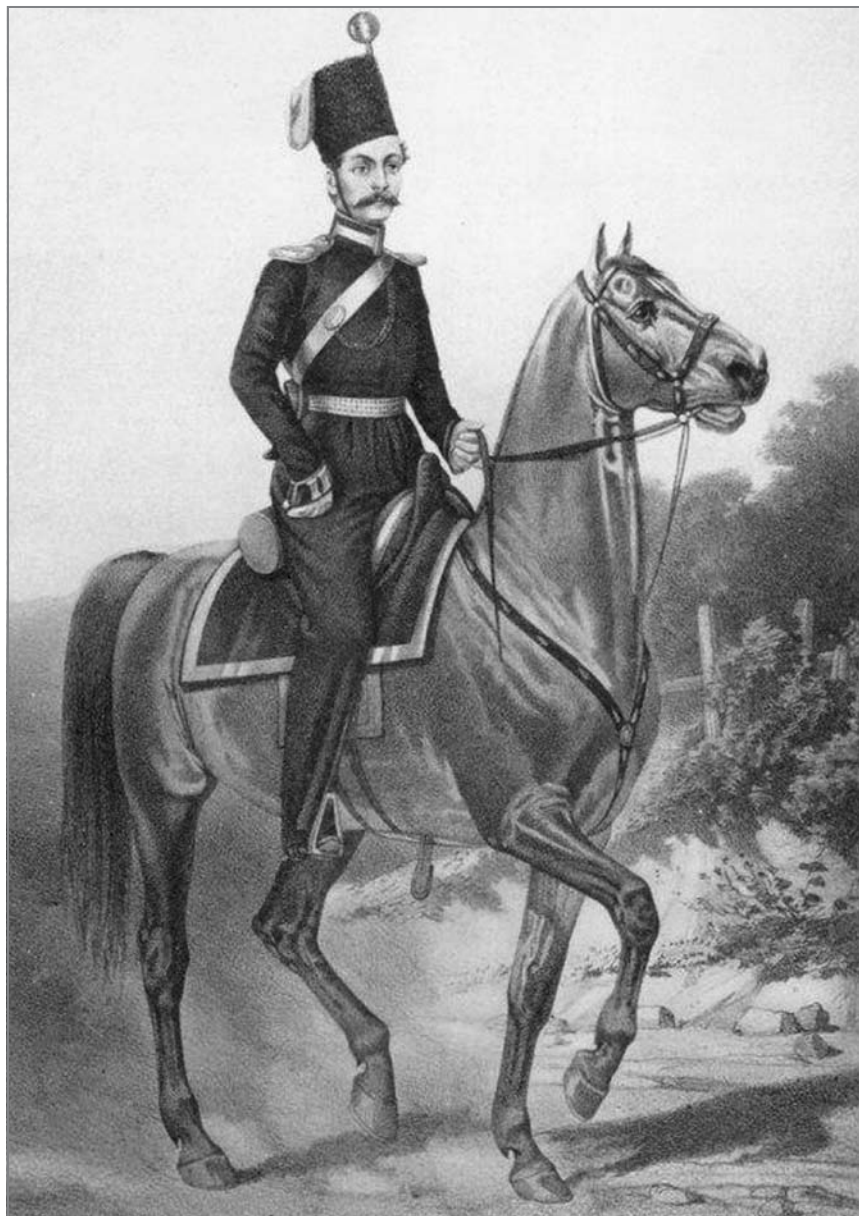
034 Чайковский
Михайло Чайковський

035_Флаг_Азовский_1
Прапор Азовського війська

036_Флаг_Азовский_2
Прапор Азовського війська

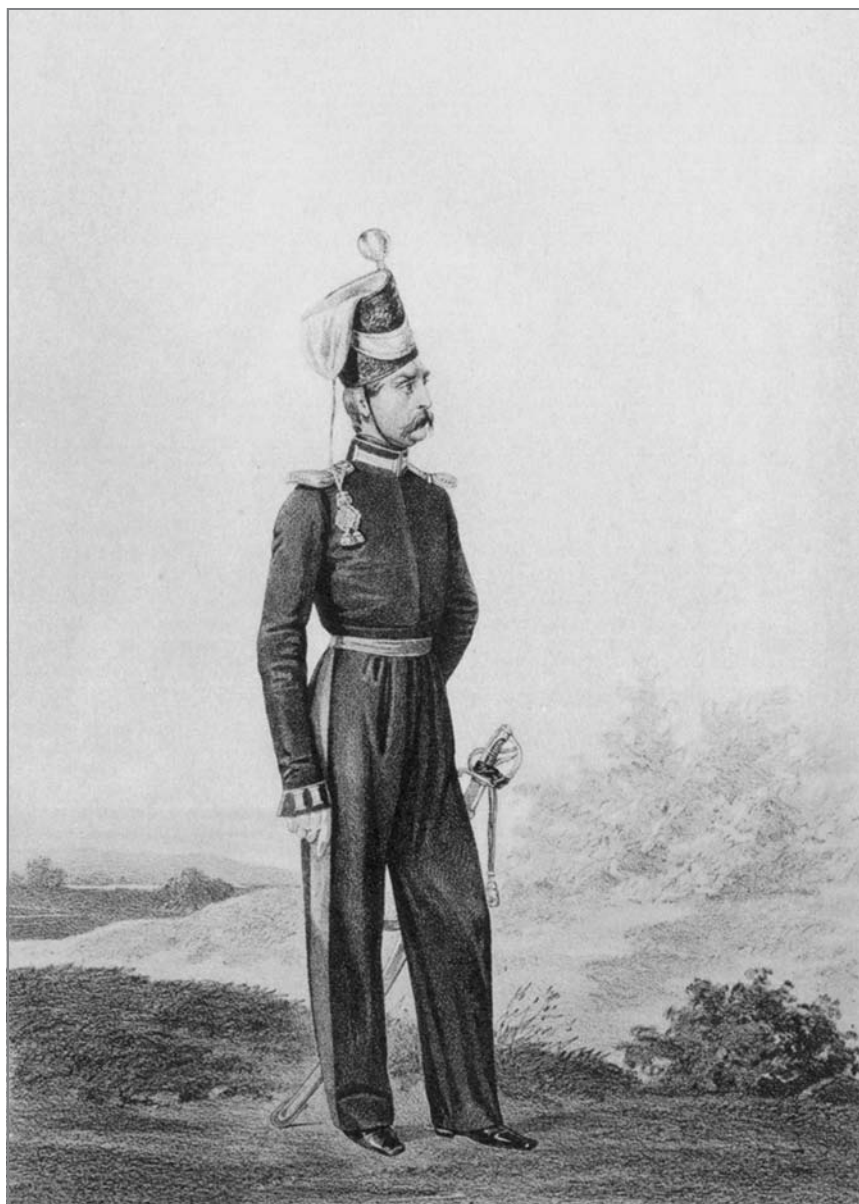

037_Обер_офицер_Черноморского
Обер-офіцер Чорноморського козачого війська. 1827–1838 рр.

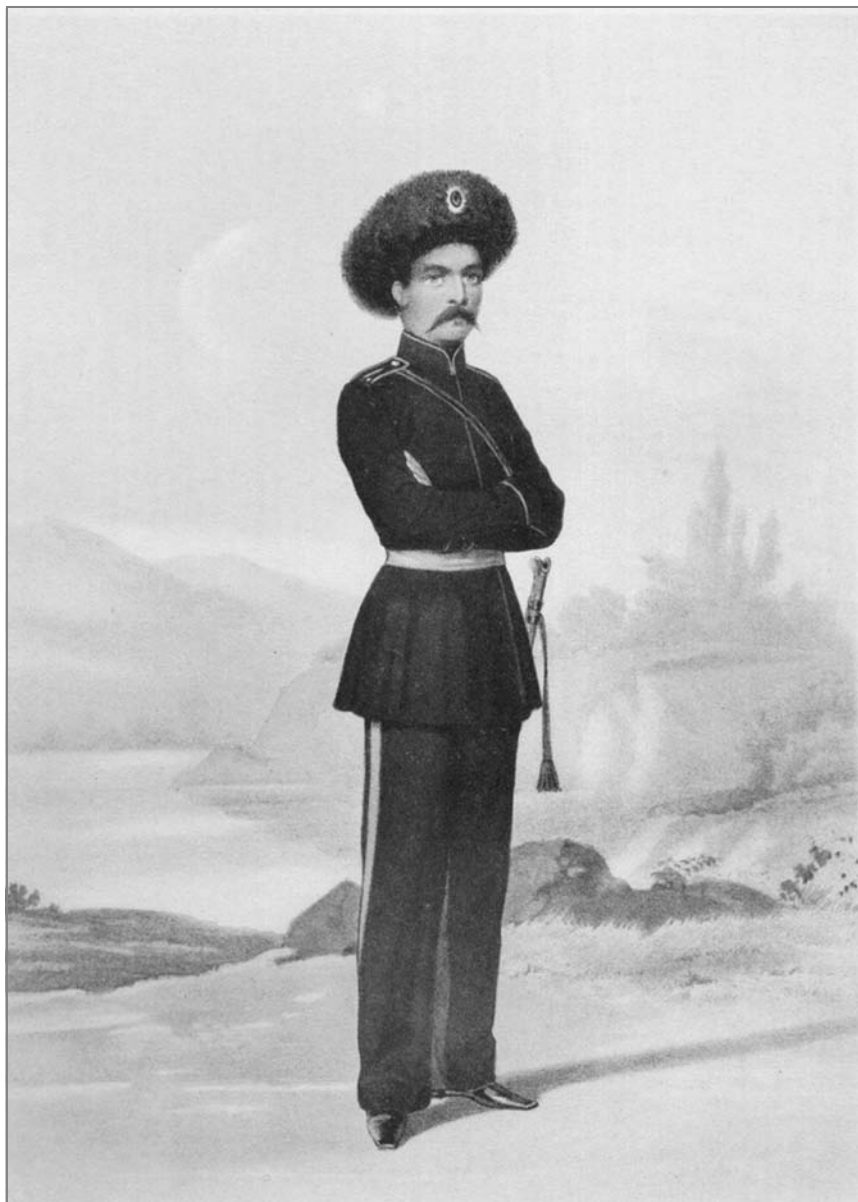

038 Обер офицер Малороссийских конных
Обер-офіцер Малоросійських кінних козачих полків
(у парадній формі). 26 липня 1855 р.

039_Обер_офицер_Дунайского
Обер-офіцер Дунайського козачого війська. 1837–1838 рр.

*040_Казак_Дунайського
Козак Дунайського козачого війська. 18 березня 1855 р.*

041 Обер_офицер_Новороссийского
Обер-офіцер Новоросійського козачого війська
(у міській парадній формі). 9 травня 1863 р.

*042_Обер_офицер_Азовского
Обер-офіцер Азовського козачого війська. 1841–1845 рр.*

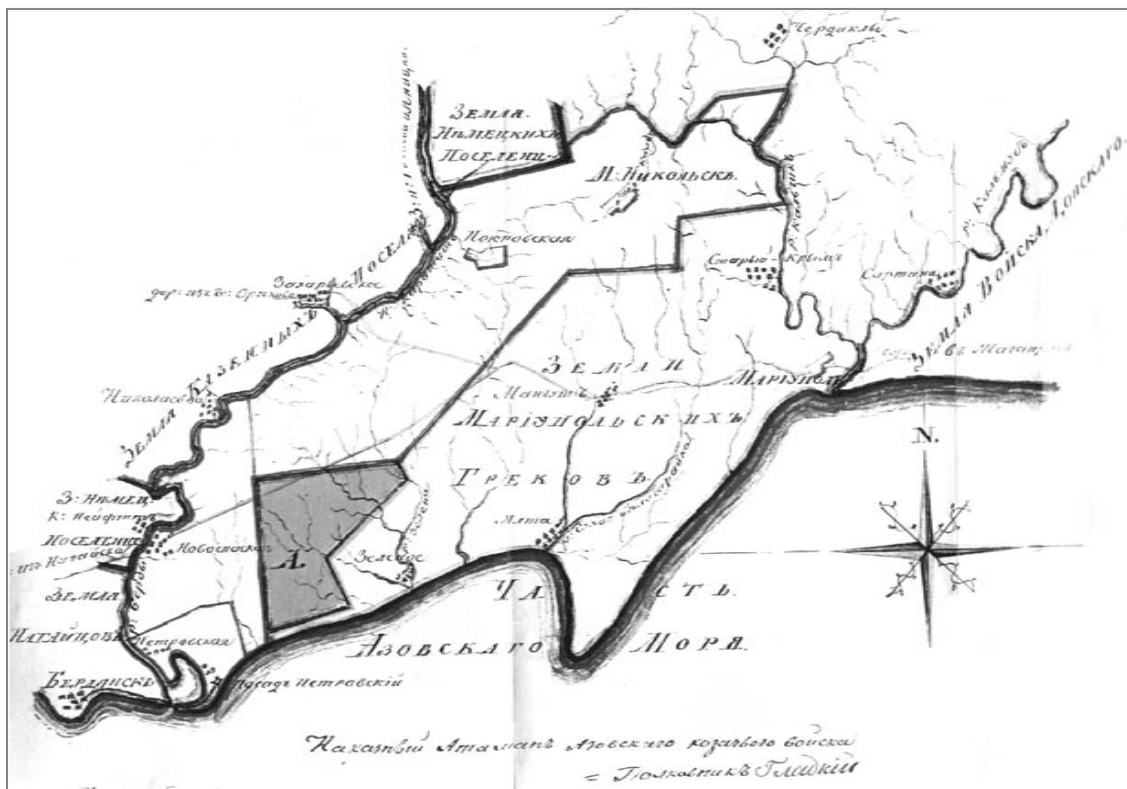

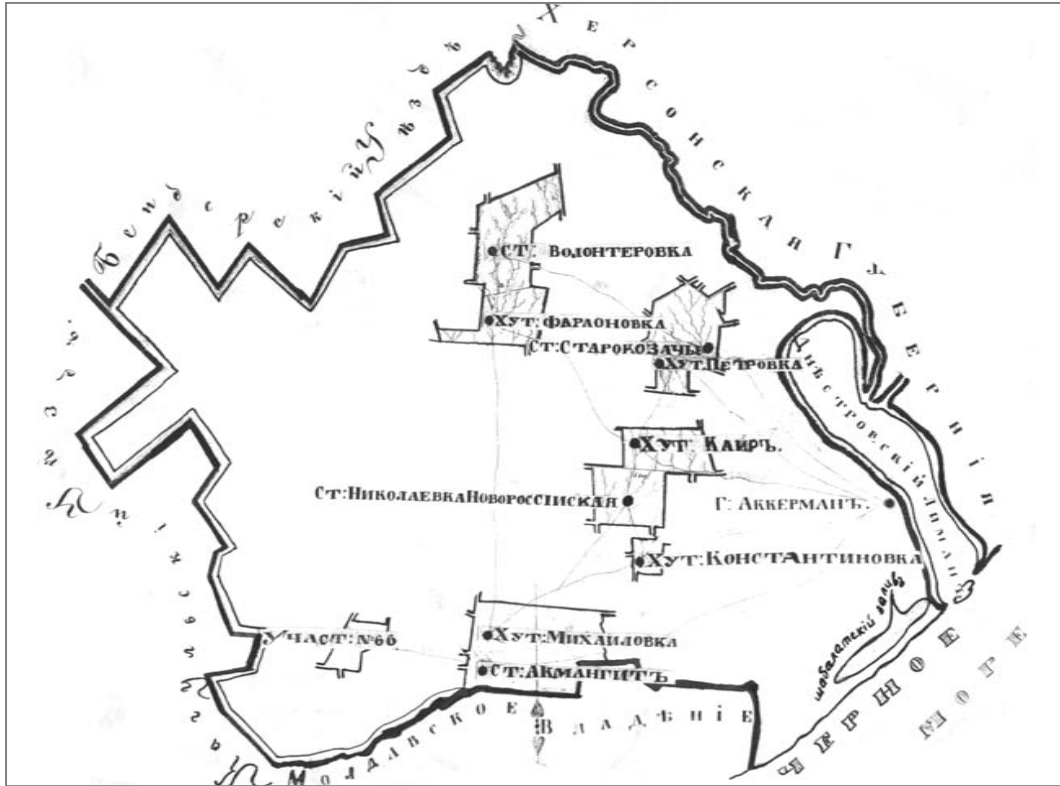
043 Ришельє
Ришельє

044 Памятник Задунайской Сечи
Сучасний пам'ятни на місці Задунайської Січі

045 Территория Азовского войска
Територія Азовського війська

046 Территория Дунайского войска
Територія Дунайського війська

047_Черноморський офіцер
Чорноморський офіцер. 1816 р.

048_Черноморские_казак_и_урядник
Чорноморські козак та урядник. Початок XIX ст.